

Barcode : 99999990291806

Title - Sarvdarshan Koumudi

Author - Madhav Saraswati

Language - sanskrit

Pages - 180

Publication Year - 1938

Barcode EAN.UCC-13

9999999029180

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.

No. CXXXV.

Sri Citrodayamanjari

No. XXIV.

THE
SARVADARŚANAKAUMUDI
OR
Madhavasarasvatī

EDITED BY

K. SAMBASIVA SASTRI,
*Curator of the Department for the Publication
of Oriental Manuscripts, Trivandrum.*

Sa /
—
MĀD / SĀM

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS
1938.

(All Rights Reserved.)

अनन्तशायनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १३५.

श्रीचित्रोदयमञ्जरी

ग्रन्थाङ्कः २४.

माधवसरस्वतीविरचिता।

सर्वदर्शनकौमुदी

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयसेण

के. साम्बशिवशास्त्रिणा

संशोधिता।

सा च

अनन्तशायने

महोद्धतमहामहिमश्रीचित्रावतारमहाराजशासने

राजकीयमुद्रणपन्नालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशिता।

कोडन्यास्त्रः १११३. केत्त्वास्त्रः १११८.

॥ श्रीः ॥

श्रीमूलावनिपालमोलिमणिना सद्गुलिपितश्रीरिव
 श्रीमूलात्मजनिस्तथा सहजया लक्ष्म्या च सम्भावितः ।
 स्वातिज्योतिरिवादितः समुदितश्चित्रावतारः स्वयं
 मत्तिष्ठाप्रसरो विराजति महाराजः स रामाभिधः ॥
 भास्वद्वर्णमणिः प्रवालसृदुला श्रुत्याध्यलङ्करिणी
 श्रीमद्वश्चिवसुन्वरानवयशोराशिप्रकाशात्मिका ।
 उत्फुल्लस्कृतिप्रसाधनधृतामोदोन्नदाङ्गिष्ठिमा
 श्रीचित्रोदयमञ्जरी सुमनसां सर्वस्वमुज्जूम्भताम् ॥

के. साम्बशिवशास्त्री.

P R E F A C E .

The present work, *Sirvadarśanākumudī*, develops the theory that the *ne-plus ultra* of all the systems of philosophy extending up to *Uttaramimāṃsa* points to the realisation of the supreme soul, recognising as it does the principles of the three fold Vedic systems, *Vaisesikānyāya*, *Mimāṃsa* and *Sāṅkyā* on the one hand and discarding those of *Carvākas* *Ārhatas*, and *Buddhists* on the other. Apart from the exposition of the five or six systems, the principles of other schools of thought are also dwelt upon herein *en passant*.

The couplet

तस्मादविद्यास्तमयो भोक्षस्स च परामता ।
जीवतोऽनीवतो यापि भवेच्छत्यादिमानतः ॥

(Page 144)

justifies the inference that the author *tout à fait* depends on the *Vedas*, *Smritis* and *Purāṇas* in quest of sure authorities lending support to his views. The closing sentence

“तदेव युतिस्मृतिपुराणादिव्याध्यमाणा जीवन्मुक्तिरपलिप्तु न शक्यते ।”

(Page 144)

brings home the conception that almost all *Dvākaṇas* strive after self cognition on the strength of the truism,

‘नहि सर्वकामविमोक्षं परमात्मसाक्षात्करणमन्तरेणोपपद्यते ।’

(Page 144)

Thus follows the general that inscrutable is the mental disposition during the final liberation from the present state of life *māyā*.

Nayapamādhabacārya in his endeavour to expound the fifteen schools of thought commencing from those of *Carvākas* and ending with those of *Sāṅkyā*, refutes in the early pages of his work *Sirvadarśanākumudī* the atheistic schools only to affirm the *Advaita* doctrine as irrevocably as he could.

Again the story goes that the celebrated author announced his doctrines from the exalted position of the universal preceptorship before he threw off his mortal coil.

The following lines occurring in *Kaumudī*

‘शङ्करभगवत्पादा सर्वोत्तमुक्तुनुगृह्णत शारीरकस्य देवलाद्यैतपरत्वं निर्णयुक्तामा भाव्य प्राणीयु । तथ नवसहस्रम् । तत्त्वाप्य विवरीतुकामा भाव्यकारस्य शिर्या पश्चपादाचायोत्तस्य भाव्यस्य टाका कृतवन्ता । सा च बन्धिद्वृष्टन नाशीता सर्वा ।’

(Page 113)

bear out his aversion toward the disciples of Sri Sankar, despite his devotion and veneration for the universal preceptor

His derisive disposition is much more explicit in referring to them as —

‘द्रष्टव्य वाहूराचार्यदिव्यसुरपराचार्यनिमित्तम् ॥’

Many are the taste and methods of exposition of Sastris. This treatise serves a good turn to the seekers of knowledge whose finale is invariably identical. The title Sarvadarshani-kaumudi is indicated by the following words of the author himself —

‘पदवाक्यप्रमाणज्ञो मध्यवाह्यसरस्वती ।
कुरुते धालयोधाय सर्वदृश्यन्त्वौमुदीम् ॥’

(Page 1)

He does not fail to give a glimpse into his personal history *inter alia*. The subjoined verses credit the ascetic Madhav with himself a native of Sodaṇi, on the valley of the Sihyā mountains where it is situated the temple of Gokarnanīthābali, with this composition

‘गोराष्ट्रदेशोऽसिद्धराष्ट्रये
सदाकरो दक्षिणदेवानिष्ठः ।
विराजते सद्गिरीद्रसानौ
प्राप्ति गोकर्णमहायज्ञैशः ॥

तदैशाजन्मा यतिरेकदण्डी
सरस्वतीमस्तकमाध्यवाह्य ।
विगाद्य नथो दिशि दक्षिणस्थां
सोदास्युर्यामकरोत् कृतिं स ॥

अनात्मशाखप्रतिपादनं
दोषो यदि स्यामम नास्ति दोषः ।
घेदान्तशाखेण निराकरिष्णो
सर्वस्य भेदस्य पुरादितस्य ॥

प्रस्थानमैदत्रयभिज्ञमेक
‘देवातशाख परिलाघ्ये सारम् ।
सद्गृह्ण घड्यामि हिताय मोक्ष
काङ्क्षावतामाममतेष्व शुद्धयै ॥’

(Page 112.)

Just as Murari was the third among the poets, the author's novel method of elucidation forms the fourth innovation in the Vedantic system. The remark:—

"एवं वाचिकविवरणवाचस्पतिसंज्ञकं प्रस्थानग्रयमि"ति ।

(Page 144)

leads to the inference that this new departure from the common run of commentaries is decidedly the fourth in its kind thus disclosing again that the present treatise is different from that of Sāyanamādhiwa. The following lines point out that Gokarna forms the western boundary of Sodasi:—

"गोराष्ट्रदेशमध्ये गोकर्णात्पूर्वतोऽपूर्वा ।
भरसेन्द्रभूप(री ?)वसतिस्तोदानगरी समस्ति सखुरुपा ॥
सग्रास्ते यतिवयो माधवसंज्ञः सरस्वतीपूर्वः ।
ग्रन्थमिमं विरचितवान् यत्र सुवौधानि दर्शनानि स्त
मयूखमाला—चिन्तामणिटीका—
भितभाषिणी नाम सप्तपदार्थी टीका
भन्दामुकमिष्ठी नाम कुसुमाञ्जलीटीका
घासिष्ठपञ्चिका नाम घासिष्ठपञ्चय
भभिनवसपदार्थी
सर्वदर्शनकौसुदी

Another stanza:—

"भाभिस्तु पद्मभिः कृतिभि-
रीक्षर, श्रीयतो सदा ।—
भरसेन्द्रमहीपाल-
पालिते सोमदापुरे ।
स्थितो भाधवकमन्दी
व्यथार्घाषाणि तत्परः ॥"

इति ।

(Page 145.)

attributes five other works to this author. Somadak the name of his native place may be the refined form of the word Soda.

No confirmatory evidence is available to determine the date of Srimadhaśasvatīyati. However, the following information procured on minute scrutiny is noteworthy.

Mahamahopadhyaya Abhyankar Vasudeva Sastri had fixed the date of Madhava Sarasvatiyati, to whom the commentary *SaptapadArthatika* is ascribed, as 1350 A. D. in the introduction to his edition of *Sarvadarshasabgrabi* (vide page 575) wherein other concurrent references also are noticeable. I think, the date is attributable only to Sayanamadbava. Further research on the determination of time can be had later. In fine, Sayana of the 14th century was a contemporary of those alluded to herein. It is indeed significant that many an expounder had flourished simultaneously.

The original Ms. used for this publication belongs to Kndallai Brahmadattan Namburi and is 200 years old. Expressing my deep debt of gratitude to the owner of the manuscript, I present the work to the enlightened public.

Trivandrum, }
26-9-1113. }

K. SAMBASIVA SASTRI,
Curator.

॥ श्रीः ॥

निवेदना ।

इयं सर्वदर्शनकौमुदी वैदिकानि त्रीणि वैशेषिकन्याय मीमांसा-
साङ्घाणि साधकानि प्राक्षतया, वैदिकेतराणि चार्वाकार्ट्तवौद्धानि बाधकानि
त्याज्यतया च प्रदद्यन्ते उत्तरभीमासापर्यन्ते वैदान्तदर्शनमुपायतया निरूप्य
ब्रह्मविज्ञानं परममुपेयं भयुरोदारगभीरया सरण्या प्रकाशयति । प्रातिस्थिकतयैव
पञ्चपाणा दर्शनानामेव प्रकाशने कृतपदापि कगममुपोद्गुलकानि भवान्तराणि
च तत्र तत्रेयं कौमुदी विशदयत्येत ।

तस्मादविद्यास्तमयो गोक्षस्स च परात्मता ।

जीवितोऽजीवतो वापि भवेच्छुत्यादिमानत् ॥

(Page 114)

इति मनसि निहितं प्रतिपाद्यसार सङ्गृहतोऽस्य अन्थकर्तुं परमार्थतयाव-
लम्बभूतानि प्रमाणानि श्रुतिस्मृतिपुराणादीनीति स्पष्टं प्रतीयते ।

“नहि सर्वकामविमोक्ष. परमात्मसाक्षात्करणमन्तरेणोपपत्ते”

इत्युपपादनमुपसंहरन्

“तदेव श्रुतिस्मृतिपुराणादिष्पाषुप्यमाणा जीवन्मुक्तिरपलपितु न
शक्यते” इति परमान्तिमेन वाक्येन दर्शनेरेभिरपोक्षतयात्मदर्शनमेव मिद्धा-
न्त्यत इति स्फुरति, न तु विदेहमुक्ति, भवतेरवचनीयोपलभ्याच ।

सर्वदर्शनसङ्घट्यो नाम श्रीमत्सायणमाधवाचार्यपर्णातस्तु चार्वाकादीनि
शाङ्खरान्तानि पञ्चदश दर्शनानि सङ्गृहानां, वैदिकानि प्रथमत खण्डनीया-
स्युपन्यस्य परममद्वैतसिद्धान्तमन्तेत तात्पत्तीत्यन्दोऽन्याद्वदरात्य । तत्कलारथा-
चार्वा अन्ते श्रीमज्जगद्गुरुपीठभण्ठिएता परम स्वकीयं सिद्धान्तमुदाहरन्त
एव सिद्धा इति हस्म पुरा शूण्यम् । अत्र च कौमुद्या —

“शङ्खरभगवत्यादा सर्वान्मुक्त्यनुगृह्णन्त शारीरकस्य केवल द्वैत-
परत्वं निर्णेतुकामा भाष्य प्राणैःपु । तत्त्वं नवसहस्रम् । तत्पात्पर्य विवरीतुकामा
भाष्यकारस्य शिष्या पञ्चपादानार्द्धातस्य भाष्यस्य दीक्षा कृतवन्त । सा च

केनचिद् दुष्टेन नाशिता सर्वा" (पृ० ११३) इत्यादिभिः पञ्चभिरपोरेऽपि भगवत्सदेषु वहुमानादरभेर तदनुगामिष्वस्वारस्यमरुचिश्च वाढं ध्वनिते ।

“एतस्य शङ्कराचार्यशिष्यसुरेश्वराचार्यतीर्तिम् (पृ० ११३) इत्यादिनिरूपदद्वचनादनुध्वन्तते । अस्तु नाम रुचिभेदः पथिभेदश्च । सर्वथा पार्यन्तिकं प्राप्यमभिन्नमिति यथाकथश्चित्प्रसाधनामिदं मन्ये साधनं दर्शनकाङ्क्षणाम् । अस्याश्च कृतेरभिधानं “सर्वदर्शनकौमुदी”त्थः प्रदद्यमाना प्रतिज्ञाकारिका स्पष्टयति —

“पदवाद्यप्रमाणज्ञे माधवास्यसरस्वती ।
कुरुते बालदोधाय सर्वदर्शनकौमुदीम् ॥”

(Page 1).

इति । कर्तुरप्यभिधानमत पूर्वावगतं “श्रीमाधवसरस्वती”ति ।

प्रन्थमध्ये च क्वचिदेवं प्रन्थकारः स्वचरितं लिखति —

“गोराप्रदेशोऽस्तिल्लराष्ट्र्यः
सदाकरो दक्षिणदेशनिषुः ।
विराजते सप्तगिरीन्द्रसानै
यतास्ति गोकर्णमहामनेशः ॥
तदेशजन्मा यतिरेकदण्डी
सरस्वतीमस्तकमाधवार्घ्यः ।
विगाह नदां दिशि दक्षिणस्यां
सोदास्यपुर्यामकरोत् छ्रुतिं सः ॥
अनात्मयस्तप्रतिपादनेन
दोषो यदि स्यान्मम नाम्नि दोषः ।
वेदान्तशास्त्रेण निराकरिष्योः
सर्वस्य भेदस्य पुरोदितस्य ॥
महानभेदश्चनितनीकं
येदान्तशास्त्रं परिलोक्य सारम् ।
सद्गृह्य वक्ष्यामि हिताय कोश-
फाइक्षावलामात्मनेतेष्व शुद्धै ॥”

(Page 112)

एभिः पद्यैः सहाद्रिसानुपरिसरवर्तिनि सोदासदेशे गोकर्णमहावल-
क्षेत्राधिष्ठिते श्रीमाधवसरस्वतीयतिरस्य कर्तेति विशुदं प्रतीयते । किञ्च तृतीय
इव मुरारेः कविषु, तुरीयमस्य प्रस्थानं वेदान्तेषु गमितम् । ‘प्रस्थानभेदत्रय-
भिन्नमि’त्यन्न भेदप्रतियोगि च प्रस्थानभेदत्रयम् ।

“एवं वार्तिकविवरणवाचस्पतिसंज्ञकं प्रस्थानत्रयम्” (पृ० ११४) इति
कथनात्तदपेक्षं प्रतिनिधिमस्य प्रस्थानं चतुर्थमिति ज्ञायते ।

तदितोऽपि श्रीमत्सायणमाधवादिप्रस्थानादन्यत्वमस्य सिद्धम् ।
अन्यान्ते च—

‘गोराष्ट्रदेशमध्ये गोकर्णत्पूर्वतोऽपूर्वा ।
अरसेन्द्रभूप(री?)वसतिस्सोदानगरी समस्ति सत्पुरुषा ॥
तत्रास्ते यतिवर्यो माधवसंज्ञः सरस्वतीपूर्वः ।
अन्यमिमं विरचितवान् यत्र सुबोधानि दर्शनानि स्युः ॥’

इति कीर्तनाद् गोकर्णदेशोऽस्य पश्चिमावधिः देशपतेनर्गर्या नामधेये च
कथितानि ।

अपि च—

‘मयूखमाला चिन्तामणिटीका —	१.
मिलभाषिणी नाम संसपदार्थी टीका —	२.
मन्दानुकम्पिणी नाम कुमुमाङ्गलिपद्यटीका —	३.
वासिष्ठपञ्चिका नाम वासिष्ठव्याख्या —	४.
अभिनवसपदार्थी —	५.
सर्वदर्शनकौमुदी —	६.

आभिस्तु षड्भिः कृतिभिरीश्वरः श्रीयतां सदा ।
अरसेन्द्रमहीपालपालिते सोमदापुरे ।
स्थितो माधवकर्मन्दी व्यधाच्छास्त्राणि तत्परः ॥’

(Page 145).

इति दर्शनादेतद्ग्रन्थकर्तुरन्याश्च पञ्चकृतयो नाममाहं प्राद्या भवन्ति । पुरी
च सोदेति माधवाः सोमदेति संस्कृतीकृता च प्रतिमाति ।

मात्रापद्मसरम्यतीयतेरस्य जीवितसमयनिर्दारणां प्रति न कोऽप्युप-
हुभवाङ्गुः वापददर्शनः । अपापि वाग्मुहुरादर्भिनी गतिमाध्यता स्या
यथाद्युपनिषद्य एव्यते । नटामदेशाच्याय-भभ्यद्वैषाद्यवासुदेवशास्ति-
महाशयैः अग्निवप्तापिते सदैर्दर्शनत्वाहटे प्रतिदर्शनं प्रदृष्टानां अन्यकारणां
एत्याप् ५२५ तमे शुद्धिनी नापवलरव्यतीयनयः, मित्रगापिग्याः सषपदार्थी-
टीकायाः गर्वत्वेन वैद्य गित्यव्याप्तिः (१३५०) चतुर्दिशासतकजीविनो
रोतिवाः । अगुरदनि च लुतेनित्रभाषिण्या ग्रहणगत्वो दृष्टास्तन्त्रतामायाः
इनि भन्ते, समयानिर्णयोऽयमिकान् प्रत्येव लगति । तथा निर्णयस्य सामर्थी
प्रति चर्षी तु समयान्तरे सम्पूर्ण । सध पतावता चतुर्दिशासतकजीविनो
सामया चायांणामिने समसमयजीविन इत्यदो जितं शास्त्रीयप्रस्थानोदयेरत्नेकेपा-
मनेकतो युगपदेव ।

एतत्प्रसापनापारगृहा मातृका “कूटस्त्र॑ ब्रह्मदत्तन् नम्पूरिष्ठाङ्गु
स्यामिक्षा नाथी द्वितीयपर्युपिता । अस्याध्य प्रसाधनाय तामिभासद्वितीयां
मातृकां प्रदायोपकूटवद्यस्तेभ्यो महती कृतज्ञतामनुसारकन्ति सद्यः कौमुदी-
मसिताहादनायावतारयामि धन्यः ॥

अनन्तशयनम्,]
१४-०-१११३.]

के. साम्बद्धिवशास्त्री.

विषयालुभाषणिका ।

विषयः—

इष्टेदयतावन्दनम्

भास्त्रवादः

दर्शनविभागः

श्रीजि श्रीजि वैरिकान्यविदिकानि च दर्शनानि
तेषां मेदप्रभेषाः स्वस्त्रकथनं च
वैदिकदर्शनेत्रु प्रपदनिर्देशम् तर्हदर्शनस्य प्रस्तावः

तत्र वैशेषिकदर्शने —

एत्तद्विभागः

अभावम्य पदार्थचत्वापनम्

द्रव्यलक्षणम्

गठिमद्म्यादारदयानां पदार्थान्तरानिरामः

द्रव्यविभागः

पायोरकार्मिष्वर्णनेत्वनम्

शुर्वर्णम्य तेजस्मन्मांपनिदादनम्

तमग्ने दक्षमद्व्यव्यनिगमनम्

सामान्यान्तरि वशार्थानां गतार्थवैष्णवनिगमनम्

पूर्विर्धाररनम्

विषयः.	पृष्ठम्.
स्वप्रादिमद्गत्यान्तानां लक्षणादि	२४, २५
परिमाणादिप्रिभागान्तानां ,	२६
प्रगत्यापत्त्वयोः	२७
युग्मदुःस्त्रयोः	२८—३०
इच्छादिगुरुत्वान्तानां	३०
द्वयत्वादिशब्दान्तानां	३१, ३२
युद्धनिरूपणम्	३२
तथा विषयाविषयाभेदेन बुद्धेऽविष्यम्	,,
प्रत्यक्षादयो विषयभेदाः	,,
संशयविषयादयाऽविषयभेदाः	,,
तेषु संशयस्य लक्षणम्	,,
समानपर्मादयः संशयभेदाः सरप्रतिपादनं च	,,
विषयनिरूपणम्	३३—३८
स्वप्रानध्यवसाययोर्लक्षणम्	३९
विषयभेदेषु प्रत्यक्षस्य निरूपणम्	४०—४१
लैक्षिकस्य	४१—५१
स्थृतेः	५१, ५२
आर्थस्य	५२
आगमोपमानार्थीपत्त्यादीनां यथायथं प्रत्यक्षानुमानयो-	
रन्तर्भावप्रतिपादनम्	५२—५५
अनुपलब्धेः पृथक्ग्रमाणत्वनिरासः	५५, ५६
गुणानां परस्परसाधार्यप्रदर्शनम्	५६—५८
अथ कर्मनिरूपणम्	५८—६०
सामान्यनिरूपणम्	६०, ६१
विशेषनिरूपणम्	६१, ६२
समवायनिरूपणम्	६२, ६३
अभावलक्षणस्य पूर्वं निरूपितत्वात् तर्कवान्तरभेदस्य	
नैयायिकदर्शनस्य प्रस्तावः	६३

विषयः.	पृष्ठम्.
तत्र प्रमाणमेयादयः पौडुपदार्थाः	६३
तेषु प्रमाणपदार्थस्य निरूपणम्	६४—७०
प्रमेयपदार्थस्य „	७१, ७३
संशय-प्रयोजन-हृष्टान्त-सिद्धान्तानां निरूपणम्	७३
अवयव-तर्कयोः „	७४
निर्णय वादयोः „	७५
जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छलानां „	७६
जातेः „	७७
तत्र साधर्म्यसमादयो ज्ञातिभेदाः	„
तेषु साधर्म्यवैधर्म्यसमयोः प्रतिपादनम्	„
लक्ष्य लक्षण-उत्थानादीनि सप्त जात्यज्ञानि	७८
उत्कर्षसमस्य निरूपणम्	„
अत्कर्ष वर्ण्य-अवर्ण्य-विकल्प-साध्यसमानां निरूपणम्	७९
प्राप्ति-अप्राप्ति-प्रसङ्ग-प्रतिहृष्टान्त-अनुत्पत्ति-संशयसमानां निरूपणम्	८०
प्रकरण-हेत्वर्थ-अर्थापतिसमानां निरूपणम्	८१
अविशेष-उपपत्ति-उपलब्धिः अनुपलब्धिसमानां निरूपणम्	८२
नित्यानित्यसमयोः निरूपणम्	८३
कार्यसमस्य „	८४
अथ निमहृथानस्य „	„
तत्र प्रतिज्ञाहान्यादीनि द्वाविद्यतिनिप्रदस्यानानि	
तेषु प्रतिज्ञाहानेः निरूपणम्	„
प्रतिज्ञान्तर-प्रतिज्ञाविरोध-प्रतिज्ञासंन्यास-हेत्व-न्तर-अर्थान्तराणां निरूपणम्	८५
निर्धक-अविज्ञातर्थ-अपार्थक-अप्राप्तकर्त-न्यूनानां निरूपणम्	८६

विषय ।

पृष्ठम्

अथ वैदिकदर्शनेऽन्तिमत्वेनोद्दिष्टस्य साङ्घय-	
दर्शनस्य प्रस्ताव	१०४
तत्र निरीश्वरसाङ्घयाना मतम्	"
तदनुसारेण पञ्चविंशतितत्त्वाङ्घयाना पदा	
र्थाना निरूपणम्	१०५—१०७
सेश्वरनिरीश्वरसाङ्घयाभेद	१०७
योगसाङ्घयनिरूपणम्	"
तत्र यमादीन्यष्ट योगाङ्गानि	"
तत्स्वरूपविवरणम्	१०८
अथ त्रिप्रकार अवैदिकदर्शने चार्वाकमतम्	"
आहंत(जेन)मत तु वैशेषिकमतनिरूपणप्रसङ्गे	
विपर्ययप्रस्तावादुपपादितमिति वौद्धमतप्रदर्शनम्	"
तत्र वैभाषिकसौत्रान्तिकयोभेद	१०९
सर्वास्तित्वमतम्	१०९—१११
योगाचारमतम्	१११
माध्यमिकमतम्	"
अथ वैदिकदर्शने परिशिष्टस्योत्तरमीमासाया प्रस्ताव	११२
तत्र शारीरकमीमासाशब्दव्युत्पत्ति	"
चतुर्लक्षण्या विषयसाङ्घहादि	११३
प्रस्थानत्रयसम्भवोपपत्ति	११४
अनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम्	"
साधनचतुष्टयप्रतिपादनम्	"
ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वस्थापनम्	११५, ११६
ब्रह्मण स्वप्रकाशत्वनिरूपणम्	११७
वेदोन्तेनाखण्डार्थबोधनप्रकार	११८
वेदानामपौरुपेयत्वप्रतिपादनम्	११९, १२०
वेदान्ताना जगत्कारणब्रह्मबोधकत्वनिरूपणम्	१२०, १२१
ब्रह्मणो जगत्कारणत्वस्थापनम्	१२२

विषयः	पृष्ठम्
शान्त्यविद्वानभूतः परमालोति निरूपणम्	१२२—१२५
परमात्मनः परमानन्दस्त्रूपत्वसंसाधनम्	१२६, १२७
ब्रह्मणः सत्यत्वस्थापनम्	१२७
अद्वैतभावप्रपञ्चनम्	१२८
अत्मतत्त्वज्ञानमपरोक्षं परोक्षं वेति विचारः	१२८—१३१
मोक्षसाधनमात्मज्ञानं कर्म वेति विमर्शः	१३१—१३४
मोक्षस्त्रूपनिरूपणम्	१३४—१३७
अविद्याक्षयो ब्रह्म जीवो वेति विचिन्तनम्	१३७—१४१
अविद्यानिश्चिमधिशूल्य विचारः	१४१—१४४
अन्यकर्तुर्देवानामादि	१४४, १४१

— — —

॥ श्रीः ॥

सर्वदर्शनकौमुदी

माधवसरस्वतीकृता ।

पत्पादपङ्केरुद्देणुपुजसंरजितामा अपि पामराधाः ।
विलोकवन्दा भुवि भान्ति सधो जयन्ति कर्णाटयतीश्वरास्ते ॥
पुरा माधवमारत्या बालवोधाय निर्मिताम् ।
यथाशक्ति लिखाम्येनां सर्वदर्शनकौमुदीम् (१) ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिरिचतार्थ-
योगिश्वैर्घ्येयमजं विशुद्धम् ।
उमानुभान्यामधिगम्यमानं
वन्दे महेशं सदनुग्रहाशम् ॥

विदेन्द्रवन्दनामानं श्रीगुरुं प्रणमाम्यहम् ।
विनेयमृहसंलीढपादपङ्केरुद्दासवम् ॥
पदवाक्यप्रमाणज्ञो माधवाख्यसरस्वती ।
कुरुते बालवोधाय सर्वदर्शनकौमुदीम् ॥

ननु किमिदं ग्रन्थायभिमतकार्यारम्भे आदौ नमस्कारादि क्रियते ।
महाभार्थमिति चेत्, किं तस्य फलं, किं वा तस्य कर्तव्यतायां प्रमाणम् । न
तावदरर्थकर्मसमाप्तिः फलम् । समाप्तेः कालान्तरमाविन्याः क्षणविनाशि-
नमस्कारादिकर्मसाध्यत्वायोगात् । कथं तदिं दर्शदिः स्वर्गसापनत्वमिति
चेत्, तत्र साधनत्वान्यथानुपरत्या कालान्तरमाविस्वर्गसाधक(त्वा १
स्वेना)वान्तरार्पूर्यप्रमापूर्वयोः कर्मजन्ययोग्यापारयोद्वारत्वेनाम्युपगमात् ,
यथानुभवस्य ध्यायिकत्वेऽपि संस्कारो द्वारं कालान्तरमाविस्मृतिजनने ।
तदिं ममठेऽपि प्रतिपन्थकप्वंसो व्यापारः साधनत्वान्यथानुपरत्या द्वारत्वेन

फलप्यत इति चेद्, विष्णात्यन्ताभावस्थले द्वाराभावेन मङ्गलस्य कारणता न स्पात् । द्वारसन्देहेन नियगान्मङ्गले प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । प्रमाणमपि न तावत् प्रत्यक्षम् । अकृतेऽपि मङ्गले प्रमत्तानुषितकर्मसमाप्तेः । कृतेऽपि मङ्गले किरणावत्यादौ चासमाप्तेः । अतो व्यभिचारेण कारणत्वस्य प्रत्यक्षेण अहीतुमशक्यत्वात् कारणताग्राहकत्वमन्तरेण प्रत्यक्षेण न तत्कर्तव्यता योधयितुं शक्यते । नाप्यनुमानम् । मङ्गलं कर्तव्यम्, विशिष्टशिष्टचारविषयत्वात्, दर्शकत् इति हि तत् । तत्र फलवत्वसुपाधिः । दर्शे श्रुत्या फलवत्वनिश्चयात् । प्रकृते तु मङ्गलस्य कारणत्वग्राहकाभावेन समाप्तेरफलत्वात् फलान्तराभावात् । नाप्यागमः । मङ्गलं कर्तव्यं, नमस्कारादि कर्तव्यम् इत्येवंविधागमाश्रयणात् । नापि शिष्टचारेण ताद्वागमोऽनुमेयः । व्यभिचारेण फलस्यैवाभावात् सहस्रेणाप्यागमेन तत्कर्तव्यता योधयितुं न शक्यत इति । अप्रोच्यते । अभीष्टसमाप्तिकामानां शिष्टानां नमस्कारादिमङ्गलाचरणदर्शनेन तत्कर्तव्यतायोधकश्रुतिरनुभविते । तथाच श्रुतिरेव मङ्गलकर्तव्यतायां प्रमाणम् । न च व्यभिचारः । श्रुत्या कर्तव्यत्वे योधिते यत्र मङ्गले कृतेऽप्यसमाप्तिस्तत्र साधनवैकल्यमूहनीयम् । विष्णपाहुत्यं वा । विष्णव्यसो हि द्वारम् । तत्र कत्रिपयविष्णवानविष्णव्यसेन कत्रिपयग्रन्थादिनिर्माणं जायते । आगामिविष्णवशादसमाप्तिः । यत्र त्वकृतेऽपि समाप्तिः, तत्र समाप्त्या लिङ्गेन मङ्गलमनुभेयम् । यद्येहिकं घाषितं, तद्हि जन्मान्तरीयं भविष्यति । श्रुत्या तु मङ्गलसामान्यस्यैव कारणता योध्यते, न त्वैहिकादिविशेषस्य । यथा पुष्ट्रेणिः ‘पुत्रकामो यजेते’ति विधियोधिता ऐहिकमामुष्मिकं वा पुत्रफलं प्रयच्छति, तथाभीष्टसमाप्तिकामो नमस्काराद्याचरेदिति विधिना योधितं मङ्गलमपि समाप्तिमैहिकीमामुष्मिकी वा जनयति । तथाचैहिकमङ्गलाभावे यत्र समाप्तिस्तत्र जन्मान्तरीयं कल्प्यम् । तथाच मङ्गलकर्तव्यतायां शिष्टचारानुभिता श्रुतिरेव मानम् । श्रुत्यनुभानं त्वैवं — नमस्कारो वेदवोधितकर्तव्यताकः, अलौकिकाविगीतशिष्टचारविषयत्वात्, दर्शाद्याचारवत् । यथा दर्शाद्याचारः शिष्टचारविषयः, स च ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम’ इति वेदवोधितम्, तथा नमस्कारादिरपि अभीष्टसमाप्तिकामानां शिष्टानामाचारस्य विषयः, ‘अभीष्टसमाप्तिकामो नमस्कारादिमङ्गलमाचरेद्’ इत्येवंरूपार्थेदवोधितम् भवत्तत्पिनु-

यीयते । दर्शादौ वेदः प्रत्यक्षः, अयं त्वनुमेय इति विशेषः । एवं च
श्रुतिः प्रमाणम् । अमीषसमाप्तिः फलम् । विघ्नध्वंसोऽवान्तरव्यापारः ।
नच विघ्नात्यन्ताभावस्थले द्वाराभावादफलं मङ्गलमिति वाच्यम् । दुरितरा-
द्वित्यस्य काप्यसम्भवात् । सर्वेषु सूक्ष्मापराधसम्भवात् तस्य नमस्कारादि-
नैव निरस्यत्वेन तदूध्वंसद्वारसम्भवात् । विज्ञासम्भेव वा तत्र मङ्गलं.
जन्मान्तरीयफलजनकम् । अत एव क्वचिदैहिकमङ्गलाभावे समाप्तिर्जीयते ।
अतोऽभीष्टसमाप्तिफलकं नमस्कारादि ग्रन्थादौ कर्तव्यमिति । चिन्तामणि-
कारस्तु — मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम् । समाप्तिः स्वकारणपत्रमपीलेख
नादिनैव भवति । यथा कारीर्या अवग्रहध्वसे वृष्टिः स्वकारणादेव मेघा-
देव्यभवति । विघ्नध्वंसकाम एवाधिकारी न समाप्तिकामः, समाप्तिं प्रति व्यभि-
चारस्योक्तत्वात् । न तत्र जन्मान्तरीयमनुमेयम् । मङ्गलस्य कारीरीव-
दैहिकफलत्वात् । यथा शुप्यत्सस्यसञ्जीवनकामः कारीरीनिर्वपेद् इति
विधिना वोधितकारीर्या ऐहिकफलत्वं, तथा ऐहिकसमाप्तिकामानां शिष्टाना-
माचारेण तथाविधश्चुत्यनुमानात् । फलमप्यैहिकम् । तत्र व्यभिचार उक्त
एव । अतः पुत्रेष्टिष्टान्तोऽत्र न क्रमते । किन्तु कारीरीष्टान्तः । सचै-
हिकफल एव । तद्वन्मङ्गलेऽपि विघ्नध्वंस एव फलम् । न तत्र व्यभिचारः,
यावन्मङ्गलं तावद् विघ्नध्वंससम्भवात् । समाप्त्यभावस्तु आगामिविज्ञात्
कारणाभावाद् वा । व्यतिरेकव्यभिचारस्तु नास्त्येव । अकृते मङ्गले विघ्न-
ध्वंसस्याप्यभावात् । ननु विघ्नस्य दुरितरूपत्वेनातीन्द्रियत्वात् तत्त्विश्च-
याभावे तदूध्वंसकामनानिश्चयभावात् कथमधिकारिविशेषानिश्चये पुरु-
षस्य मङ्गले प्रवृत्तिः, वैदिककर्मण्यधिकारिनिश्चयादेव प्रवृत्तिनियमादिति
चेत् । सत्यम् । प्रत्यक्षविधौ हि श्रुतविशेषनिश्चयादेव प्रवृत्तिः, वैदिके
कर्मणि निश्चिताधिकारिणामैव प्रवृत्तिरूपेनात् । अत्र त्वनुमिता श्रुतिः ।
सा च यथाचारदर्शनमनुमीयते । विघ्नसन्देहवतां शिष्टानामाचारो दृश्यते ।
तथाचान्यत्र कर्मणि निश्चिताधिकारेऽपि मङ्गलं सन्दिग्धाधिकारमेव ।
अनुमानस्याचारानुसारित्वादित्याह । वेदप्रामाण्याभ्युपगन्ता शिष्टः ।
तदनभ्युपगन्ता वीद्वोऽशिष्टः । वैदिकेष्वपि शिष्टशिष्टव्यवहारस्तु वेद-
विद्वितनिपिद्वकरणकरणतद्विपरितव्यवहारनिचन्धनः । तत् सिद्धमेतत् फल-
प्रमाणयोः सम्भवाद् ग्रन्थादौ मङ्गलमाचरणीयं, शिष्याशिक्षार्थं च ग्रन्थे
निरचनीयस् ॥

तत्र तावद् दर्शनभेदोऽभिधीयते । द्विविधं दर्शनं वैदिकावैदिक-
भेदेन । वैदिकमपि त्रिविधं तर्कतन्त्रसाइरूपभेदात् । तकोऽपि द्विविधः
वैशेषिकनैयायिकभेदेन । तन्यं मीमांसा । सा च शब्दार्थभेदेन द्विविधा ।
च्याकरणमहाभाष्यादिरूपा शब्दमीमांसा । वेदवाक्यविचाररूपा त्वर्थमी-
मांसा । सापि द्विविधा । कर्मकाण्डविचाररूपा पूर्वमीमांसा । ज्ञानका-
ण्डविचाररूपा तूतरमीमांसा । आधापि माहूप्रामाकरभेदेन द्विरूपा द्वादश-
लक्षणी । देवताया विग्रहवत्वाविग्रहवत्वादिविचाररूपा आष्टलक्षणी-पूर्व-
मीमांसायामेवान्तर्भूता । चतुर्लक्षणी तूतरमीमांसा । साहस्र्यमपि सेश्वर-
निरीश्वरभेदेन द्विविधम् । तत्र सेश्वरं योगशास्त्ररूपम् । निरीश्वरमपि प्रकृति-
पुरुषतद्वैकप्रतिपादनरूपम् । अतो वैदिकदर्शनं योगसाइरूपपूर्वोत्तर-
मीमांसानैयायिकवैशेषिकभेदेन पोढा भिद्यते । अवैदिकमपि वौद्धचार्वाका-
द्वेतभेदेन त्रिप्रकारम् । वौद्धं च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिक-
भेदेन चतुर्विधम् । तत्र वैभाषिकपक्षे बाह्याः पदार्थाः प्रत्यक्षसिद्धाः । सौ-
त्रान्तिकस्य त्वनुमेयाः । बुद्धचारोऽनुमापकः । योगाचारस्य क्षणिकज्ञानं
परमार्थः । यद्विष्वं तत्रारोपितम् । त्रयाणामपि सर्वं क्षणिकमेवेति सिद्धान्तः ।
माध्यमिकस्य मते शून्यमेव परमार्थः । तथैव सर्वं कल्पितमिति । चार्वा-
कस्य तु भूतचतुष्यरूपो देह एवात्मा । प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । नास्ति परलोक
इति मतम् । आर्दतं जैनकामित्येकमेव । तस्य देहव्यतिरिक्तो देहपरिमाण
आत्मा सततोर्ध्वंगमनमूर्तिः । सर्वं चानेकान्तिकं सदसद्गमिति ॥

तत्रादौ वैशेषिकं दर्शनं दर्शयामः । तत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यवि-
शेषसम्बायामावस्याः ससैव पदार्थाः । अयोगान्ययोगव्यवच्छेदार्थं एव-
कारः । तत्र सह पदार्थं एवेति विशेषणसङ्गत एवकारः शहः पाण्डुर
द्वेतिवदयोगं व्यवच्छिनति । तेन पदार्थानां न्यूनसाइरूपानिरासः ।
पदार्थाः ससैवेति विशेष्यसङ्गत एवकारोऽन्ययोगं व्यवच्छिनति । यथा पार्य
एव धनुर्धर इति । तेन सहयो घटिर्भूतस्य न पदार्थत्वम् ॥

नन्यमावस्य न पदार्थत्वं तस्य पदार्थामावस्यत्वादिति चेत् ।
मैवम् । द्विविधे हि पदार्थः, भावरूपोऽभावरूपश्च इत्यम्युपगमात् ।
अन्यथा तस्य शाखे परीक्षणानुपपत्तेः । परीक्षितश्चाभावः । अनादिः
स्थान्तः प्रागभावः । सादिरनन्तः प्रध्वंसः । अनादिरनन्तः संसर्गाभावो-

अत्यन्ताभावः । तादात्म्याभावोऽन्योन्याभाव इति । किञ्च पदार्थलक्षणस्य
तत्र सत्त्वादभावः पदार्थः । लक्षणं ह्यभिधेयत्वं प्रमेयत्वं वा । अभावोऽप्य-
भावशब्दाभिधेयः चक्षुरादिप्रमाणगम्यश्च । तस्मात् सिद्धं सप्त पदार्था
एवेति ॥

पदार्थस्य सतोऽत्रैवान्तर्भावादन्ययोग्यवच्छेदोऽपि सिद्धं एव ।
तत्र सकलपदार्थारत्वात्, द्रव्यलक्षणत्वेन सञ्चिहितत्वात्, जडकाधार-
त्वात्, विष्वेव वर्तमानत्वात्, सामान्यप्रतियोगित्वात्, तत्सम्बद्धत्वात्,
तद्विरोधित्वाच्च द्रव्यादीनामुद्देशकमः । गुणात्यन्ताभावविरोधिमद् द्रव्यम् ।
अत्यन्ताभावविरोधिनश्च गुणतत्त्वागभावप्रध्वंसाः । तथाच उत्पन्नं द्रव्यं
क्षणमगुणी(णी १ पं) तिष्ठतीति न्यायेन प्रथमक्षणे गुणाभावेऽपि तत्त्वागभाव-
वत्वेन द्रव्यत्वाज्ञान्यासिः । तथा प्रलयेऽपि कार्यविनाशरूपे पार्थिवपरमा-
ण्णां गुणप्रध्वंसवत्वेन द्रव्यत्वात् तत्रापि नान्यासिः । अन्यदा गुणवत्वा-
ज्ञान्यासिः । गुणवद् द्रव्यमित्यादिचिरन्तर्लक्षणानामत्रैव तात्पर्यम् ।
समवायिकारणत्वात्यन्ताभावानधिकरणं वा द्रव्यम् । समवायिकारणत्वा-
त्यन्ताभावस्तु गुणादौ वर्तते न द्रव्ये । तस्य कदाचित् समवायिकारण-
त्वात् । तथाच प्रलये कार्याभावेन गगनादीनां समवायिकारणत्वाभावेऽपि
नान्यासिः ॥

ननु गुणादह्यपि शक्तिसहृद्यासादृश्यानां पदार्थान्तराणां सद्भावात्
तस्यापि तानि प्रति समवायिकारणत्वसम्भवात् तत्रातिव्यापकं लक्षणमिति
चेत । मैवम् । शक्तिस्तावज्ञ पदार्थान्तरं, कारणतात्स्वरूपत्वात् तस्याः ।
यदू वस्तु यत्र कारणं, तत् तत्र शक्तमित्युच्यते । ततः शक्तिकारणतयोः
पर्यायतैव । यदुच्यते शक्तिवादिभिर्मांसकः — यदि वह्यादिस्वरूपमेव
शक्तिः, तदा वह्यादेः स्वरूपे सत्यमि मणिमन्त्रादिसम्बन्धे दाहो न
जायते । तदभावे च जायते । अतो दाहान्यथानुपपत्त्या वा मण्यादिनां
प्रतिष्ठिकत्वानुपपत्त्या वा स्वरूपातिरिक्तं किञ्चित् कल्प्यम् । सैव शक्ति-
रिति । तत् स्वरूपातिरिक्तकारणतयैवान्ययोपपद्यते । कारणता च सामग्री ।
सा प्रतिष्ठिकसद्भावे प्रतिष्ठिककाभावसद्भकार्यमायात् तत्र नास्ति कारणता ।
सैव प्रतिष्ठिते च । अतो नार्योपतिः शक्ती पदार्थान्तरे भानम् ॥

ननु स्वरूपशक्त्यभावेऽपि ब्रीहीन् प्रोक्षति ग्रहं सम्माप्तीयादि-
विधिविद्विनप्रोक्षणादिजन्या क्वचिदाधेयशक्तिरस्ति । अन्यथा अप्रोक्षि-
तासं(मृष्टितत्रीष्णा ? मृष्टव्रीहिग्रहा)दिग्गिः कर्मकरणे कर्म साङ्गं स्थात् । न च
भवति । अतः प्रोक्षणादिजन्यः संस्कारः कल्प्यः । सैवाधेयशक्तिरिति चेत् ।
न । तत्रापि प्रोक्षणादिजन्यः संस्कारोऽष्टरूपो यजमान एवेत्यज्ञीकरात् ।
तदुक्तं कुसुमान्जलौ — “संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाम्युक्षणादिभिः”
इति । तस्मान्नाधेयशक्तिरपि पदार्थान्तरम् । अतः कारणतेव शक्तिः ।
किञ्च — “नित्ये नित्यैव सा शक्तिरनित्ये भावद्देतुजा ।” इति बद्धिः
कार्यगुणादिगता शक्तिः गुणादिकारणादेव जायत इत्यभ्युपेयते । अतोऽपि
न गुणादेः शक्तिं प्रति समवायिकारणत्वमिति नातिव्याप्तिः ॥

नापि सहृद्या पदार्थान्तरम् । गुणेष्वन्तर्भावात् तस्याः । तथाच
काणादं सूत्रं—‘रूपसंगन्धस्यर्थाः सहृद्याः परिमाणानी’ति । ननु गुणादा-
षपि सहृद्या प्रतीयते । चतुर्विंशतिर्गुणाः, पश्च कर्माणि, त्रीणि सामान्यानि,
बहुवो विशेषाः, एकः समवाय इति । तत् कथं गुणेष्वन्तर्भाव इति चेद्
इत्यम् । द्रव्ये गुणादीनां सहृद्यायाश्च समवायादेकत्र समवायिलक्षणात्
सम्बन्धाद् गुणादावपि जपाकुसुमसम्बन्धात् स्फटिकलौहित्यवदुपाधिवशात्
प्रतीयते न वस्तुतः इति वैशेषिकसमयः । अतो न तत्समवायिकारणत्वम् ।
गुणादीनां स्वरूपमेदस्तु वर्तत एव । गुणादीनां तत्र न सहृद्या निमित्तम् ।
किञ्चु तादात्म्याभाव एव । यथा सहृद्यासु स्वरूपमेदः तादात्म्याभाव-
निमित्तः । अन्यथा तत्रापि स्वरूपमेदस्य सहृद्यानिगित्तत्वे अनवस्थैव
निमित्तः । तत्र त्वौपचारिकी सहृद्याप्रतीतिरिति यदि, तद्हि गुणादावपि न सा
दृष्टवारिता ॥

नापि सादृशं पदार्थान्तरम् । तस्य गुणवयवकर्मसामान्यरूपत्वात् ।
क्षयादि — गोसदृशो गवय इति पुच्छत्तुरविपाणादिसामान्यम् । कम्भलो
भर्षीव कृष्णः इत्यत्र गुणसामान्यम् । जवे गौरशुशृश्य इत्यत्र कर्मसामान्यम् ।
इत्योपाधिकसामान्यमेव सादृशम् । तदुक्तं भृषादैः —

“सामान्यान्येव भूयांसि गुणवयवकर्मणाम् ।
मिद्धप्रधानसामान्यवृत्ति सादृशमिष्यते ॥”

इति । अस्यार्थः— मिन्ने पृथग्मूलं प्रधार्ण मुख्यं गोत्ववगयत्वादिरूपं सामान्यं येऽु तेषु चृत्तिर्षस्य एवंविधं सद् गुणानामवयवानां कर्मणां च मूर्यांसि चहूनि सामान्यान्येव सादृश्यमिष्यते । मिन्नप्रधानसामान्येत्युपलक्षणं मुख्यैकवैधर्म्यस्य । अन्यथा एकजातीये गवादौ इदं गोसदृशः स गौरिति सादृश्यन्यवहारो न स्यात् । तस्माद् एकं मुख्यं वैधर्म्यमवलम्ब्य अन्येषां गुणादीनां सामान्यमादाय सादृश्यव्यवहार इति । अन्यथा वैसादृश्यमपि पदार्थान्तरं स्यात् । सामान्यादावपि सादृश्यसञ्चावादित्यादि-सादृश्यस्यापदार्थान्तरत्वसाधनयुक्तेरत्रापि सुवचत्वादिति न तत्समवायिकारणत्वं गुणादीनामिति । तस्मात् सिद्धं समवायिकारणत्वात्यन्ताभावान्विकरणं द्रव्यमिति ॥

तत्र द्रव्यं नवपा भिद्यते ‘पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशकालदिगात्म-मनांसि नवैव द्रव्याणी’ति काणभुजैरुक्तत्वात् । अत्राप्येवकारोऽयोगान्य-योगव्यवच्छेदार्थः । तथाच द्रव्यस्य सतोऽनववाद्यत्वलक्षणमयोगं नव-वाद्यस्य सतोऽद्रव्यत्वलक्षणमन्ययोगं च व्यवच्छिन्त्येवकारः । द्रव्याणि नवैव नाधिकानीत्यन्ययोगव्यवच्छेदः, नव द्रव्याण्येवेति चायोगव्यवच्छेदः ॥

ननु कथमेवकारोऽयोगं व्यवच्छिन्यात्, वायोः पार्थिवत्वेन नव-सदृश्यापूरुक्तत्वाभावात् । तथाहि, वायुः पार्थिवः अनुष्णार्थीतस्पर्शवत्वाद् गन्धवत्वाच्च, घटवत् । न चासिद्धो हेतुः । वायौ वाति सति सुरभिरसुर-भिर्यो गन्धः प्रतीयते, शैत्यादिराहितस्पर्शश्च । वायोः पार्थिवत्वे रूपवत्वमपि स्यादिति चेद्, प्राणेन्द्रियवद्गुदमूलरूपवत्वसम्भवात् । अत एव महतोऽपि वायोरचाक्षुपत्वसम्भवः । उद्गुदमूलरूपं महद् द्रव्यं चाक्षुपमित्यग्नुप-गमात् । तस्मात् पार्थिवो वायुरिति चेत् । मैवं गंसयाः । गन्धवत्वं हि तावद् वायावसिद्धम् । तत्र पुण्डादिसम्बन्धे सत्येव सौरम्पदे. प्रतीयमानत्वेन तदुपाधिकत्वात् । अन्यथा जलमपि पार्थिवं स्यात् । तत्रापि गन्धवत्व-प्रतीतेः । यदि स्वामारिकगन्धवत्वं वायौ, तहिं यदा यदा वायुर्वायात्, तदा तदा गृष्टेत गन्धः । सर्वोऽप्यनुष्णार्थीतत्वमायो न पार्थिवत्वसाधकः । किन्तु पाकजलविशेषितः, घटादौ तया दर्शनात् । तथाच पार्थिवत्वे साध्ये पाकजलस्पर्शवत्वमुपाधिः, तस्य साध्यव्यापकत्वसम्भावापकत्वसञ्चावात् । यत्र यत्र पार्थिवत्वं साध्यं, तत्र पाकजलस्पर्शवत्वं, यदा घटादौ । यत्र

यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्वं साधनं, न तत्र पाकजस्पर्शवत्वम् । पक्षीकृते वायौ
तदभावात् । नहि घटादाविव वायौ पाकात् काठिन्यादिस्पर्शो जायते ।
अत उपाधिदुष्टं प्रथमानुमानम् । द्वितीयं त्वसिद्धिदूषितम् । यच्च प्रसङ्ग-
साधनं ग्राणेन्द्रियवदित्यादि, तदपि न । रूपवत्वमात्रप्रसञ्चने हि तथा
स्यात् । न चेवम् । किञ्चु उद्भूतस्पर्शवतः पार्थिवस्योद्भूतरूपवत्वं प्रस-
ञ्ज्यते । तथाच न तत्र व्यभिचारः । ग्राणेन्द्रिये रूपस्पर्शयोरुम्पोरप्यनुद-
भूतत्वात् । तस्माद् वायुरपार्थिवः, अपाकजस्पर्शवत्वात् । यदेवं तदेवम् ।
यथा जलादीति वायोः परिशेष्यात् नवमद्रव्यवत्वम् । प्रसक्तपार्थिवत्व-
निषेधादन्यत्र चाप्रसक्तेः । अत एवकारादयोगव्यवच्छेदः सिद्धः ॥

नन्वयोगव्यवच्छेदेऽपि अन्ययोगव्यवच्छेदो न सखाधीति, नव-
पाद्ययोः सुवर्णतमसोः प्रसिद्धद्रव्यविषमणोर्जगरुकत्वात् । तथादि, सुवर्णं
तावद् दशमं द्रव्यम्, पीतिमगुरुत्वाश्रयत्वेनातैजसत्वात्, नक्तंदिवमत्य-
न्तामिसंयोगे सत्यप्यनुच्छिदमानद्रवत्वाश्रयत्वेनापार्थिवत्वात्, नैमित्तिक-
द्रवत्वाधारत्वेनाजलत्वात्, रूपवत्वादेव चाप्याधन्तमावस्य दूरापास्तत्वात् ।
अतः प्रसिद्धनवद्रव्यवैधर्म्याद् दशमं द्रव्यमिति नैयायिकैकदेशिनः । अत्र
मूमः । रूपवत्वादेव त्वदुक्तदेतोः सुवर्णं तावद् पृथिव्यादिविकान्तर्भूतम् ।
तत्रापि नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणत्वात् न जलम् । अत्यन्तामिसंयोगे सत्य-
नुच्छिदमानद्रवत्वाधारत्वान्न पार्थिवम् । तेन परिशेषात् तैजसमेव सु-
वर्णम् । पीतिमगुरुत्वाश्रयत्वेन तस्तिषेधस्तु न सम्भवति । उपएम्भक-
पार्थिवमागस्य तत्र विद्यमानत्वेन पीतिमगुरुत्वयोस्तदाश्रयत्वात् । उप-
एम्भकं नाम उत्पत्तिमारम्य सद्भूतं द्रव्यम् । यथा मणिप्रसा तैजसी, त-
द्रोलकस्तु उपएम्भकः पार्थिवः । तथा सुवर्णेऽपि पार्थिवो भग्नो विद्यत
इति ऽक्षयिद् दोषः । यदपि सुवर्णेऽपि द्रवत्वममिसंयोगादुच्छिदत एव,
अन्यथा तत्र द्रुतद्रुततमत्वादेवप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथापि सुवर्णारम्भक-
परमाणौ द्रवत्वं न नश्यति । घृतलाक्षादौ तु पार्थिवपरमाणावपि द्रवत्वं
नश्यति । तथाचाग्निसंयोगेऽनुच्छिदमानद्रवत्वाधिकरणपरमाणवारुधत्वेना-
पार्थिवत्वं प्रसाध्य नैमित्तिकद्रवत्वाधारत्वेन चानाप्यत्वं प्रसाध्य एतदुभय-
व्यतिरिक्तत्वे सति रूपवत्वेन तैजसत्वं साधनीयमिति परिशेषात् सुवर्णस्य
तैजसत्वसिद्धिः । अतो न दग्धमद्रव्यत्वं सुवर्णस्य ॥

न तु तमो दशमं द्रव्यं प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यात् । तथा हि मीमांसकाः ॥

“तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् ।

प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्वयो भेतुमर्हति ॥”

इति । अयमर्थः—तमस्तावद् द्रव्यम् । गुणवत्त्वात्, पटवत् । तच्चाकाश-
कालदिगात्मसु नान्तर्भवति, चलत्वात्, तेषां निषिद्धियत्वात् । नाप्यवनला-
निलमनस्सु प्रविशति । नीलरूपवत्त्वात् । तेषां तद्रहितत्वात् । वायुमन-
सोथ रूपस्यैवाभावात् । इतरयोस्तु नैत्याभावात् । नापि तत् पृथिवी ।
शृणुवीत्वसदृचरितस्पर्शाभावात् तमसि । स चानुद्भूतरत्वेति चेद्, उद-
भूतरूपस्य पार्थिवस्योदभूतस्पर्शवत्त्वनियमात् । किम् पार्थिवं चेत् तमः,
आलोकसदृक्तचक्रुर्घाण्डं स्यात् । नीलोत्पलादिवन् । न च गुणवत्वमासिद्धम् ।
परापरविभागानामाश्रयत्वात् । देर तमः, समीपे तमः, गृहादिविमलं तमः
इति प्रतीतेस्तेषां तत्र सिद्धिः । परापरशब्दो भावप्रधाननिर्देशः । विभाग इति
संयोगस्याप्युपलक्षणम् । गृहसंयुक्तं तम इति प्रतीतेः सद्भावात् । किम् यादि-
मत्त्वादेव नाभावस्तमः । तस्मात् तमसो दशमद्रव्यत्वान्नान्ययोगव्यवच्छेद
इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—तमो न दशमं द्रव्यं, तत्साधकदेतो-
रसिद्धत्वात्, परत्वादिप्रतीतेरप्यालोकाभावविषयत्वेनोपपत्तेः । नापि नीलरूप-
वत्वं तमसः, शौकत्याद्यभावेन तथा प्रतीतेः । यत्र शौकत्याद्यभावः, तत्र
रूपवति नैत्यमिति व्याप्तेदर्शनात् । अत्र रूपाभावेऽपि शौकत्याद्यभावमात्रेण
नीलं तम इति ग्रमगात्रमस्ति । न नीलं रूपम् । नापि किम् यावत्त्वम् ।
तस्या दीपाद्युपाधिनिगित्तत्वात् । दीपादी चलति सति तदभावस्य दंशा-
न्तरप्राप्ति दृश्या चलतीति ग्रमः । अन्यथा नीलं नम इति प्रतीत्या नभ-
षोऽपि रूपवत्तरसिद्धेः पृथिव्यादित्रयमेव रूपवदिति नियममहत्रसः ।
तस्मादालोकाभावस्तम इति काजदाः । तम आलोकाभावो भविनुमर्हति ।
आलोकनिरपेक्षचक्रुर्घाण्डत्वात् । प्रदीपाभाववत् । अन्यथा चाक्षुषमात्र-
रूपत्वे तमसु आलोकसुपेक्षचक्रुर्घाण्डत्वप्रसङ्गात् । अतस्तमसो भावरूपवा-
भावान्वयैव द्रव्याजीत्युपपत्तम् ॥

स्याप्तिरभुपर्मताभिद्वयर्थं सापर्मदेवपर्म्यं निरूप्येते । तत्र सप्तानभिरि-
पदार्थानां प्रमेयत्वाभिधेयत्वे । परं त्वं तस्मिन्प्रत्ययगम्यत्वम् । अपादस्य तु

निषेधप्रत्ययगम्यत्वम् । सामान्यविशेषसमवायानां नित्यत्वं ज्ञानेतरकार्यं प्रत्यकारणत्वं जातिरहितत्वम् । गुणादीनां पञ्चानां निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे । गुणकर्मणेरेवासमवायिकारणत्वम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यमसमवायिकारणम् । द्विवा च प्रत्यासत्तिः । एका कार्यकार्यप्रत्यासत्तिः । यथा तन्तुसंयोगस्य पठं प्रति कारणत्वे पटेन कार्येण सह तन्त्राविकस्मिन् प्रत्यासत्तिः । अपरा कारणकार्यप्रत्यासत्तिः । यथा तन्तुरूपस्य पटरूपे प्रति कारणत्वे पटरूपसमवायिकारणेन पटेन सह तन्त्रे प्रत्यासत्तिः । द्रव्यादीनां षष्याणां जातिमत्त्वार्थशब्दाभिधेयत्वकारणल्लभानि पृथिव्यादीनां द्रव्यत्वजातियोगः साधन्यम् । जातिव्यज्जकं च गुणवत्त्वम् । समवायिकारणत्वं च । पृथिव्यपृत्तेजोवाच्चात्समनसां द्रव्यत्वाचान्तरसामान्यवत्त्वम् । पृथिवीजलात्मना चतुर्दशसङ्ख्यासङ्घव्येयगुणवत्त्वम् । पृथिव्यपृत्तेजोवायुमनसां भूतत्वकिञ्चावत्त्वे । इतरेणां निष्क्रियत्वामूर्तत्वे । पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतत्वम् । भूतत्वमूर्तत्वे न जाती, परापरभावाभावात् । यत्र यत्र भूतत्वं, न तत्र तत्र मूर्तत्वम् । गगने व्यभिचारात् । नापि भूतत्वं परम् । यत्र यत्र मूर्तत्वं, न तत्र तत्र भूतत्वम् । मनसि व्यभिचारात् । अतो गगनमनसोः परस्परं व्यभिचारात् पृथिव्यादिचतुष्टये च सङ्कीर्णत्वान्न तयोर्जातित्वम् । किन्त्वीपाधिकर्धमत्वम् । परिच्छिन्नपरिमाणवत्वं मूर्तत्वम् । वाह्यकेन्द्रियग्राद्यविशेषगुणवत्त्वं भूतत्वम् । पृथिव्यादीनां पञ्चानामिन्द्रियप्रकृतित्वम् । गगनं विहाय चतुर्णां शरीरारम्भकत्वम् । तेषामेव स्पर्शवत्त्वम् । पवनं विहाय तेषामेव रूपवत्त्वद्रवत्वं उत्त्वे । पृथिवीतेजसोर्निष्ठिकद्रवत्वम् । जलमूम्योर्गुरुत्वरसवत्त्वे । एवं संक्षेपत साधन्यमुदितम् । इदमेव साधन्यमितरेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वात् । वैधर्म्यं यथा—द्रव्यत्वं गुणादिम्यः । वक्ष्यमाणमपि वैधर्म्यमनुवृत्तबुद्धिहेतुत्वात् साधन्यं च भवति । यदा गन्धवत्वं पाधिकानाम् ॥

तत्र नवानां द्रव्याणां मध्ये पृथिवीत्वाभिसम्बन्धः पृथिव्या वैधर्म्यं लक्षणं च, असाधारणधर्मत्वात् । असाधारणधर्मो हि लक्षणमित्युच्यते । पृथिवीत्वं नाम शीतस्थर्शासमानाधिकरणघटपटबृत्तिजातिः । यदपि साधन्यमपि तावत् लक्षणमेव, तथापि वैधर्म्ये लक्षणत्वप्रसिद्धिः । इतरव्यावर्तकत्वाकरेण वैधर्म्यम् । असाधारणत्वाकरेण लक्षणम् । तस्य तु प्रयोगं

व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा । तथाहि — पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् । या इतरेभ्यो न भिद्यते नासौ पृथिवी । यथा अवादीति व्यतिरेकी प्रयोगः । यदप्यबाद्योऽपि परस्परं भिद्यन्ते, तथाप्यबादित्वाकारेणावादिभ्यो न भिद्यन्ते, पृथिव्यपि न भवन्ति । अतस्तत्र व्यतिरेकव्याप्तिः । इतरपदेनात्राबाद्य एवोच्यन्ते, न पृथिवी । तेनावादीनां पृथिवीसकाशाद् भेदे विद्यमानेऽपि अवादेरबादिन् भिद्यते इति तत्र साध्याभावसिद्धिः । एवमवादीनामितरभेदसाधने प्रयोगो द्रष्टव्यः । व्यवहारपक्षेऽपि प्रयोगः । इदं गन्धयुक्तं द्रव्यं पृथिवीति व्यवहर्तव्यम् । पृथिवीशब्दवाच्यमिति यावत् । पृथिवीत्वात् । यत् पृथिवीति न व्यवहियते, न तत् पृथिवीत्वाकान्तम् । यथा अवादीति व्यतिरेकी । अवादिश्च पृथिवीति न व्यवहियते । पृथिव्यपि न भवति । इति साध्याभावसाधनाभावयोर्व्याप्तिसिद्धिः । पृथिवीत्वजातेरभिव्यञ्जकं गन्धवत्त्वं, गन्धवति पृथिवीत्वप्रतीतिः । ततो गन्धवत्त्वमपि लक्षणम् । तथा नीलरूपवत्त्वं पाकजरूपवत्त्वं च लक्षणं व्यञ्जकं च । सा च पृथिवी द्विविधा । नित्या च अनित्या च । नित्या परमाणुरूपा । अनित्या कार्यरूपा । नित्यायां प्रमाणं — पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति । घटपटवृत्तिजातित्वात् । द्रव्यत्ववत् । तत्त्वाकाशादौ नित्ये वर्तते । घटत्वपटत्वयोरेकैकवृत्तित्वान्न व्यभिचारः । तद्दत्संयोगादेरजातित्वान्न तत्र व्यभिचारः । तथाच पृथिवीत्वाधारतया या नित्या व्यक्तिः सा परमाणुः । न चानेन हेतुना गगनवतित्वस्यापि साधनसम्भवादतिप्रसङ्ग इति युक्तम् । प्रथमस्य तर्कसद्वृत्तित्वात्, द्वितीयस्य तदभावात् । तथाहि — यदि नित्या पृथिवी न स्यात्, तदा आरम्भकाभावात् कार्यमपि न स्यात् । कार्यस्यैवारम्भकत्वे मूलाभावेनानवस्थायामनन्तावयवारब्धत्वेन अजगजयोस्तुत्यपरिमाणत्वादितर्कः सद्वकारी प्रथमस्य ।

“यस्यानुकूलस्तकोऽस्ति स एव स्यात् प्रयोजकः ।”

इति न्यायात् । ततो नाभाससमानयोगक्षेमत्वमिति परमाणुसिद्धिः । यद्वा, सूक्ष्मपरिमाणापकर्षः कच्चिद् विश्रान्तः परिमाणतारतम्यत्वात् । भद्रत्वरिमाणतारतम्यवत् । यत्रापकर्षविश्रान्तः स एव परमाणुः । अधवा आद्यव्यवीर्यवी रवन्यूतपरिमाणावयवारब्धः अवयवित्वात् । घटवत् । स चावयवेः परमाणुरेव । तर्कस्तृक्त एवानुसन्धेयः । कार्यरूपा द्विविधा अतीन्द्रिया

प्रत्यक्षा चेति । आद्यापि द्वयणुकरूपा इन्द्रियरूपा च । आद्यायां मानं जाता-
न्तरसूर्यकिरणमध्ये परिदृश्यमाना व्रसरेणुः सावयवार(व्धौ ? व्धा) महस्ये
सति चाक्षुपत्वात् । पटवत् । गग्नरपाचाक्षुपत्वात्तत्र व्यभिधारः । यस्त्वसरे-
ष्ववयवः तद् द्वयणुकम् । पार्थिवेन्द्रियं तु प्रत्यक्षम् । तच नासाप्रवर्ति
गन्धग्राहकम् । मानं तु गन्धोपलभिः करणपूर्विका क्रियात्वात् । छिदि-
क्रियाचत् । तच परिशेषाद् ग्राणमेव । प्रत्यक्षापि शरीरविषयमेदेन द्विविधैव ।
शरीरमस्मदादीनो प्रत्यक्षसिद्धम् । ननु शरीरस्य पञ्चमूतात्मकत्वात् कर्यं
पार्थिवत्वमिति चेन्न । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षारब्धस्य वायुवनस्पतिसंयोगवदप्रत्यक्ष-
त्वापातात्त एषानां समवायिकारणत्वम् । किन्तु पूर्थिव्येव समवाये-
कारणम् । इतराणि निमित्तत्वेन सहकारिकारणानि उपष्टुभक्तया वर्तन्ते ।
अतोऽस्मदादिशरीरं पार्थिवमेव ॥

यहारामादिक्षेत्रमणिवज्ञादिरूपा विषयमूला सा प्रत्यक्षसिद्धा ।
मणिवज्ञादिगोलकं पार्थिवम् । प्रभा तु तैजसी । ननु गोलकमपि कर्यं
पार्थिवम् । तलक्षणस्य गन्धस्य तत्रानुपलभादिति चेन्न । तद्भस्मनि
गन्धोपलभेन लाघवात् तस्यापि तत्परमाण्वारब्धत्वेन भस्मनीव गोलकेऽपि
गन्धानुभानात् । अनुपलभस्त्वयोन्यत्वादभिमवद्वा । अभिभावकं तु तेजो-
वयवादि ॥

ननु कर्यं परमाणवादिभ्यः स्थूलपृथिव्युत्पत्तिरिति चेदेवम्—ईश्वरस्य
सज्जिहीर्षप्राण्यदृष्टयोर्वशादन्त्यावयविस्थूलद्रव्यारम्भकपरमाणुपु क्रिया । ततो
विभागः, ततोऽवयवसंयोगरूपासमवायिकारणनाशः । ततो द्वयणुक-
नाशः । समवायिकारणावयवनाशात् त्यणुकनाशः । एवमन्त्यावयविपर्यन्तं
कार्यं नश्यति । द्रव्यानारम्भकं कार्यद्रव्यमन्त्यावयवि । यद्वा स्थूलावयवक्रिया-
विभागारम्भकमंयोगनाशेभ्यः स्थूलोऽन्त्यावयवी नश्यति । ततस्तदवयव-
तदवयवक्रियाविभागादिन्यायेन परमाणवन्तं कार्यं नश्यति । ततोऽनारब्ध-
द्रव्यादिकाः चतुर्विधपरमाणवस्तिष्ठन्ति । अन्येऽपि नित्यवर्गा शाकाश-
कालदिगात्मानो मनोभिः सह आप्यादिपरमाणूनां रूपरसस्पर्शाः संख्यैक-
त्वपृथक्त्वगुरुस्त्वद्रवयवानि सामान्यविशेषसमवायाः । कार्यगतं सामान्यं
काले तिष्ठति । कार्यकार्यंगतं तु स्थाधुरे नित्ये अष्टृहसं कार्यं च
तिष्ठति ॥

एवं कार्यमात्रलयरूपप्रलयानन्तरं चतुर्मुखब्रह्मणः शतवर्षान्ते ईश्व-
रस्य सिसक्षा जायते । तत्सहकृतात् प्राणिनां भोजकादृष्टत् परमाणुषु
क्रिया जायते । क्रिया तु आरम्भकपरमाणुद्यसंयोगः । ततो द्वाणुकम् ।
द्वयणुकत्रयात् अयणुकं, न तु परमाणुत्रयात्, महत्वानुपपत्ते । परमाणु-
कार्यस्य द्वयणुकवदणुत्वापत्तेश्च । ननु तर्हि द्वयणुकद्वयात् अयणुकं भवतु ।
न । कारणभुत्वं विना कार्यमहत्वानुप(प)त्तेः । कारणमहत्वात् कारण-
भुत्वात् प्रचयाद्वा हि कार्यमहत्वं जायते । अत्र द्वयणुकस्य महत्वप्रचययो-
रमावात् तद्बहुत्वादेव अयणुकमहत्वं जायते । उत्तरोत्तरमहत्वाधिक्यसि-
ख्यार्थं अयणुकचतुष्याच्चतुरणुकं चतुरणुकपञ्चकात् पञ्चाणुकमित्यादिकमेण
स्थूलाः पृथिव्यादयो जायन्ते । तत्र वाञ्छनलजलपृथिवीक्रमेण सृष्टिरित्येकं
मतम् । जलपृथिव्यमिवायुकमेणेत्यपरम् । ततः पार्थिवतेजसोर्मिश्रणात्
सुवर्णरूपब्रह्माण्डमष्ट्ये चतुर्दशलोककल्पनायां तत्र ब्रह्मादिस्थावरान्तशरी-
राणि परमाणुद्वयणुककमेण जायन्त इति संक्षेपः ॥

धौद्वास्तु परमाणुसमूहादेव स्थूलं कार्यं जायते, पुज्ञात् पुज्ञोत्पत्ति-
न्यायेनेति वदन्ति । तेषां स्थूलं कार्यमतीन्द्रियं स्यात् । परमाणुमि-
साक्षादारब्धत्वाद् द्वयणुकवत् । इदमेकमित्यपि बुद्धिर्न स्यात्, परमाणुपूज्ञ-
स्यानेकत्वात् । परमाणुसमूहरूपत्वाद्वा । एकमिति बुद्धिर्भान्तेति चेन्न ।
तस्याः सर्वजनसिद्धत्वेन प्रामाणिकत्वात् । अत आरम्भवाद् एव श्रेयानिति
तार्किकाः ॥

इति पृथिवीप्रकरणम् ॥

धृत्यजातियोगोऽपां लक्षणम् । वैधम्यं च आकाशवृत्ति । सरि-
त्समुद्रवृत्तिजातिरप्त्वम् । सरित्वं समुद्रत्वं चैकनवृत्तिद्रव्यत्वं, सत्ता
चाकाशवृत्तिः । अतो न तैरातिव्यासिः । व्यावृत्तिव्यवहारो वा पूर्ववदेवानुभेद्यौ ।
इयांस्तु विशेपः । सेहवत्यो व्यक्तय आप इति व्यवहर्तव्या इति । तासां
नित्यादिभेदः पूर्ववत् । नित्याः परमाणवः । कार्याः शरीरेन्द्रियविषयरूपाः ।
शरीरं जलपरमाणवादिमिरारब्धं वरुणलोके आगमसिद्धम् । ननु जलारब्धं
क्षये मोगक्षममिति चेन्न । पृथिव्यवयवोपष्टमात् । एवं तैजसवायव्ययोरपि

द्रष्टव्यम् । भोगाश्रयत्वं च शरीरलक्षणम् । इन्द्रियं रसना मधुरादिरस-
ग्राहिका । सा च जिहाग्रवर्तिनी । रससाक्षात्कारिमाकरणमिन्द्रियम् । तङ्ग-
क्षणं तु रूपादिमध्ये रसस्यैव ग्राहकमिन्द्रियं रसनमिति । रसोपलब्धिः
करणपूर्विका क्रियात्मात् छिदिक्रियावदिति सामान्यतो द्येन परिशेषाद्
रसनेन्द्रियसिद्धि । विषयस्तु सरित्समुद्रकरकादिः । करका तु अदृष्टवशात्
प्रतिवद्वद्वत्वं जलमेव । पथात् सांसिद्धिकद्रवत्वस्य दर्शनात् । सांसिद्धिक-
द्रवत्वं हि जललक्षणम् । तथा खेहवत्वम् । अपां गुणस्तु रूपरससर्वसं-
ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्तेहसंस्काराः । एत
रूपरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्तेहसंस्काराः । एत
एव स्तेहरहिता गन्धसहिताश्च पृथिव्या गुणाः । तत्र जले रूपं शुक्लमेव ।
रसोऽव्यक्तमधुर । स चामळक्यादिकपायद्रव्यमक्षणेनाभिव्यज्यते । स्पर्शः
शीतः । एतत् त्रयमपि लक्षणम् । संख्यादयः प्रसिद्धाः । गुरुत्वं पतनक्रिया-
शीतः । नुमेयम् । द्रवत्वं सांसिद्धिकम् । स्तेहोऽप्यपामसाधारणो धर्मः । घृतादौ
तुमेयम् । द्रवत्वं सांसिद्धिकम् । स्तेहोऽप्यपामसाधारणो धर्मः । घृतादौ सांसि-
तु पार्थिवावयवसङ्गात् स्तेहाधिक्यं ददयते, न तु तद्वुणत्वेन । क्षीरादौ सांसि-
द्धिकद्रवत्वमपि जलावयवप्रवेशात् । जलावयवास्तु पीतोदकपरिणामरूपाः
क्षीरे प्रविशन्ति । संक्षारस्तु जले वेगः स्थितस्थापकश्च । वेगस्तु सरित्सु ।
सेतुविमोक्षादां स्थितस्थापकः ॥

इत्यप्रकरणम् ॥

तेजस्त्वजातियोगस्तेजसो लक्षणम् । वैधर्म्यं च पूर्ववदितरभेदादि-
साधनम् । नित्यमनित्यं च पूर्ववत् । नित्यं परमाणुः । अनित्यं शरीरादि ।
शुरीरं तैजसमादित्यादिलोके पुराणसिद्धम् । इन्द्रियं तैजसं चक्षुर्नैयन-
गोलकस्थम् । लक्षणं तु रूपादिमध्ये रूपस्यैव ग्राहकमिन्द्रियम् । तच
दूरस्थमपि द्रव्यादि गृह्णत् प्राप्यैव गृह्णाति । चक्षुःश्रोत्रे प्राप्यकारिणी ।
दूरस्थमपि द्रव्यादि गृह्णत् प्राप्यैव गृह्णाति । जलादि व्यवहितमपि तस्य स्वच्छत्वात् प्राप्यैव
इन्द्रियत्वात् स्पर्शनवत् । जलादि व्यवहितमपि तस्य स्वच्छत्वात् प्राप्यैव
गृह्णाति । सूर्यादिरशिमवत् । रूपोपलब्धिः करणपूर्विका क्रियात्मादिति
गृह्णाति । मौमादिचतुर्विधः । विषयस्तु मौमादिचतुर्विधः । पार्थिवैन्धनसाध्यं
परिशेषाच्चक्षुसिद्धिः । विषयस्तु मौमादिचतुर्विधः । पार्थिवैन्धनसाध्यं
तेजो मौमम् । तच संस्कृतमसंस्कृतमिति द्विविधम् । तत्र संस्कृतं गार्ह-
तेजो मौमम् । तच संस्कृतमसंस्कृतमिति द्विविधम् । द्वितीयं तु ठौकिकपाकसाधनम् ।
पत्यान्वाहार्योहवनीयसम्यावसम्यादि । द्वितीयं तु ठौकिकपाकसाधनम् ।

भौमस्य कारणानि तृणारणिमण्यः । ननु सहकारिविरहप्रयुक्तकार्यभा-
वत्त्वं कारणत्वम् । दण्डचक्राद्यभावे मृदादि घटादिकार्यं न जनयति ।
मृदादिसहकार्यभावे दण्डादिकमपि घटादि न जनयति । अतः सहकार्य-
भावे एकैकस्मात् कार्यभावः । तथाच सहकारिविरहेण प्रयुक्तः प्रापितः कार्य-
भावो दण्डचक्रादिपु वर्तते इति तेषां कारणत्वम् । दण्डादौ सति घटादि
जायते । असति न जायत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वं गृह्णते ।
तृणारणिमणिपु तत् कथं कारणत्वं ग्राह्यम् । व्यतिरेकव्यभिचारात् । तथादि
न तावदेतेषां बहिजातीयं प्रति दण्डादेघटादाविव सहकारित्वमस्ति ।
मण्यरण्योरभावेऽपि तृणात् फूलकारादिसहितात् पावको ज्वालायुक्तो
जायते । मणेरपि तरणिकिरणप्रतिफलनसहकृतात् तृणारण्योरभावेऽपि बहिर-
जायते । अरणेरपि मथनादिसहकृतादितरद्वयाभावेऽपि कृशालुर्जायते । तथा
चैकस्मिन्नसत्यप्यन्यस्माज्जायमानत्वादस्मिन्नसति न जायत इति व्यति-
रेकाभावादेतेषु कथं कारणताग्रह इति चेत् । सत्यम् । तत्र बहिपरमाण्वाग्यव्य-
वास्तावत् समवायिकारणम् । तत्संयोगश्चासमवायिकारणम् । न तयोर्वि�-
प्रतिपत्तिः । एकजातीययोरेव तयोरेकजातीयं प्रति कारणत्वात् । किन्तु
निमित्तकारणेषु तृणारणिमणिपु विचारः । तत्र फूलकारादिस्तोमे सति तृणा-
देरेव, तरणिकिरणप्रतिफलनादिस्तोमे सति मणेरेव, मथनसहकारिस्तोमे
सत्यरणेरेव बहिर्जायत इति व्यतिरेकोऽस्त्येव । नहि फूलकारादिपु सत्सु
मणेरणेवां बहिर्भवति । मथनादिपु तृणान्मणेवां, सूर्यकिरणप्रतिफलनादिपु
तृणादरणेवेति स्थितेः कारणग्रह इत्येके । अपरे तु वदन्ति—यथा कारणे
तृणादौ सामर्ग्रीवैजात्यं, तथा कार्येऽपि बहावनेकजातित्वमस्ति । तार्णत्व-
मारणेयत्वं मणिजत्वमिति । यथा प्रदीपादाववान्तरजातिः प्रत्यक्षाद्(?) दीपः
सूक्ष्मोऽपि भवनान्तः प्रकाशयति, न तथा ज्वालाजटिलोऽपि काष्ठामिनि-
तरा कारीपो बहिरेवमवान्तरजातीय प्रत्येव प्रत्येक तृणादेः कारणत्वग्रह
इति । एवं कारणत्वग्रहात् तृणारणिमणिभ्यो भौम तेजो जायते इति
सिद्धम् ॥

दिव्यं तेजः सौरविद्युष्मन्दनक्षत्रादि । उदर्यं जाठराग्निः अस्ति-
पीतादिपरिणामहेतुः देहोष्णरूपः । आकरज तेजो रजतसुवर्णकांस्यसीसादि ।

तस्य तेजस्त्वं साधितमघस्तात् । तस्य गुणा रूपस्पर्शसंहयापरिमाणपृथ्य-
त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्काराः एकादश । रूपं स्वपरप्रकाशक-
त्वलक्षणं शुक्लमास्वरत्वम् । तच सुवर्णादौ पार्थिवावयवोपष्टम्भाद् अभि-
मूतम् । स्पर्शस्तूप्ण एव । स च सुवर्णादौ अभिमूतः । प्रभाचक्षुपोरुद्भूत-
मूतः । प्रकारान्तरेण चातुविध्यं तेजसो वदन्ति—उद्भूतरूपमनुद्भूतस्प-
र्शमैकम् । यथा प्रभा । उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपमपरम् । यथा निदाषो
ज्ञम् । उभयानुद्भूतमपरम् । यथा चक्षुः । उभयोद्भूतमन्यत् । यथा
सूर्यादि । संह्यादिस्फुटं दृश्यते । द्रवत्वं तु सुवर्णादौ नैमित्तिकम् ।
संस्कारो वेगः स्थितस्थापकश्च । वेगञ्चवेज्वलनादौ दृश्यते । स्थितस्थापकश्च
तस्य प्रतिष्ठन्धे निवृत्ते पुनरतधैव स्थितिः । ननु गुरुत्वमपि सुवर्णादौ
दृश्यत इति चेन्न । उपष्टमकपार्थिवगतत्वात् । तस्य द्रवत्वमपि तथेति
चेन्न । तस्यात्यन्ताग्निना सद्व संयोगेऽप्यनाशयत्वेन तेजस्त्वादिति ॥

इति तेजःप्रकरणम् ॥

वायुत्वाभिसम्बन्धो वायोर्लक्षणम् । वैधर्म्यं च । व्यावृत्तिव्यवद्वारौ
पूर्ववत् । सोऽपि नित्यः परमाणुरूपः । अनित्यो द्वचणुकादिरूपः । तत्र
शरीरमुपष्टमकपार्थिवशाद् भोगसमर्थं वायुलोके विद्यते । इन्द्रियं
त्वगपादमस्तकव्यापि । तलक्षणं तु रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव ग्राहकमिन्द्रियं
स्पर्शगुणद्वारा द्रव्यग्राहकम् । तत्र मानम् । स्पर्शोपलब्धिः करणपूर्विका
श्रियात्वादिति । परिशेषात् तदिन्द्रियसिद्धिः । सा च त्वगेव । विषयस्तु
द्विविधं वायाभ्यन्तरमेदात् । तत्राभ्यन्तरः पश्चवृत्तिः प्राणः त्वगिन्द्रिय-
गम्यः स्पर्शलिङ्गगम्यो वा । वायस्तु स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गेन्द्रुमेयः ॥

ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शार्थिकरणत्वात् पटवत् । न चासिद्धिः
वायो वाति सति स्पर्शस्यानुष्णाशीतस्योपलम्भात् । न च निदाषोऽप्यग्नि
व्यभिचारः । तस्य पक्षतुल्यत्वात् । नहि पक्षे पक्षतुल्ये वा व्यभिचार इति
न्यायात् । अन्यथा पक्ष एव माध्यस्य सन्दिग्धत्वात् हेतोश्च निष्प्रित-
त्वात् सन्दिग्धव्यभिचार इति सर्वानुभानोच्छेदप्रसङ्गात् । तस्माद् वायुः

प्रत्यक्ष इति भाष्टाः । तत्र । प्रत्यक्षत्वमपि हि वायोः स्पर्शनत्वं वाच्यम् । न चाक्षुषत्वादीति । तथाच द्रव्यस्पार्शनत्वे उद्भूतरूपत्वमुपाधिः । घटादौ तथा दर्शनात् । निदावोप्मणश्च पक्षतुल्यत्वस्य त्वयौवोक्तत्वात् । न तत्र साध्यान्वासिः, प्रभायामुद्भूतरूपत्वेऽपि स्पार्शनत्वाभावात् न समव्याप्तिरिति चेत् न । विप्रमव्याप्तेरप्युपाधित्वस्वीकारात् । अन्यथा एवंसस्य, जन्यत्वेनानित्यत्वे साध्ये जन्यत्वावच्छिन्नसाध्ये भावत्वमुपाधिर्न स्यात् । यत्र भावत्वं, तत्र जन्यत्वे सत्यनित्यत्वमित्युपाधिपुरस्सराया व्याप्तेरात्मादौ व्यभिचारेण तस्य समव्याप्त्यभावात् । तस्मान्न वायुः प्रत्यक्षः, किन्तु अनुमेय एव । तथाहि — अनुष्णाशीतापाकजस्पर्शः क्वचिदाश्रितः गुणत्वात् रूपवदिति द्रव्यग्रावसिद्धौ धरादीनां ब्रह्माणां पाकजशीतोष्णस्पर्शवत्त्वेन, गगनादीनां स्पर्शरहितत्वेन तदाधारत्वबाधाद्, अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सत्याश्रितत्वेन हेतुना यरिशेषाद् अष्टद्रव्यातिरिक्तं द्रव्यं सिद्ध्यति । स एव वायुः । तथा प्रयत्नाद्यभावे सति द्वुमादौ यौ शब्दकम्पौ तो स्पर्शवद्वेगवद्वद्रव्यसंयोगजन्यौ विशिष्टकम्पत्वात् नदीसंयोगजनितत्वेतसादिग्रन्दकम्पवत् । तथा अन्तरिक्षे तुष्णादिविशिष्टधृतिः स्पर्शवद्वद्रव्यसंयोगजा विशिष्टधृतित्वात् जलादिभूततृष्णादित्वत् । स एव धारको वायुः । तस्य नानात्वं प्राच्योऽयमित्यादिप्रत्ययात् सिद्ध्यति । तस्य गुणाः स्पर्शसङ्घचापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वेगा नव । स्पर्शः प्रत्यक्षः सङ्घचादयस्त्वनुमेयाः ॥

इति वायुप्रकरणम् ।

शब्दाश्रयत्वमाकाशस्य लक्षणम् । वैधर्म्यं च व्यावृत्यादि पूर्वत् । स चैकः सर्वत्र शब्दलिङ्गेनैवानुमेयः । एकत्वेनैव व्यवहारसिद्धौ तत्रानात्वकल्पना गौरवम् । स च नित्यः परममहत्वाश्रयत्वात् आत्मवत् । परममहत्वं सकलमूर्तद्रव्यसंयोगत्वात् । तच्चैकत्वेन व्यापकत्वात् । कथं शब्देनानुमानमिति चेदेवम् । शब्दस्तावद् गुणः च द्विरिन्द्रियव्यवस्थापकत्वात् स्पर्शवत् । गुणत्वात् क्वचिदाश्रितः । थोवेन्द्रियग्राह्यत्वाच नेतरद्रव्यगुणः । इतरद्रव्यगुणा रूपादयो न केऽपि थोवेन्द्रियग्राह्याः । अतः शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः । अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् । न यदेवं न

तदेवम् । यथा रूपादीति । परिशेषान्नवगद्रव्यमाकाशः सिध्यति । तस्य
गुणः सद्भ्यापरिगणपृथक्त्वसंयोगविभागशब्दः पद्मसङ्ख्याः । स्वगत-
भेकत्वं, द्वित्यादिकं तु विजातीयोपेक्षया । तथैव पृथक्त्वम् । संयोगवि-
भागी तु मूर्तिरेव । परिमाणं परममहत्त्वम् । एतेऽनुमेयाः । शब्दस्तु प्रत्यक्षो-
ऽनुमेयश्च । प्रत्यक्षस्तु श्रोत्रेन्द्रियग्राह्याः । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रो-
त्रम् । तत्र शब्दोपलविधरेव प्रमाणम् । इतरेन्द्रियग्राह्यत्वे विषिरस्यापि श-
ब्दग्रहप्रसङ्गात् । ननु श्रोत्रस्यापि इन्द्रियत्वात् प्राप्यकारिता वाच्या । तत्र
कर्णं प्राप्तिः । निरवयवत्वेन कियाभावात् स्वयमप्राप्तेः । शब्दस्य चाकाश-
गुणत्वेन श्रोत्रेण संयोगसमवाययोरसम्भवात् । तत् कर्णं शब्दग्रहणमिति
चेत् । न । समवायेन ग्रहणात् । तथादि भेद्यादिदण्डादिसंयोगात् ताल्वो-
पुपुट्यापारद्वारा वा प्रथमं शब्दो जायते । स च जलमध्ये उपलादिप्र-
क्षेपे यथा तरङ्गः परितो जायते, यथा वा कदम्बगोलकं जायते, तथा
आदः शब्दो भवति । तत्र भेद्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् । आकाशः
समवायिकारणम् । भेदीदण्डसंयोगादिनिमित्तकारणम् । तदनु शब्दसमवा-
यिकारणका द्वितीयादिशब्दा वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बगोलककेसरन्यायेन
श्रोत्रपर्यन्तं जायन्ते । तत्र श्रोत्रसमवायात् तत्समवेतः शब्दो गृह्णते । स
चोपान्त्यः । अन्त्यस्त्वतीन्द्रिय इति वदन्ति । दूराच्छीर्षं शब्दागमने वायुरेव
निमित्तम् । अत एव वायुप्रतिरोधे शब्दो न शूयते । अनुफूले च वायौ
श्रूयते । तस्य चानित्यत्वं कृतकस्वादिहेतुभिः साधनीयम् । नन्वनुभानानां
स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वाधितत्वमिति चेत् । प्रत्यभिज्ञायाः
ज्वालाप्रत्यभिज्ञावत् आन्तत्वात् । वाधं विना कर्णं ग्रान्तं इति चेत्, इदानी
मुत्पन्नोऽयं गकार इदानीं विनष्टेऽयमिति प्रत्ययेन वाधात् । ननु नेदं रज-
तमिति वाधे शुनस्तत्र तदानीमिदं रजतमिति आन्तनेदेति । शब्दे हु उ-
त्पन्निति वाधे शुनस्तत्र तदानीमिदं रजतमिति आन्तनेदेति । शब्दे हु उ-
त्पन्निति वाधे शुनस्तत्र तदानीमिदं रजतमिति आन्तनेदेति । शब्दे हु उ-

भिज्ञानाधो नास्त्येवेति शब्दानित्यत्वसिद्धिः । पराक्रान्तं च सूरिभिरिति
विरम्यते इस्माभिः ॥

इत्याकाशप्रकरणम् ॥

परापरप्रत्ययगम्यत्वं चिरक्षिप्रयुगप्रत्ययगम्यत्वं च कालस्य ल-
क्षणं, वैधर्म्यं च । तथाहि बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरिते वस्तुनि पर इति,
अत्परसूर्यपरिस्पन्दान्तरिते च वस्तुन्यपर इति प्रत्ययो वर्तते । तदुभयं
सूर्यपरिस्पन्दविशिष्टं प्रतीयते । तपनक्रियायाः पिण्डसम्बन्धमन्तरेण तद्वि-
शेषणकप्रत्ययो न भवति । सम्बन्धश्च न संयोगः, द्रव्यक्रिययोरतदयो-
गात् । नापि समवायः, सूर्यसमवेतक्रियायाः पिण्डे समवायासम्भवात् ।
अतः पिण्डे तपनपरिस्पन्दसम्बन्धजनकं द्रव्यमास्येयम् । तच्च द्रव्यं न
मूर्तमैव । तस्य घटादिवदुभयसम्बन्धायोगात् । अत उभयसम्बन्धजनकं
विभु द्रव्यमभ्युपेयम् । स एव कालः । आत्माकाशयोर्विशेषगुणवत्वेन
घटादिवत् तपनपरिस्पन्दघटकत्वायोगात् । य(यदा ? या)त्माकाशौ अन्यत्र
स्थितस्यान्यत्र सम्बन्धघटकौ स्यातां, दूरस्थद्रव्यगतं गुणाद्यन्यत्र सम्ब-
न्धीयात् । नच कालेऽप्ययं दोषः, सिद्ध्यसिद्धिव्याघातात् । दिशस्तु
सञ्चिक्षिप्तविप्रकृष्टयोः परापरप्रत्ययनिमित्तत्वेनैव सिद्धत्वात् । इति पारिशे-
ष्यात् कालसिद्धिः । अनुमानं तु दिग्बिपरीतपरापरप्रत्ययौ विभुद्रव्यसंयोग-
निमित्तौ । परापरप्रत्ययत्वात् । दिक्कृतपरापरप्रत्ययवदिति । एवं चिरादि-
प्रत्यया अपि तपनपरिस्पन्दसम्बन्धजन्यत्वात् कालसाधकाः । बहुतरतपन-
परिस्पन्दान्तरिते चिरप्रत्ययः । अत्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरिते क्षिप्रप्रत्ययः ।
तपनपरिस्पन्दविशेषे वहूनां वर्तमानत्वं प्रत्ययो यौगपद्यं(?) सौरक्रिया-
सम्बन्धघटकः काल एवेति । तस्या गुणाः सङ्घायादयः पञ्चानुमेया एव ।
एकत्वैकपृथकत्वे स्वगतद्विपृथकत्वादयस्तु विजातीयैः सह । परिमाणं तु
परममहत्वम् । संयोगविभागौ तु मूर्तैः । आकाशादिभिर्विभुमिः सह संयोगो
नास्त्येव । अन्यतरक्रियोभयक्रिययोरतलकारणयोरभावात् । अबसंयोग-
हीकारे तु तादशविभागोऽपि स्यादिति दुस्तरं यस्तन्मित्यजसंयोगो ना-
स्त्येव । लवचुटिनिमेपमेदाः सर्वक्रियोपापिरूपाः न कालस्वरूपमेदकाः
इति काल एक एव ॥

इति वाक्यप्रकरणम् ॥

‘कालविपरीतपरापरत्ययनिमित्तत्वं दिशो उक्षणम् । वैधम्यं च । अत्पवयस्यपि पुरुषे दूरवर्तिनि परत्वबुद्धिः, चहुतरवयस्यपि सञ्जिकृष्टे अपर इति बुद्धिर्जायते । तदेते कालविपरीतपरत्वापरत्वे । तदबुद्धर्निमित्तं दिक् । कालस्य च एतद्विपरीतपरत्वापरत्वप्रत्ययहेतुत्वेनैव धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात् । पृथिव्यादीनां मूर्तित्वा(दीनां ! दिना) पूर्ववत् तन्निमित्तत्वनिरासात् । ततश्च यत्संयोगवशादेषा परापरबुद्धिः, सा दिशा । प्रयोगस्तु कालविपरीतपरत्वापरत्वबुद्धी विभुद्रव्यसंयोगनिमित्ते । निमित्तान्तरवाधे सति कार्यत्वात् । यन्निमित्तान्तरवाधे सति कार्यं तत् ततोऽनिरिक्तनिमित्तकम् । यथा पृथिव्यादिनिमित्तवाधे सति तदतिरिक्तात्ममनसंयोगजन्यं सुखादीति । यद्वा सैव प्रतिज्ञा । परापरप्रत्ययत्वात् । कालकृतपरापरप्रत्ययवत् । सा चैका विभ्वी च । प्राच्यादिभेदस्तु सूर्यसंयोगोपाधिकः । प्रागश्चत्यस्यां सूर्य इति विभ्वी च । अवागश्चत्यस्यामित्यवाची, दक्षिणा । प्रत्यगश्चत्यस्यामिति प्रतीची । प्राची । अवागश्चत्यस्यामित्यवाची । ऐन्द्र्यादिदशभेदास्तु इन्द्रायविपत्युपाधिभेदात् । पूर्वादिभेदोऽपि सूर्यसंयोगभेदादेव । तथाच सूर्यसंयोगं पिण्डे सङ्कादात् । नम्यन्ती परापरबुद्धिजनिका दिक्, सूर्यक्षियासङ्काष्ठकस्तु काठ इति भेदः ॥

इति दिक्प्रकरणम् ॥

आत्मत्वाभिसम्बन्ध आत्मउक्षणम् । वैधम्यं च आत्मा इतरेभ्यो भिद्यते आत्मत्वादित्यादि पूर्ववत् । ज्ञानवत्वं सुखादिमत्त्वं च प्रत्येकमात्मनो उक्षणम् । स च द्विविधः । परापरभेदात् । पर ईश्वरः । अपरो जीवात्मा उक्षणम् । नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्वं परस्य उक्षणम् । ईश्वरे प्रमाणमागमानुवात्मा । माने ।

“यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्म च जायते ॥”

इति श्रुतेः ।

‘अहं सर्वस्य प्रभवो मत् सर्वं प्रवर्तते’ इति स्मृतेष्व । अनुमाने तु शरीराजन्यं जन्यं सकर्तृकम् । समवेतत्वे सति कार्यत्वात् । परिदृश्यमान-कार्यवत् । जन्यमात्रस्य पक्षत्वे साध्यप्रसिद्धिः दृष्टान्ताभावात् । ततः शरीरेत्यादि । अजन्यं जन्यमिति विरोधः । ततः शरीरेति । तादृशं च जन्यं

पृथिव्यादि । ननु किमिदं सकर्तृकल्पं, कर्त्रा सह वर्तमानत्वं कर्तृजन्यत्वं वा । उभयथा(सु॑ स्म)दादिना सिद्धसाधनं, जीवानां व्यापकत्वेन सर्व-संयोगसम्भवात्, भोजकादृष्ट्वारा जीवानामपि सर्वकार्यकर्तृत्वाच्च । तथाच सिपाधीयपितधर्माभावेन सन्दर्भसाध्यवतः पश्चस्याभावात् आश्रयासिद्धे हेतुरिति चेन्मैवम् । उपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्णाकृतिगतः - कर्तृत्वात् । जीवानां चोपादानपरमाणवादिविषयापरोक्षज्ञानादरसम्भवात् । अदृष्ट्वारा जीवानामपि ज्ञानस्योपादानादिविषयत्वसम्भवादस्त्वेव सिद्धसाधनमिति चेत् । न । विषयित्वं नाम ज्ञानेच्छाप्रयत्नानमेव । अतो नास्यात्मगुणस्य विषयित्वाभावः । ततोऽदृष्टजनकं ज्ञानमदृष्टसाधनमेव विषयीकरोति, ननु तज्जन्यकार्यस्योपादानादिकम् । यदा — अदृष्ट्वारकेति विशेषणं देयं कर्तृत्वनिरुक्तौ । घंसस्य सति कार्यत्वेऽपि न समवेतत्वं, जात्यादेः समवेतत्वेऽपि न कार्यत्वमिति न तयोर्व्यभिचारः । अदृष्टरादिकार्यं च स्वावयवे समवेतमिति नासिद्धिः । तथाच य उपादानादिज्ञानवान् स ईश्वरः । सर्वज्ञः स मवति नान्यः इति तत्सिद्धिः । न च शरीरजन्यत्वमुपाधिः, पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्वेनोपाधेः पक्षेतरत्वात् । जन्यत्वमात्रस्योपाधित्वे साधनव्यापकत्वात् । न च पक्षे जन्यत्वमपि नास्ति । सावयवत्वेन तत्सिद्धेः । तथा शरीरविशेषणं पक्षमात्रव्यावर्तकं, कार्यस्यपि क्षित्यादेरकर्तृत्वे घटादेरपि तथात्वप्रसङ्गे ग्रत्यक्षादिविरोधो वाधकस्तर्कः । ननु क्षित्यादिकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षते (इ॑)ति चेत्, अजन्यत्वमात्रस्यैवाकर्तृत्वप्रयोजकत्वे विशेषणवैयर्थ्यात् । असिद्धिवारकत्वेन सार्थकं विशेषणमिति चेत्, तत्र । व्यभिचारवारकस्यैव हेतुविशेषणत्वात् । शरीराजन्यस्यापि सकर्तृकल्पे वाधाभावेनानुकूलतकीभावाप्रयोजकत्वाच्च । “यः सर्वज्ञः सर्ववित्”, “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिश्रुतेः सर्वज्ञस्य कर्तृत्वात् । शरीरित्वे च जगन्निर्माणे सर्वज्ञत्वसम्भवात् । यदा ईश्वरो निर्माणकायमविष्टुय-जगन्निर्मितीते स्वयमशरीरोऽपि । तथाच शरीराजन्यत्वमसिद्धमेव । ततश्च क्षित्यादेः कार्यत्वेन कर्तरि मिष्ठे स ईश्वरः सर्वज्ञः नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवान् । ज्ञानादीनां नित्यत्वं विषयाजन्यत्वात् । अत एव विषयनियमाभावाच्च सर्वविषयत्वं तज्ज्ञानादीनम् । तथा वेदः सर्व(कर्तृ)कः वाक्यत्वात्, अस्मदा-

दिवाक्यवत् । अर्थ उद्धवा हि नामयं विरच्यते । तद॑धोदृष्ट्वं वक्तुरेव ।
अतस्तदभावे वाक्यत्वमेव न स्यादिति चाधकस्तकं । यद्वा वेदः सर्वशक-
त्तुकं वेदत्वात् । न यदेवं न तदेवम् । यथेदानीन्तनवाक्यम् । यथपी-
त्तुकं वेदत्वात् । निर्माणकायाधिष्ठानेन वा कर्तृत्वव्यपदेशः । वेदे तु भूतविशन्यायेन वा निर्माणकायाधिष्ठानेन वा
ल्पोष्टपुटव्यापारोऽस्मदादीनामेव । ईश्वरस्य तु उपादानाच्चिभजतामन्वेण
तात्वादिव्यापार ईश्वरस्यैव । अतो न दण्डन्ते साध्याव्यावृत्तिः । “अस्य
महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैतद् यद्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्वाज्ञिरसः”
इत्यादिश्चुते । “अहं सर्वस्य प्रभवः” इत्यादिस्मृतेश्च । “वेदान्तविद्वद-
विदेव चाहमि” त्यादि स्मृतेश्च । ननु वेदो नित्य अस्मर्यमाणकर्तृत्वात्
गग्नवत् इति मीमांसका । अध्यापकपरम्परायां वेद सर्वदा वर्तत एव ।
प्रलयश्च नास्त्येव । “अस्य महतः” इत्याद्य “दिव्यवाद एव । “ऋग्वेद एवा-
मेरजायत । यजुर्वेदो वायो । सामवेद आदित्यात्” इत्यादेवाक्यादर्थ्याद-
रपि वेदकर्तृत्वप्रसङ्गः । अतो वेदस्य नित्यत्वात् सर्वशकर्तृत्वमिति चेत्त ।
स्मर्यमाणत्वादसिद्धेः उत्ताममवाधश्च । नच सोऽर्घवादः, अपूर्वत्वात् ।
अर्थादेः कर्तृत्वेऽपि सर्वशकर्तृकता न हीयते । द्विकर्तृत्वसम्भवात् ।
यद्वा अर्थ्यादिरूपेण ईश्वर एव सर्वादौ कर्ता । अतो न सत्प्रतिपद्ध-
तास्य । तस्मादीश्वरोऽनुमानागममाभ्यां सिद्धः । तस्य ज्ञान सर्वैः वा-
विकल्पकरूपा प्रमा । इच्छाप्रयत्नौ च नित्यौ ॥

जीवात्मानस्तु प्रतिशरीरं मिनत्यादनन्ता एव । ते तु मानसप्रत्यक्षाः
अहं जानामीत्यादौ अहमिति सर्वरात्मा गृह्णते । एकः सुखी अपरो
दुःखीति सुखादिवैचित्र्यात् तस्य नानात्वम् । सर्वत्र सुखादिकार्योपलभाद्
धर्माधर्मौ हि सुखदुःखयोः कारणम् । तयोश्च सुखदुःखकारण-
विभुत्वम् । धर्माधर्मौ वा तत्कारणत्वं सम्भवति । गुणस्य च गुणि-
मूलविषयसम्बन्धं विना न तत्कारणत्वं सम्भवति । विभुत्व
द्वारेणैव सम्बन्धो वाच्यः । गुणिनश्च सम्बन्धो व्यापकत्वेनेति विभुत्व
सिद्धम् । विभुत्वाच्च नित्य । देहेन्द्रियमनोभुद्दिप्राणव्यतिरिक्तः । देह
स्तावदात्मा न भवति । रूपवत्त्वाद्, पटवत् । इन्द्रियमनोभुद्दयधारमानो
(न) भवन्ति करणत्वाद्, वास्यादिवत् । प्राणश्चात्मा न भवति । सर्व-

बत्त्वाद्, वायुवत् । अतिरिक्तात्मसिद्धौ किं मानमिति चेद्, बुद्ध्यादय एव मानम् । बुद्धीच्छादयः क्षचिदाश्रिताः गुणत्वाद्, रूपादिवत् । न चासिद्धौ हेतुः । 'बुद्ध्यादयो गुणाः अरूपित्वे सत्यनित्यत्वे च सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वात्, स्पर्शवत् । न च ते भूतगुणाः, मनसैव गृह्यमाणत्वात् । ये भूतगुणाः, ते मनसैव न गृह्यन्ते यथा रूपादयः । नापि दिक्कालमनसां गुणाः । विशेष-गुणत्वात् । ये तु दिगादिगुणाः, न ते विशेषगुणाः, यथा संख्यादयः इति । इतरवाधकसहकृतेन गुणत्वानुमानेनातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । यद्वा इतस्त्र वाधे सति बुद्ध्यादयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः, अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् । यदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितं न भवति, तदष्टद्रव्याश्रितत्वे सति गुणो न भवति । यथा रूपमिति व्यतिरेकी । एव य बुद्ध्याद्याश्रयत्वेन पृथिव्याद्यतिरिक्तं द्रव्यमात्मा सिध्यति । तस्य गुणाः— संख्यादयः पञ्च सामान्यगुणाः । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्या नव विशेष-गुणाः । अनित्यत्वास्पर्शवत्त्वे सति एकेन्द्रियग्राह्यत्वेन विशेषगुणत्वमेवां साधनीयम् । अहं सुखी, दुःखी, इच्छामि, देष्मि, प्रयते, जानामि, इत्यादि-प्रत्यक्षसिद्धा बुद्ध्यादयः । धर्माधर्मां सुखदुःखादिकार्यानुभेद्यौ । भावना च स्मृत्यनुभेद्या । संख्यादयश्च प्रत्यक्षानुमानसिद्धाः ॥

इति आत्मपदार्थः ॥

मनस्त्वसमवायो मनसो लक्षणम् । वैषम्यं च । तच्चाणुपरिमाणं धार्ये-निद्र्यानुभावकं स्वातन्त्र्येण सुखादिप्राहकं विद्वस्वतन्त्रं नित्यं च ॥

ननु मनो विभु, सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात्, कालवत् । ज्ञाना-समवायिकारणसंयोगाधारत्वाद्वा आत्मवत् । अणुत्वे दि सुखदुःखादेषु मात्रवृत्तित्वं स्यात् । असमवायिकारणदेशवृत्तित्वात् । विभुविशेषगुणानां भेद्याकाशसंयोगदेशवृत्तिशब्दवत् । मनसोऽणुत्वे तत्संयोगस्याप्यणुदेशत्वात् सुखादेरणुदेशापत्तिरिति चेत् । प्रतिकूलतर्कपराहतत्वात् । यदि मनो विभु स्यादात्मनोऽपि विभुत्वेन तत्संयोगस्य शरीरमात्रवृत्तित्वेन सर्वेन्द्रियाणा-भेददा विषयसंयोगे रूपादिसर्वज्ञानानां युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गः । न चैवं व्यासङ्गानुपपत्तेः । व्यासङ्गो नामान्यासक्तस्य विद्विनिद्र्याणां सकलविषय-

संयोगे सत्यप्येकज्ञानोत्पत्तिः । तथाच वदति, शब्दमश्रौपं, रूपादि-
नोपलब्धवान् इति । ननु दीर्घशक्तुलीभक्षणकाले शब्दसर्वरूपरसगन्धा
युगपद् गृह्णन्त एव इति चेत्त । तत्रापि व्यासज्ञस्ता(ल ?)वत् क्रमानुगामात् ।
शीघ्रं क्रमेण सावधानस्य भवन्तीति यौगपद्याभिमानः । किञ्च विभुत्वे
सर्वदा सर्वज्ञिणं सुखं स्यात् । आत्मगनस्संयोगस्य शरीरमात्रवृत्तित्वात् ।
विषयसम्बन्धेन प्रदेशवृत्तित्वे ममापि विषयसम्बन्धवशात् सर्वज्ञीणं सुखं
स्यात् । अतो नाणुमात्रत्वप्रसङ्गः । मनसोऽणुत्वे यदा येन पाण्डेन्द्रियेण
संयुज्यते, तदा तेन ज्ञानं भवतीति न यौगपद्यप्रसङ्गः । तत्र तु यौगपद्य-
प्रसङ्ग एव । अतः प्रतिकूलतकं पराहतत्वादनुमानद्वयमप्यप्रयोजकम् । द्वितीये
तु साधनावच्छिन्नसाध्यव्याप्ति आत्मत्वमुपाधिः । ज्ञानासमवायिकारणसं-
योगाधारत्वे सति (त १३)त्र विभुत्वं तत्रात्मत्वमिति व्याप्तेः । न च साधयत्वं,
स्पर्शरहितद्रव्यत्वेनानारब्धद्रव्यत्वात् । स्पर्शवतामेव द्रव्यारम्भकत्वनिय-
मात् । तस्मात् परिशेषान्मनसोऽणुत्वं, निरवयवद्रव्यत्वान्नित्यत्वम् । तस्य
गुणाः संस्थापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगाः । परत्वापरत्वे तु
दिक्कृते, न कालकृते । तत्रातीन्द्रियं सुखाद्यसमवायिकारणाधारत्वेनानु-
भेदम् । सुखादयो मूर्तद्रव्यसंयोगसमवायिकारणकाः विसुविशेषगुणत्वात्
शब्दवत् । यदा सुखाद्युपलब्धिः करणपूर्विका क्रियात्वादिति विशेषा-
न्मनस्सिद्धिः ॥

इति भन पदार्थः ॥

अथ गुणाः ।

रूपरसगन्धस्पर्शसंस्थापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्व-
युक्तिसुखदुःखेन्द्रियप्रयत्नधर्माधर्मगुरुत्प्रवत्तसेहसंस्कारव्यवदाथत्रुविशिति-
गुणाः । तेषां सामान्यलक्षणं—गुणत्वजातियोगः, कर्मान्यत्वे सति जाति-
मात्राश्रयत्वं, सामान्यवानसमवायिकारणं गुणः, कर्मान्य इति वा । एतै-
लक्षणैर्व्यवृत्तिव्यवहारौ साध्यौ । रूपादीनां प्रत्येकं रूपत्वादभिसम्बन्धो
लक्षणम् । गुणत्वे सति चक्षुरेकेन्द्रियग्राह्यत्वं स्पर्शनेकेन्द्रियग्राह्यत्वं रूप-
स्पर्शयोर्लक्षणम् । रसनभाणेन्द्रियम्यां ग्राह्यत्वं क्रमेण रसगन्धयोः ।

ओमेन्द्रियग्राहकत्वे शब्दस्य । गुणपदं सर्वं सम्भव्यते । रूपाद्युपलब्धिः-
साधनत्वं प्रभेष चक्षुरादीनां लङ्घणं द्रष्टव्यम् । तत्र रूपं सितासेतरीत्वारित-
लोहितकपिलचित्रमेदान् सप्तविंश्च महत्वां पृथिव्यां प्रत्यक्षासिद्धं, परमा-
णादिषु कार्यगुणेनानुभेदम् । इयामो गुणः पृथिव्यां स्वामाविकः । इतरे
परमाणुषु पाकज्ञाः, द्रव्यशुक्तिर्दो कारणगुणासमवायिकारणकाः । पाकस्तु
वद्वपादितेजसंयोगः । रसगन्धस्तरां अपि पांचवरमाणो पाकज्ञाः । इतत्वं
कारणगुणपूर्वकाः । मवेषामपि गुणानां द्रव्यमेव समवायिकारणम् । देश-
कालाद्यकर्मादि निमित्तकारणम् । असमवायिकारणभेदं तत्र तत्र वद्यामः ।
शार्यंगतरूपादीनां चतुषां परमाणुरायदपवगतस्पादय एवासुमवायिकारणम् ।
स्त्रोप्रपि गद्धुरनिकरुद्धुरायसलवज्ञाम्लमेदान् पदाविधः । ननु चित्ररूपमिति
चिप्रसोर्पि निमित्ति चान्तुर्येत, यथा पद्मपांखेऽप्यचित्रं स्पसिति व्यवदारः,
तथा पद्ममित्ति चित्ररमन्वयदारस्यामि सम्भवान् । सत्यम् । तथाप्यस्मि
विद्याः । को विग्रेषः । अवं विग्रेषः । चित्रस्थानक्रीडारं पदायवपवी
नीर्मारः स्यन् । तत्त्वाचात्मादुपलब्धमहः । चिनातीदानां नीलचिनाय-
पपवार्दीनामेक्षयन्यारम्भते अववरो न गोऽः पीतारब्रह्मान्, नापि
दीनः नीलारब्रह्मान् । एवमन्वदप्यवद् । ननानेत्तदिजानीयगुणरात्रम्ब-
त्तं, स्वरय आस्त्रुपिलादीरोपान् । अनधिकारयविविद्यमेवं स्वरदा-
रम्बने । तपा चित्रस्थानक्रीडारो न काष्ठिददोषः । न चित्रितृ प्रभावम् ।
चित्रस्थे त प्रत्यष्ठाने च प्रभावम् ॥

अयमेकोऽयमेकोऽयमेक इमे त्रय इत्याद्यपेक्षाजन्या। बुद्धिद्वित्वादौ निमित्तम् । एकत्वद्वैकत्वत्रयाद्यसमवायिकारणमेकत्वं रूपादिवदेव यावद्द्रव्यभावि द्रव्यनाशाच्च विनश्यति । द्वित्वादिकमपावद्द्रव्यमावि । अपेक्षाबुद्धि-नाशाश्वश्यति, तत्यैव चोत्यथते ॥

मानव्यवहारदेतुः परिमाणम् । तच्चतुर्विधम् — अणुमहदीर्घहस्त-मेदात् । अणुत्वं परमाणुमनस्सु नित्यम् । हृष्णुके चानित्यम् । परमाणु-द्वित्वासमवायिकारणकं परमाणुपरिमाणश्च नारम्मकम् । नित्यपरिमाणत्वात् । गगनपरिमाणवत् । महत्वमपि व्योमादौ नित्यम् । अणुकादौ तु महत्वं कारणमहत्वात् कारणमहत्वात् प्रचयादा जायते । अणुके महत्वं कारणवहत्वात् । घटादिपरिमाणं कारणमहत्वात् । तूलादिपरिमाणं प्रच-यात् । प्रचयो नाम प्रशिथिलः संयोगः । एस्तत्वदीर्घत्वे तु स्तम्भादौ वर्तयात् । केचित्तु अणुत्वसमानायिकरणं हस्तत्वं तद्देव द्विविधं, माने अनित्ये एव । केचित्तु अणुत्वसमानायिकरणं दीर्घत्वमपि तद्देव नित्यमनित्यधेत्याहुः । चतुर्विध-महत्वसमानायिकरणं दीर्घत्वमपि तद्देव नित्यमनित्यधेत्याहुः । चतुर्विध-मापि परिमाणं यावद्द्रव्यभावि ॥

पृथगित्यसाधारणत्ववहारदेतुरुणः पृथक्त्वम् । एकपृथक्त्वमेकत्व-वदेव । द्विपृथक्त्वादिकं तु द्वित्वादिवदिति ॥

सयुक्तत्ववहारासाधारणकारणं संयोगः । म च त्रिविधः — अन्य-तरकर्मजः उमयकर्मजः संयोगजश्चेति । आद्यः स्थाणुदेवनयोः । द्वितीयो-तरकर्मजः उमयकर्मजः संयोगजश्चेति । आद्यः स्थाणुदेवनयोः । द्वितीयो-तरकर्मजः उमयकर्मजः संयोगजश्चेति । आद्यः स्थाणुदेवनयोः । यथा महत्योर्मेययोर्वा । तृतीयस्तु कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यमंयोगः । यथा तन्तुकेशसंयोगात् पटस्याकार्यस्य केशस्य (च) मंयोगः । कारणाकारणसंयोगः गात् कार्यस्य पटस्याकार्यस्य केशस्य (च) मंयोगः । कारणाकारणसंयोगः गात् कार्यस्य पटस्याकार्यस्य केशस्य (च) मंयोगः । कार्यस्य कार्यसंयोगस्तु संयोगज एव, तयोः पृथक्त्वानामागात् । पूर्व-कर्मजः । कार्याकार्यसंयोगस्तु संयोगज एव, तयोः पृथक्त्वानामागात् । पूर्व-कर्मजः । किया, कियातो विभागः, विभागात् पूर्वमंयोगनाशः, विभागविनाशयथ । किया, कियातो विभागः, विभागात् पूर्वमंयोगनाशः, उचरन्त्योगोत्पत्तिः । अतः कर्मोत्पत्तिकारणम् । विभागो विनाशदेतुः ॥

विमक्तत्वयदेतुरुणो विभागः । मोऽन्यन्यतरकर्मज उमयकर्मजो द्विभाग(ज)श्चेति त्रिविधः । तत्पात्रः स्थाणुदेवनयोः । शेनकर्मपैव द्वि-हत्र विभागो जापते । द्वितीयो महत्योः । तत्र उमयकर्मजा विभागो जापते ।

तृतीयस्तु तन्तुकेशविभागात् पटकेशविभागः । प्रथमः कारणकारणविभागो-
अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजो च । कार्यकार्यविभागस्तु विभागज एव, तत्र
कर्मभावात् । अन्यतरकर्मादित्रयमेव विभागस्यासमवायिकारणम् । संयो-
गाभाव एव विभाग इति चेत् । विभागस्य संयोगनिरूप्यत्वात् । अभावश्च
प्रतियोगिनिरूप्यः संयोगाभाव इति । विभागस्तु अंयोगाभावकारणम् ।
विधिमुखेन प्रतीयमानत्वाच नाभावः, एतावसंयुक्ती किञ्चु विमत्ताविति
भेदग्रन्तीतेश । संयोगविनाशयश्च ॥

पर इति व्यवहारासाधारणकारणं गुणः परत्वम् । व्यवहारश्चाभि-
ज्ञाभिवदनरूपः । तच्च कालकृतं दिक्कृतं चेति द्विविधम् । बहुतरतपन-
परिस्पन्दान्तरितजन्मनि पदार्थे यत् परत्वं, तत् कालकृतम् । प्रमात्रपेक्ष्या
दूरस्थे पदार्थे संयुक्तसंयोगाचाहुत्यात् प्रतीयमानं यत् परत्वं, तद् दिक्कृ-
तम् । तस्य दिक्कालपिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम् । अपेक्षाबुद्धिस्तु
निमित्तकारणम् । अल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मानं सन्निकृष्टं च पिण्ड-
प्रपेक्ष्य परबुद्धेजीयमानत्वात् । अपेक्षाबुद्धिविनाशयविनाशयं च ॥

अपरव्यवहारहेतुर्गुणोऽपरत्वम् । तदपि पूर्ववदेव द्विविधम् । अत्य-
तरतरणिक्रियान्तरितजन्मनि पिण्डे यदपरत्वं, तत् कालकृतम् । सन्निकृष्टे
पिण्डे संयुक्तसंयोगाद् भवति यदपरत्वं, तद् दिक्कृतम् । तत्रापि कालदिक्-
पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम् । अपेक्षाबुद्धिनिमित्तकारणम् । बहुतरवि-
स्पन्दान्तरितजन्मानं विप्रकृष्टपिण्डमपेक्ष्यापरबुद्धेजीयमानत्वात् । तद्विनाश-
विनाशयं च । परत्वाभाव एवापरत्वमिति चेत् । विभागेनैव दत्तोत्तरत्वात् ।
कारणत्रयजन्यत्वाच नाभावः । अभावो हि निमित्तमात्राज्जन्यते, न त्रित-
येन । यथा घटते प्रध्वंसो दण्डमात्रनिमित्तात् । अभावोऽपि किमत्यन्ता-
भावः ग्रागभावः प्रध्वंसो वा । नादः, तस्य नित्यत्वेनापरे परबुद्ध्यनु-
त्यादप्रसङ्गात् । नचैवं, सोऽप्यन्यापेक्ष्या भवति परः । यो यदपेक्ष्या
अपरः स तदपेक्ष्या कदाचिदपि परो नेति चेत्, सोऽपि तदपेक्ष्या विप्र-
कृष्टक्षेत् परो भवत्येव । नापि द्वितीयः, समकाले अप्रतीतिप्रसङ्गात् ।
अत एव न तृतीयः, कालमेदेन सामान्याधिकरण्यप्रसङ्गाच । तस्माद्
भावरूपमपरत्वम् ॥

तु द्वौ यहु चक्रन्य सद्गवात् सा पश्चान्तिरूपयिष्यते । सुखादयस्तु
निरूपन्ते सर्वीकटाहन्यायात् । अनुकूलतया निरूपाधिवेषं सुखम् । सुख-
साधनं तु सोपाधिकं सदनुकूलवेषम् । सुखमेव तत्रोपाधिः । सुखादीनां
चाषानामात्म(म)नसंयोगोऽसमवायिकारणम् । सुखस्य धर्मः सन्निहित-
मसाधारणं कारणं निमित्तं दुःखस्य चाधर्मः । इष्टानिष्टदर्शनं च द्वयोर्निमि-
त्तकारणम् । आत्मा तु युद्ध्यादीनां समवायिकारणम् ॥

प्रतिकूलतया निरपाप्तिवेदं दुःखम् । तरसाधनं तु सोपाप्तिवेदम् ।
तच सुखदुःखयोः परस्पराभावरूपत्वम्, अन्योन्यानिरूप्यत्वात् । तस्माद्
द्वयमपि भावरूपम् । दुःखस्य चासावारणकारणमधर्मः । तच दुःख-
मेकविश्वितिप्रकारम् । गौणमुख्यमेदात् । तत्र शरीरं, प्राणसननक्षुस्त्वक्-
श्रोत्रमनांसि पठिद्विश्वाणि, गन्धसरसरूपस्पर्शशब्ददुद्घादयः पट् विषयाः,
विषयाणां चुद्धयः पट्, सुखं दुःखं चेत्येकविश्वितिप्रकारं गौणम् । एतच
दुःखसाधनत्वाद् दुःखम् । मुख्यं तु फलरूपं दुःखम् । एतेषामेकविश्विति-
प्रमेदानामत्यन्तेन्द्रेदो भोधः ॥

ध्वंसो वा संसारदशायामप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिपरिद्वाराय दुःखेत्यादि । संसारे दुःखध्वंसो यद्यपि वर्तते, तथापि स दुःखप्रागभावसहचरितः । यत्र दुःखध्वंसस्तत्र भावितत्प्रागभावस्यापि सत्त्वं, मोक्षे तु भाविदुःखाभावात् चरमदुःखध्वंसस्य तत्प्रागभावसहचरितत्वात् तत्राव्याप्तिमायहूय समानाधिकरणेति । तथाचास्मददुःखप्रागभावस्य शुका(वर्ति १ वृत्ति)त्वान्नाव्याप्तिः । दुःखप्रागभावासहचरितत्वं समानाधिकरणत्वं च दुःखविशेषण(ण १ णम् ।) ध्वंसविशेषणे हि सति चरमदुःखकाले संसारदशायामतिव्याप्तिः स्यात् । तदा उपान्त्य-दुःखध्वंसस्योक्तलक्षणसद्भावात् । दुःखविशेषणे तु चरमदुःखध्वंसस्यैव मुक्तित्वं नोपान्त्यस्येति न कश्चिद् दोषः ॥

ननु यद्यपि दुःखाभावः कण्टकदुःखाभावे पुरुषार्थो रूपः, अनुमूल-मानत्वात्, तथापि मोक्षो न पुरुषर्थः, ज्ञानस्यापि दुःखकोटिनिक्षिप्ततया तदानीमभावादतस्तत्र कर्यं प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः । तदुक्तम् —

“दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते ।”

इति चेन्मैवम् । जीवन्मुक्तिदशायामेव तदनुभवसम्भवाज्जीवन्मुक्तिदशायामेव स्थित्या योगाभ्यासजनितसाक्षात्कारेणागामिदुःखाभावानुभवात् । ननु कण्टकाद्यभावोऽपि न दुःखाभावः १ तया पुरुषेणार्थ्यते, अपितु तदनन्तरभाविसुखार्थतयेति चेत्, तद्विजीवन्मुक्तिदशाभाविसुखार्थतयेति न कश्चिद् दोषः । तत्र श्वनेकशरीराण्यास्थाय सुखभोगस्य मोक्षव्यत्वात् । किञ्च दुःखे सति कस्यापि वादिनो भवते न मोक्ष इत्यविवादम् । तथाच तदभावस्यावद्यक्तत्वात् स एव मोक्षोऽस्तु नान्यदिति । नित्यसुखाभिव्यक्तिमुक्तिरिति मीमांसका भाष्य भूषणं च । तत्र । तत्राभिव्यक्तिविज्ञानम् । तन्नित्यमनित्यं वा । आद्ये प्रमाणाभावात् सुखज्ञानयोरुभयोरपि नित्यत्वान्मुक्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गः, सदा तदनुभवसम्भवात् । द्वितीये तु ज्ञानोपादनाय शरीराद्यपेक्षायां मुक्तस्य संसारित्वप्रसङ्गः । समलज्जानसन्तानोच्छेदे विमलज्जानसन्ततिमुक्तिरिति विज्ञानवादिनः । तत्र । समलज्जानसन्तानस्यात्मत्वात् तदुच्छेदे विमलज्जानस्योत्पादकाभावात् स्वोच्छेदस्यापुरुषार्थत्वात् । अत एव शरीरनाशो मुक्तिरिति चार्वाकमतमपास्तम् । आत्माभावे मुक्तेषुरुषार्थत्वप्रसङ्गान्व । मध्यमपरिमाणस्य जीवस्य सततोर्ध्वगमनं मुक्ति-

रिति जैनजनाः । (न १) तत्र प्रमाणाभावाद् गन्तुः सावयवत्वेन सक्रियत्वेन
च नाशप्रसङ्गात् । तस्माद् दुःखध्वंस एव मुक्तिरिति काणादाः ॥

इष्टव्यवहारदेतुर्गुण इच्छा । इच्छाभीत्यनुभवासिद्धा । चिकीर्षा-
शद्वासङ्गस्यादय इच्छाविशेषाः । सुखमिञ्चां दुःखं द्रेपम् इच्छादेही प्रयत्न-
मिति न्यायेन सुखादिच्छा जायते प्रयत्नं च जनयति । अत एवंष्टसाध-
नताज्ञानादिच्छाद्वारा पुरुषस्य प्रवृत्तिरित्युच्यते । शास्त्रे इएं तु सुखमेव ॥

द्विष्टव्यवहारदेतुर्गुणो द्रेपः । मन्युः क्रोध इत्यादिपदवाच्यः ।
द्वे (पि १ श्री) त्यनुभवासिद्धः । दुःखजन्याप्रयत्नजनकः । अत एवानिष्टसाध-
नताज्ञानाद् द्रेपद्वारा निवर्तते । अनिष्टं च दुःखमेव । कथित् तत्साधनमपि ॥

आत्मधर्म उत्साहः प्रयत्नः कृत्युद्योगादिपदवदनीयः । चेष्टाव्या-
वृत्तये आत्मेति । अयं यत्त एवाख्यातवाच्यतया मावनेत्युच्यते । इच्छा-
देहाभ्यां जायते शरीरक्रियाजनकथ ॥

ननु सन्दब्यतिरेकेण प्रयत्नपदार्थो नास्तीति चेत्त । तदयावेऽप्यहं
प्रयत्ने इत्यनुभवात् । निद्राणस्य निश्चलेऽपि शरीरे शासेन प्रयत्नानुमानात् ।
स च द्विविधः । जीवनयोनिप्रयत्नश्चिकीर्षार्थीनप्रयत्नश्चेति । तत्राद्यः शास-
निमेपादिदेतुः । द्वितीयश्चेष्टादिदेतुः । आयोऽनुमेयः । द्वितीयः प्रत्यक्षः ॥

श्रुत्यादिविदितक्रियासाध्यः पुरुषगुणो धर्मः । साधात् साध्यत्वमव-
विवक्षितम् । तेन स्वर्गादौ न प्रउक्तः । प्रायश्चित्तसाध्यदुरितध्वंसे प्रसङ्ग-
निवारणाय गुण इति ॥

श्रुत्यादिप्रतिषिद्धक्रियासाध्यः पुंगुणोऽधर्मः । अत्रोभयत्र कार्यमेव
प्रमाणम् । यन्नाभ्यपन्तकृप्यादीष्टसामग्र्यां समानायामपि फलवैचिन्यं द-
श्यते । तत्रादृष्टसामग्रीवैचिन्यमेवानुमेयम् । कारणवैचिन्यं विना कार्य-
वैचिन्यासम्भवात् । अतोऽदृष्टसिद्धिरिति ॥

मावना तु ब्रह्मयते । तया सह बुद्ध्यादयो नवात्मविशेषगुणाः ।

गुरुत्वमाद्यपतनासमवायिकारणम् । द्वितीयादिपतनस्य वेगजन्य-
त्वात् तद्वारणायायेति । तच्च पृथिवीजलवृत्ति । अतीन्द्रियं च । ननु मुक्तिर्णी-
दावपि तैजसे गुरुत्वं दश्यते इति चेत्, तत्रोपष्टम्भकर्षार्थिवभाग एव तदुप-
कम्भात् । अतो न दोषरिति ॥

आयस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् । द्वितीयादेः स्यन्दनस्य वेगः
कारणम् । तदु द्विविधं — सांसिद्धिकनैमित्तिकद्रवत्वमेदात् । तथा पै-
जल एव । द्वितीयं तु पार्थिवे घृतादौ तैजसे सुवर्णादौ । उभयं प्रत्यक्ष-
सिद्धम् । ननूभयश्च गुरुत्वद्रवत्वलक्षणे गुणत्वविशेषणं द्रष्टव्यम् । अन्यथा
तदावारद्रव्येऽतिन्यासिरिति चेत् । असमवायिविशेषणे तदव्यावर्तना-
दिति ॥

स्तिरधन्यवहारहेतुगुणः स्नेहः स एव चिककण इत्युच्यते । स च
द्रिविषः । नित्यः परमाणवाश्रयः । अनित्यः कार्याश्रयः । स च जलमात्र-
यूतिः पार्थिवघृततेऽलादौ चोपएमकजलयोगाद् मासते, न स्वभावत इति
न प्रसङ्गः ॥

स्वोत्पादकसज्जातीयोत्पादकत्वे सति स्वयं तद्विजातीय एकाश्रितो
गुणः संस्कारः । यथा ज्ञानज्जातीयानुभवसमुत्पाद्या माविना ज्ञानज्जातीयस्मृति-
जनिका स्वयं तद्विजातीया । तथा वेसः कर्मज्जातीयोत्पाद्यः कर्मज्जातीयोत्पा-
दकः स्वयश्च विजातीयः । स्थितस्यापकम् वेष्टनक्रियाजन्यः तज्जनकः
स्वयश्च विजातीयः । स्वोत्पादकस्योत्पादकत्वमसम्भवीति जातीयग्रहणम् ।
कारणपूर्वके रूपादौ गुणजन्ये शुद्धजनके च शुद्धेऽतिव्यासिवारणाय
स्वयं विजातीय इति । संयोगजन्यसंयोगजनकर्मवारणाय गुण इति ।
कर्मजन्यकर्मजनकसंयोगवारणाय एकाश्रित इनि । ननु इच्छाया इष्टसाध-
नत्वज्ञानजन्यायाः स्वयिप्यज्ञानजनकत्वात् स्वयं विजातीयत्वाच्चातिव्यासि-
रिति चेत् । (य१) इष्टसाधनताज्ञाने च ज्ञानत्वावान्तरज्जातीर्णस्ति परो-
क्षत्वापरोक्षत्वाम्यां परापरभावाभावात् । ज्ञानत्वाक्षारेण तु तत्रेच्छादेतुः ।
देषस्याप्यनिष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वेन ज्ञानत्वस्यानवच्छेदकत्वात् । अतो न
कथिद् दोष इति निदुष्टं लक्षणम् । तत्र विविधः वेगो माविना स्थितस्यापक-
म् यनि । तथ्यपदार्थेऽनुत्तमेव तेषां लक्षणम् । तप्रवेग इच्छादौ । माविना
आल्बनि । स्थितस्यापकम् कर्मादौ ॥

आकाशविशेषगुणः शुद्धः ओनेन्द्रियग्राहो वा शुगः । सु च प्रिक्षिप्तः संपोगबो विभागजः शुद्धजघेति । तत्राथो यथा भेरिश्चन्द्रः । तथा-काशः समरायिकारणम् । भेषांकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् । दण्डभेरि-संयोगो निमित्तकारणम् । द्रितीष्ठल्ल वेषुदलयिकागजः । तत्र दबाकाश-

विभागोऽसमवायिकारणम् । दलद्वयविभागो निमित्तम् । शेष पूर्ववत् । ननु
मेरीदण्डसयोगो वा दलद्वयविभागो वा किमिति असमवायी न भवति
इति चेत्त । तयो ऽसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वाभावात् । समवायिकारणप्रत्या-
सन्नमवधृतसामर्थ्यं द्युसमवायिकारणम् । आकाशमेरीसयोगादेस्तत्सर्वतः ।
अतस्तत्वेव सयोगविभागावसमवायिनौ । तृतीयस्तु आपादिशब्दजन्य ।
शब्दश्च वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बगोलकन्यायेन वा कर्णपथमवतीणो
गृह्णते । स चान्त्य उपान्त्यो वा नाद्यादि । वेष्टनाकारेणागमन वीचीन्याय ।
कदम्बगोलकन्यायस्तु द्या कदम्बयुष्ममध्यात् केसरा परितो जायन्ते,
एतमाद्य शब्द सयोगाद् विभागाद् वा जायते । तत्परम्परा तु कर्णपथ-
पर्यन्तमनुकूलवायुवशात् प्रवर्तते । तत्र पूर्वपूर्वशब्दाः परेषामसमवायिनः,
उत्तरोत्तरशब्दनाशयात् । अन्तस्तूपान्त्यनाशनाशयः । तस्य गुणत्वं प्रागेव
प्राप्ताधि ॥

अथ बुद्धिनिरूप्यते । बुद्धिरूपठन्धज्ञानमिति पर्यायः । ननु सा-
हस्यवद्वान्तरभेदाः । अर्पकाशो बुद्धिः । ननु वादवत् प्रकाशिका । बुद्धि-
जन्ये प्रकाशे ज्ञाततारूपे प्रमाणाभावात् । ननु ज्ञातः प्रकटः पट हति
प्रत्यक्षमेव मानमिति चेत्त । तस्य विषयिविषयभावमात्रत्वे विषयत्वेन तद-
तिरिक्ताविषयत्वात् । अन्यथा इष्टे द्विष्टे प्रध्वस्तो घट इत्यादादपि विषया-
श्रयधर्मापातात् । प्राकट्यस्वीकारेऽपि वर्तमाने समवायिनि घटादौ तद्
भवेत् । अतीतानागतज्ञानविषये का गतिः । तत्राश्रयमावेन ज्ञानेन विषये
प्राकट्यजननायोगात् । प्रत्यक्षामावेनानुमानादेरप्यभावाद् इति । सा च
बुद्धिर्द्विषया । विद्या चाविद्या चेति । प्रत्यक्षलङ्घिकस्मृत्यापेलक्षणा विद्या ।
सशायविषययस्वप्रानध्यवसायलक्षणा चाविद्या । तत्र विशेषादर्शने सति
कोटिद्वयावलम्बित ज्ञान सशय । स च समानधर्मासाधारणधर्मविप्रतिष्ठिभे-
दात् प्रिविधि । तत्राद्यो यथा यथार्थायथार्थवर्त्तेज्ञानत्वसमानधर्मादिद ज्ञान
प्रमाणमप्रमाण चेति । द्वितीयो यथा गन्धवत्त्वादसाधारणधर्मादिय पृथिवी
नित्यानित्या वेति । तृतीयो यथा शब्दो नित्य इति मीमांसका, अनित्य
इति नैयायिकादय । तत्र मध्यस्थस्थ सशय अय शब्दो नित्योऽनित्यो
वेति । प्रिष्वपि विशेषादर्शनादय कारणम् । अन्यथा नित्यानन्तर
(म)पि समानधर्मादे सशये सन्देहानुच्छेदप्रसमात् । ऊहतका सशय

एवान्तर्भूतौ । यथा वीथ्यां पुरुषेणानेन मनितव्यमित्यूह । स चानवधा-
रणस्त्वात् सशय एव । व्याप्त्यारोपे व्यापकारोपस्तर्कः । यदि कारण
न स्यात् कार्यमपि न स्यादित्येन्द्रूप । स च स्वातन्त्र्येणार्थानिश्चाय-
कत्वात् सशय एव । प्रमाणानुग्राहकश्च भवति । यदि घटोऽन्र नामविष्यत्,
तद्विन नोपालप्स्यत, तदभाववदिति प्रत्यक्षानुग्रहः । अनुमाने तु यद्यक्षिनं
स्यात् तद्विन धूमोऽपि न स्यादिति पक्षे निपक्षत्वजिज्ञासाविच्छेदस्तदनुग्रहः ।
शब्दे च ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते’त्यत्र यदि यागः स्वर्गसाधनं न
स्यात् तद्वासोपदेशेन वेदेन न घोष्येत इत्याधूहनीयम् ॥

विषय(य)स्तु तदभावनति तत्त्वकारक ज्ञानम्, अनिदवृत्तिप्रका-
रक ज्ञान, एविकरणप्रकारक ज्ञानमित्यादि । तत्राद्यस्यायमर्थः । उस्य
प्रतीयमानस्य रजतत्वाद्याकारस्याभाववति पुरोवतिनि परमार्थतः शुक्लिक्षा-
शक्ले, तत्प्रकारक स रजतत्वादि. प्रकार आकारो यस्य तद्व ज्ञान विषयं य
इति । यथार्थज्ञानव्युदासाप तदभाववतीति । इच्छनिरासाय ज्ञानमिति ॥

द्वितीयस्याप्ययमर्थः । — विशेष्ये पुरोवतिनि इद न बतते य.
प्रकारो रजतत्वादिः स प्रकार आकारो यस्य ज्ञानस्य तदिद रजतमिति ज्ञान
विषयं इति ॥

तृतीयोऽप्येव व्याप्त्येयः । — इदन्त्येन भिन्नोऽधिकरणो रजतत्वादि-
व्याप्तिकरणः स प्रकारो यस्य तद्व ज्ञान विषयं इति ॥

नन्दिद रजतमिति ज्ञान विशिष्ट न भवति, येनान्यथारत्वाति.
स्यात् । किञ्चु इदमिति प्रहृष्ट रजतमिति स्मरणमिति ज्ञानद्वयम् ।
निरन्तरोत्तरतया तत्र गेदाग्रहोदकत्वाभिमानः । तपाच्च प्रयोगः ।
विवादाव्यगसिता सर्वे प्रत्यया यथार्थां प्रत्ययत्वाद् अय पट इनि
प्रत्ययवदिति श्रामाकाराः । सामाधारस्यानिमेव मन्त्रन्ते, । तदस्तत् ।
सर्वांगुष्ठशिदस्य भमस्याप्त्वांतुमयस्यत्वात् । एनामन्त कालमिद ज्ञाक्षि
शुरुठ रजतमित्यभारिति द्वि सर्वांगुमय । किञ्च ज्ञानद्वये एतत्वा-
मिमान इति पदता भग र्माणुकृत एव । ततो व्यापार । अनुमाने तु

विवादाध्यात्मितपदेन के विवितं ज्ञानदूयमेकज्ञानं वा । अधे सिद्ध-
प्राप्तनम् । तस्य यथार्थत्वमस्त्येव । हिनीयेऽन्यथाख्यातिस्वीक्षारः, वि-
शिष्टज्ञानस्यैव तथात्मात् । इदमिति पर्येव वस्तुतः शुक्रितकाशकलं
रजताकारेण भासत इत्येवान्यगाम्यातिः । अतः प्रत्यक्षमेव प्रमाणं विषये ।
अनुमानमपि । विगतं शुक्रितकाशकलं रजतम्बालविषयं रजतोपायान्यत्वे
सति रजतार्थिनां प्रवृत्तिविषयत्वात् उम्यग्रजतवदिति ॥

असुदेव रजतं पुरोत्तिनि भासते हत्यसत्त्व्यातिवादिनो (मा)-
ध्यमिकाः शून्यवादिनो वौद्विशेषा । तदप्यसत् । अस्त अपरोक्षा-
दम्बासायोगात् । अन्यथा नरविपाणमपि प्रत्यक्षं भासेत ।

आत्मरूपातिवादिनः क्षणिकविज्ञानवादिनो योगाचारा चाँद्रवि-
शेषाः युद्धिरथे रजते वहियमिदन्त्यमारोप्यत इति मन्यन्ते । रजतं च बुद्धौ
सद्वेति चेनिरे । तच्च । अ॒ बुद्धौ सतो चाधायोगात् । भवत्त्वपि धायो
न चहीरजतमिति स्यात् । चापश्चेदं (न) रजतमिति दृश्यते । अतो नाख्याति-
रसत्त्व्यातिरात्मरूपातिर्वा (न?) समञ्जस्म् । किन्तु अन्यथाख्यातिः
समञ्जस्मा । न च चाधासम्मवः । इदं चाधितस्य देशान्तरे सत्त्वाङ्गीकारात् ॥

विवसनास्त्वनैकान्तवादिनो जैनजनाः सदसद्गूणं, रजतं रजतं
मन्यन्ते । तद्रूपान्तेन च सर्वं प्रपञ्चमनैकान्तं वदन्ति । तथाहि तेषां
मते पदार्थाः सप्त सम्भूताः । जीवाजीवास्तवसंवरनिर्जनन्धमोक्षा नाम ।
संक्षेपतस्तु जीवाजीवौ द्वावेव पदार्थौ । यथायोगं तयोरेवेतरेषामन्तर्भावः ।
बोधात्मको जीवः । जडवर्गस्त्वजीवः । जीवाजीवयोरिममपरं प्रपञ्चमाच-
क्षते पञ्चास्तिकाया नाम । तथाहि जीवास्तिकायः, पुद्गलास्तिकायः,
धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकाय इति । अस्तीति कायन्ते
शुद्धन्ते इत्यस्तिकायाः । ‘कै शब्द’ इत्यस्तस्य रूपम् । पुद्गलं शरीरम् । तत्र
जीवास्तिकायस्त्रेषा — बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति । नित्यसिद्धो नाम
अर्वाग्दर्शनगूलभूतः । मुक्तः संघाररहितः । बद्धः सप्तार्थी । इति जीवास्ति-
कायस्य (शब्द ? श्र)यम् । पुद्गलास्तिकायः पोदा — पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि
स्थावरं जङ्गमं चेति । एतानि पुद्गल (ला ? ल) साधकत्वात् तद्देवाः ।

धर्मस्तिकायः प्रवृत्त्यनुभेयः । प्रवृत्तिः शास्त्रचोदितानुष्ठानं शास्त्रीयवाद्य-
प्रवृत्तिश्च । ताभ्यामपूर्वाख्यो धर्मोऽनुभेयः । सततोव्वर्गमनशीलो जीवः ।
तस्य देहेऽवस्थानेनाधर्मोऽनुभेयः । अधर्मेण ह्य देहे तिष्ठति । आकाशास्ति-
कायो द्विधा—लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति । तत्रोपर्युपरि स्थितानां लोका-
नामन्तवतीं लोकाकाशः । मोक्षस्थानमलोकाकाशः । तदेवं जीवाजीवौ
पश्चात् प्रपञ्चिताँ । आस्त्रवसंवरनिर्जराः प्रपञ्चन्ते । एते ग्रन्थोऽपि प्रवृत्ति-
लक्षणाः । प्रवृत्तिरच द्विधा सम्यहूः मिथ्या चेति । तत्र मिथ्याप्रवृत्तिरास्त्रवः ।
सम्यक्प्रवृत्ती तु संवरनिर्जरौ । आस्त्रावयति पातयति पुरुषं विषयेष्विति इ-
न्द्रियप्रवृत्तिरास्त्रवः । इन्द्रियद्वारा पौरुष ज्योतिर्विषयत् स्पृशद् रूपादिज्ञान-
रूपेण परिणमत इति । अन्ये तु कर्माण्यास्त्रवमाहुः । तानि कर्त्तरमभिव्याध्य
स्त्रवन्ति कर्त्तरमनुगच्छन्तीत्यास्त्रवः । सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थेतुत्वात् । शम-
दमादिरूपप्रवृत्तिः संवरः । (साधास्त्रवः ? सहि) इन्द्रियप्रवृत्तिः?तिं) संवृणो-
तीति संवर इत्युच्यते । निर्जरस्त अनादिकालप्रवृत्तकर्मकपायकलुपपुण्यापुण्य-
प्रहापहेतुः तस्मिलारोहणादिः । सहि निश्चेष्यपुण्यापुण्ये सुखदुःखोपमोग्ने
नितरां बरयतीति निर्जर । अथ दन्धः । स चाष्टवि(धः ? धं) कर्म । तत्र
षात्तिकर्म चतुर्विधम् । ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरीय चेति ।
अषात्तिकर्म चतुर्विधम् । वेदनीय नामिक गोत्रिकम् आयुष्कं चेति । तत्र
ज्ञानावरणीयं यथा—सम्यग्ज्ञानं न मोक्षसाधनं नहि ज्ञानाद् वस्तुसिद्धिः,
आशामोदकादिज्ञानेभ्योऽपि तृष्णप्रसङ्गात् । इति विषययः । दर्शनावरणीयं
तु कर्म आईतदर्शनाभ्यासान् मोक्ष इति ज्ञानप् । मोहनीय तु कर्मनिकधा
विप्रतिपिदेषु सत्रकारैरुपदशिंतेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणम् । अन्तरीय
तु कर्म मोक्षमार्गप्रवृत्तानां मोक्षविद्वकरं ज्ञानम् । तानीमानि श्रेयोहन्तृ-
त्वाद् घातिकमार्गसुच्यन्ते । वेदनीयं तु कर्म शुक्लपुद्दलाकारेण परिणति-
हेतुः । तद्वि वन्धोऽपि निःश्रेयसपरिपन्थि न भवति । तत्वज्ञानाविषया-
त्वात् । नामिकं तु कर्म शुक्लपुद्दलाग्रभकवेदनीयकर्मानुग्रुणम् । तद्वि
शुक्लपुद्दलस्यायामपरस्यां कठलवुद्दुदमारभते । गोत्रिकं तु ततोऽप्याद्य
शुक्लप्येषावस्थितमव्याकृतम् । आयुष्कं तु कर्म आयुः कायति कथपनि
उत्पादनद्वारेति व्युन्यत्वा तयोन्यते । जन्माय क्रमः—शुक्लशोणिनव्यतिकरे
जाते मिठितं तदुभयस्वरूपमायुष्कम् । तस्य देहाकारप्रणमनशक्तिं

२८
(मस्ति १) कलमस्ति वा नवेति विवद्धम् । एवं तद्विपरीतमस्य दर्शनमस्ति
वा नास्ति वेति प्रलयन् मर्तोन्मत्त इति स्यात्, न प्राचार्यिकः । स्वर्गास्वर्ग-
योरपि पक्षे भावः पक्षे चाभावः, तथा पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यता इत्य-
नवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । ततश्चानादिसिद्धजिनप्रवृत्तीनां स्वशास्त्रा-
वधूतप्रभावानामयधावधूतस्यावित्वप्रमङ्गः । अतो जीवादिपदार्थेष्वेकसिद्ध-
धूतप्रभावानामयधावधूतस्यास्मभवात्, असत्ये च सति सत्त्वासम्भवाद्
धर्मिणि(सत्त्वे सत्य)सत्त्वधर्मस्यास्मभवात् ॥

निद्रादुष्टमनोजन्यं ज्ञानं स्वप्नः । न च स्वप्नो विपर्यय एव अतस्मि-
स्तद्बुद्धित्वादिति वाच्यम् । जागरावस्थायां विपर्ययस्य प्रसिद्धत्वात् ।
स्वप्नेऽपि प्रत्यक्षादिमानव्यवहारवत् संशयविपर्ययादिव्यवहारस्यापि सद्भा-
वात् पृथगेव स्वप्नः ॥

अनध्यवसायस्तु किंसंज्ञकोऽथमिति रांझाविशेषविज्ञासारपः । न
चायं संशय एव, कोटिहयापरामर्शात् । एवमविद्या चतुर्विधा व्याख्याता ॥

इदानीं विद्यामेदाः प्रतिपापन्ते । तत्र साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्र-
त्यक्षम् । साक्षात्कारिप्रमैव फलम् । साक्षात्कारित्वं च ज्ञानगतावान्तरभेदः ।
स चेन्द्रियजन्यज्ञानवृत्यनुमित्याद्यवृत्तिस्मृतित्वान्यज्ञातिः । व्यार्थानुभवः
प्रमा । अवाधितपरोक्षप्रत्ययः प्रत्यक्षप्रमा । सा च द्वेषा — योगिप्रत्यक्षा-
योगिप्रत्यक्षभेदात् । योगिप्रत्यक्षमपि द्विविधम्— युक्तावस्थायां वियुक्ताव-
स्थायां चेति । आद्यं तु योगजघर्मसहकृतादात्ममनसंयोगादशेषार्थप्राहकम् ।
द्वितीयं च योगान्यासजनितघर्मदेशकालाद्येष्वया इन्द्रियसञ्चिकर्पात् परमा-
ण्वाद्येषेषार्थप्राहकम् । आहकमित्युपचारः, वस्तुतो ग्रहणमेव । अयोगिप्रत्यक्षं
तु देशकालघर्माद्यनुग्रहात् पडिन्द्रिययोग्यार्थग्रहणम् । तद्यथा—चक्षुःस्पर्शन-
संयोगाद् घटादिव्यज्ञानम् । एताम्यामेव संयुक्तसमवायसञ्चिकर्पात् सत्ता-
द्रव्यत्वघटत्वादिसञ्चिपापरिमाणादिज्ञानम् । चक्षुषैव संयुक्तसमवायाद् रूप-
ज्ञानम् । इसनेनैव रसज्ञानं, ग्राणेनैव गन्धज्ञानं, त्वचैव स्पर्शज्ञानं, मनसैव
सुखादिज्ञानम् । तैरेव संयुक्तसमवेतसमवायाद् रूपत्वरसत्वगुणत्वरसत्वादि-
ज्ञानम् । श्रोत्रसमवायाद्ग्रहणं, तदाश्रितसामन्यग्रहणं समवेतसमवाया-
दिति । एतेषु विशेषणयिशेष्यमावसम्बन्धादभावग्रहणम् । तत्र भूतले घटा-
भावग्रहणं संयुक्तविशेषणतावलात् । रूपे रसाभावग्रहणं संयुक्तसमवेतविशे-
षणतावलात् । रूपत्वादिजातौ भेदाभावग्रहणं संयुक्तसमवेतसमवेतविशे-
षणतावलात् । क्ळकोर गत्वाभावग्रहणं समवेतविशेषणतावलात् । कल्पे भेदा-
(भा)षग्रहणं समवेतसमवेतविशेषणतावलात् । इति पञ्चविधसम्बन्धसम्बन्ध-
विशेषणतावलादभावग्रहणम् । विशेषणतात्त्वरूपसम्बन्धो विशेषणविशेष्य-
माव इत्यनर्थान्तरम् । समवायस्तु वैशेषिकसमयेऽतीन्द्रिय एव इत्यत्र
सम्बन्धापेक्षा नास्ति । प्रत्यक्षज्ञाने करपमिन्द्रियमेव । तस्य निविकल्प(क)-
ज्ञाने जनयितव्ये पोदा सञ्चिकपेऽवान्तरव्यापारः । सविकल्पके जनयितव्ये

गोत्रिकर् । शक्तिनामिति तस्मिन् पीजे कललाल्यद्रवावस्थाया धुद्दुदात्मक-
तायाधारम्भकक्षियाविशेषो नामिकम् । सक्रियस्य पीजस्य तेजःपाकवशा-
दीपद्यनीभावः शरीराकारपरिणामहेतुवेदनीयमिति । तानीमानि चत्वारि
शुक्रपुद्दलाघवत्वाद् अघातिकर्माणि । शुक्रं पुण्यं पुद्गरं शरीरम् । तदेत-
त्कर्मण्टकं पुरुषं घातीति एन्यः । मोक्षस्तु विगतिसमस्तेऽशतद्वासन-
स्यानावरणशानस्य सुखरूपस्यात्मनः उपरिदेशविस्थानमित्येके । अन्ये तु
ऊर्ध्वगमनश्चिलो हि जीवो धर्माधर्मास्तिकायेन च वद्धः तद्विसोक्षादूच्छ्व-
गच्छत्येव, स मोक्ष इति । एते सप्त पदार्थां जीवाद्यः सदावान्तरमेदरूप-
न्यस्ताः । तत्र सर्वत्र चेमं सप्तभक्तीनयं नाम न्यायं योजयति । स्यादस्ति,
स्यान्नास्ति, स्यादस्ति नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्त्यवक्तव्यः, स्या-
न्नास्ति चावक्तव्यः, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति । स्याच्छब्दः
सत्त्वयं निपातस्तिङ्गतप्रतिरूपोऽनेकान्तर्योती । तथाच स्यादस्तीत्युक्ते
कथश्चिदस्तीत्यर्थः । एवमुत्तरम्भापि योज्यम् ॥

सप्त चैकान्तत्वभक्ताः कथं कदा च प्रसरन्तीत्यपेक्षा प्रायामनन्तविजयः
प्रतिपादयामास —

‘तद्विभानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात् तत्त्विषेधे विवक्षिते ॥
क्रमेणोभयवाच्छायां प्रयोगः समुदायभाक् ।
युगपत् तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तिः ॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमङ्गसमुद्ववः ॥
समुच्चयेन युक्त्य सप्तमो भङ्ग इष्यते ।’

इति ।

अस्यार्थः — घटादिनिषेधविवक्षायां स्यादस्ति कथश्चिदस्तीत्यर्थः ।
घटादिनिषेधविवक्षायां स्यान्नास्ति कथश्चिन्नास्तीत्यर्थः । ऋमेण घटास्ति-
त्वनास्तित्वविवक्षायां समुदायभाक् प्रयोगः, कथश्चिदस्ति कथश्चिन्नास्ती-
त्यर्थः । युगपदस्तित्वनास्तित्वयोर्विवक्षायां वाचः क्रमवृत्तित्वादुभये युगप-
दवाच्यमिति स्यादवक्तव्यर्थः । आद्यास्तित्वमङ्गोऽन्त्येनासत्त्वेन सद्य युग-

पदवाच्यमिति स्यादस्तिचावक्तव्यपदार्थः । अन्त्यश्वादेन भज्जेन सह युग-
पदवाच्य इति स्याद्वास्तिचावक्तव्यपदार्थः । स्यादस्ति नास्तीत्ययं मङ्ग
एकेकेन सह युगपदवाच्य इति स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यभज्जार्थः । इमं
सप्तमज्ञीनयं नित्यत्वैकत्वादावपि योजयन्ति । स्यादस्त्येकः स्यादस्ति
नित्यमित्यादिना प्रकारेणानेकान्तः सर्वोऽपि पदार्थः । अत एवेदं रजतं
नेदं रजतमिति प्रतीतिषाधौ सम्भवतः, सत्त्वात् प्रतीतिरसत्त्वाद् वाधश्च ॥

अत्राभिदध्महे — नायमभ्युपगमो युक्तः, एकस्मिन् विरुद्धधर्मयोः
सत्त्वासत्त्वयोरसम्भवात् । सदसत्त्वे वस्तुनो धर्मो, उत स्वरूपम् । नादः ।
असत्त्वदशायामपि (अ १)सत्त्वस्यानुवृत्तिप्रसङ्गात् । असत्त्वव(द १ त्) सत्त्व-
स्यापि वस्तुधर्मत्वात् । न द्वितीयः । सर्वदैकस्मिन् वस्तुनि द्वयप्रसङ्गात् ।
न कोऽपि सञ्चासच द्वयमेकत्रानुभवति । काल(देशे १ भेदे)न देशमेदेन च
तदनुभवेऽपि वस्तुनो द्वैरूप्यं न भवति । नहि देशान्तरे कालान्तरे चासत्त्वे
सदेशे काले वाप्यसद् भवति प्रत्यक्षविरोधात् । अतो नैकस्मिन् धर्मिणि
युगपत् सत्त्वासत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति, यथा शीतोष्णे एकत्र न
सम्भवतः तद्वत् । अन्यथा य एते सप्त पदार्थां निर्धारिताः एतावल्त एवं-
रूपाश्वेति, तत्रापि स्याद्वादः प्रसरेत् । ते तथैव वा स्युः, इतरथा हि वा । तथा
स्युरतया देत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । किञ्च निर्धा-
रणमपि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति स्याद्वास्तीति विकल्पोपनिपातादनिर्धा-
रणमेव स्यात् । एवं निर्धारयितुरपि निर्धारणफलस्यापि स्यात् पक्षेस्तिता
सत्त्वं पक्षे नास्ति(ता) चेत्येवं सति एवम्भूतस्तीर्यकरः प्रमानृप्रमाणप्रमेय-
प्रमितिष्वनिर्धारिता(र्थे)स्तदुपदेष्टुं कथं शक्तुयात् । कथश्च शिष्यासत्तदभिमि-
प्रायानुसारिणः तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तेन् । ऐकान्तिकफलत्व-
निर्धारणे सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते नान्यथा ।
तथा पश्यानामस्तिकायानां पश्यत्वसम्मुच्यास्ति न वेति विकल्प्यमाना स्यात् ताव-
देकस्मिन् पक्षे । पक्षान्तरे तु न स्यात् । अतो न्यूनसङ्घचात्वमविकसङ्घचात्वं
वा प्राचुर्यात् । न चैपां पदार्थानां स्यादवक्त(व्यं १ व्यत्वं) सम्भवति ।
अवकृतन्याश्च नोन्येन्, उन्यन्ते चावकृतन्याश्वेति विप्रतिपिद्म् । उन्य-
मानाश्च तदैवावधार्यन्ते नावधार्यन्ते इति च विरुद्धम् । तदा तदवधारण-

सन्धिकर्यो निर्विकल्पकज्ञानं व्यापारः । हानादिबुद्धिषु जनपितव्यासु संज्ञि-
कर्मनिर्विकल्पसविकल्पकज्ञानान्यदान्तरव्यापारः । व्यापारवद्धि करणम् ।
नहि व्यापारेण व्यापारिणो व्यवधानं भवति कुठारदेव्यकरणत्वप्रसङ्गात् ।
तत्र निर्विकल्पकं पुरोवर्तिवस्तुमात्रग्रहणम् । सविकल्पकं तु नामजातिगुण-
द्रव्यविशिष्टज्ञानम् । यथा चेत्तो भ्राद्याणः पाचकः शुक्लो दण्डीति क्रमेणो-
दाहरणानि ॥

तत्र निर्विकल्पकमेव प्रमाणमास्थिपत सौमताः । तथादि — वस्तु-
मात्रस्त्रूपं स्वलक्षणं गृहनिर्विकल्पकं प्रमाणं भवति । (निर्विः सवि)-
कल्पकं तु कल्पितसामान्यादिविषयत्वादप्रमाणम् । अन्यतु गताकारविषयत्वाद्
गोत्वादिकं कल्पितमिति चेदित्यं शृणु । गोत्वादिकं सर्वं सर्वत्र वर्तते,
स्वव्यक्तिमात्रे । आदे अशादाषपि गोत्वप्रसङ्गः । द्वितीये तु प्रत्यग्रोत्वज्ञायां
व्यक्तौ कथं जातिप्रतीतिः । अन्यतस्तत्रायाति वा पूर्वं तत्रामृदा सहोत्पयते वा
न प्रतीयत एव वा । न प्रथमः । निरवयवस्य क्रियाभावेन तत्रागमना-
न प्रतीयत । न द्वितीयः । पूर्वं स्वव्यक्त्यभावेन तत्रासत्त्वात् । न तृतीयः ।
सम्भवात् । न चतुर्थः । व्यक्त्युत्पत्यनन्तरं तत्र प्रतीयमान-
त्वात् । यथाहुः —

“नायाति नच तत्रासीदस्ति पश्यान्तरं शवत् ।
जद्वाति पूर्वं नाषारमहो व्यसनसन्ततिः ॥”

इति । न तु जात्यनज्ञीकारेऽयं गौरयमपि गौरिति व्यवहारः कथमिति चेद् ,
अन्यापोद्दादिति गृहाण । अगोव्यावृत्त्वं हि सकलगोव्यक्तिप्वनुगतम् ।
तेनानुगतव्यवहारः । तस्मात् कल्पितसामान्यादिविषयत्वात् सविकल्पकं न
प्रमाणमिति शौद्धाः ॥

अग्रोच्यते—सविकल्पकानज्ञीकारे निर्विकल्पके मानाभावात् तदपि
न स्यात् । अनुमानप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च । अनुमानस्य सप्रकारत्वेन स्वलक्षण-
न स्यात् । परम्परया तद्विषयत्वमस्ति तत्रापीति यदि, तर्हि सविक-
मात्राविषयत्वात् । परम्परया तद्विषयत्वमस्त्येव । न च सामान्यं कल्पितम् ।
ल्पकस्यापि परम्परया स्वलक्षणविषयत्वमस्त्येव ।

अनुगतप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न चान्योऽपोहादनुगतव्यवहार । इतरेतराश्रय-
त्वात् । गोव्यवहारे सिद्धे तदव्यतिरिक्ते अगोव्यवहारः । अगोव्यवहारे
च सिद्धे तदव्यावृत्त्या गोव्यवहार इति । अतो गोव्यवहारार्थं विधिरूपा
जातिरेवाभ्युपगमनीया । सा च सर्वं वर्तते । स्वव्यक्त्या त्वभिव्यज्यते ।
प्रत्यग्रोत्पच्छे तु बस्तुनि तत्र स्थितैवाभिव्यज्यते । पूर्वन्तु व्यक्त्यभावान्न
प्रतीयते । तस्माद् दूषणश्लोकोऽप्यकाण्डे ताण्डवायते । जातिरेवश्याभ्युपेय-
त्वाद्, अतदव्यावृत्तेरसम्मवात् । अतस्सविकल्पकमपि प्रमाणम् ॥

ननु सविकल्पकमेव प्रमाणमिति शब्दिकाः । तथाहि — सर्वोऽपि
प्रत्यक्षव्यवहारः शब्दोऽहेतु विना न प्रवर्तते । चैत्रो भ्राह्मण इत्यादिनैव
व्यवहारात् । तदुक्त —

“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते ।
अनुविद्धमिव ज्ञान सर्वं शब्देन भासते ॥”

इति । तत्र । निर्विकल्पकस्यापि प्रामाणिकत्वात् । यत शब्दार्थयोः सम्प-
न्धिनोरन्यतरप्रहणे अन्यतरस्मरणमाविरस्ति । यथा पदप्रहणे अर्द्धप्रहणम् ।
तथाच निर्विकल्पकेन प्रथमर्थप्रहणाभावे संज्ञास्मरणमावात् सविकल्पक
मेव न जायेत । निर्विकल्पकेनार्थप्रहणे सम्पन्निर्दर्शनात् । सस्कारोद्भवोवे
सज्ञास्मरणात् सविकल्पक भवेत् । यत् कार्येण कारणानुमानम् । तदुक्तम् —

“अस्ति शालोचनाज्ञान प्रथम निर्विकल्पकम् ।
शालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धरस्तुजम् ॥”

तस्मात् सविकल्पकं निर्विकल्पकमुपय प्रत्यक्षफलम् । तत्करण चेन्द्रिय
प्रत्यक्षप्रमाकरणमिति वैशेषिकादयः ॥

अथ लैक्षिकम् । लिङ्गात्जातमनुभिनिर्मर्त्यं ज्ञान लैक्षिकम् । तका
रणमनुमानम् । अनुमीयते येन तदनुमान लिङ्गपरामर्शः, परामृश्यमान वा
लिङ्ग व्याप्तिस्मृतिर्वा । तर्गनुमीयने ग्राहियलेन । गमक लिङ्गभिनि उद्धु
पम् । व्याप्तिस्मृतिचरितः सम्पत्तयः, निर्माणितो वा सम्बन्धः ।

व्यभिचारो नाम हेतोः साध्याभाववति शक्तिः । तदभावोऽव्यभिचारः । स च भूयोदर्शनसहितसहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवता प्रत्यक्षेण मानसेन गृह्णते । यत्र साधनं तम साध्यमिति अन्वयेन व्याप्तिग्रहः । यत्र साध्याभावस्तत्र साधनाभावे इति व्यतिरेकेण व्याप्तिग्रहः । उपाधिश्च च ह्यते । तदभावसहकृतेन वा प्रत्यक्षेण सतकेण व्याप्तिगृह्णते । ननूपाधिः कथं निराकर्णव्यः । योग्यस्य योग्यानुपलब्ध्या निराससम्बोद्धिः अयोग्यो पाधेनिराकर्तुमशक्यत्वात् । अनुपलब्धिमात्रेण निरासे सर्वातीन्द्रियनिरास-प्रसङ्गात् । ततश्च शक्तिव्यभिचारेण व्याप्तिग्रहोपायस्यासम्भवात् कथं तदप्रदणमिति चेत् । मैत्रम् । अयोग्योपाधिः कथं शङ्खनीयः, भविष्यति कथिदत्रोपाधिरिति वा विशेषेण निर्दिश्यमानो वा । नायः, सर्वानुमानो-च्छेदप्रसङ्गात् । चार्वाकस्येयमिष्टापत्तिरितिचेत् तद्हिं प्रत्यक्षमानवादिनस्तस्य भोजनादौ प्रवृत्त्यसम्भवाज्जीवनमेव दुर्लभं स्यात् । नहीषसाधनत्वं प्रत्य-क्षम् । येन तदवगम्य भोजनादौ प्रवृत्त्यैति सम्भवात् विशेषेण निर्दिश्यमानो वा । यदि सविशेष उपाधिलक्षणवान्, तद्हिं सोपाधिकत्वमेव हेतोरिष्टम् । किञ्चानुकूल-तकेण हेतोरुपाधिनिरसनीयः । कार्यकारणभावादिरुकूलस्तर्कः तद्दण्डप्रस-भेदभिहिते पुनः शङ्खैव नेदेति । अत उपाध्यभावसहकृतेन भूयोदर्शन-रूपप्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रदणमिति सिद्धम् ॥

उपाधिश्च विचार्यते — व्यतिरेकधर्म उपाधिस्वरूपम् । लक्षणं तु — साध्यसमव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । साध्यव्यापकत्वं च साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । साधनसमानाधिकरणात्य-न्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम् । तेन नेतरेतराश्रयत्वम् । अन्यथा व्याप्तिसिद्धौ उपाधिसिद्धिः उपाधिसिद्धौ निरुपाधिकसम्बन्धरूपव्याप्ति-सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयता स्यात् । साध्येन समानाधिकरणः साध्येन सहवृ-त्तयो येऽत्यन्ताभावा अव्यापका(नान्ते ? स्ते)पामप्रतियोगित्वम् । त्वव्या-पकभावस्य सन् विप्रतियोगी न व्यापकः । व्यापकस्यात्यन्ताभावश्च साध्येन सह नास्ति, तेन सह व्यापकस्यैव वृत्तेः । साधनसमानाधिकरणस्तु यो-(र्यता ? इ)त्यन्ताभावः, तस्य साध्यव्यापकोऽपि प्रतियोगी भवति ।

कचित् साधनेन सह तस्य वृत्तेः । यथा हि निपिद्धत्वमधर्मसाधनत्वं साध्ये
व्याप्नोति, तेन सह सर्वत्र वृत्तेः । साधनं च हिंसात्वं न व्याप्नोति, पक्षी-
कृतवैधहिंसायां हिंसात्वे सत्यपि निपिद्धत्वाभावात् । समपदं तु यत्रोपा-
धिस्तत्र साध्यमिति प्रदर्शनार्थम् । यथा यत्र यत्र निपिद्धत्वं तत्र तत्राधर्म-
साधनत्वं कलज्ञभक्षणादौ । ननु पापेः साध्यव्यापकत्वं युक्तम् । पक्षे
स्वनिवृत्या साध्यव्याप्तिहेतुत्वात् । व्याप्यत्वं च दूषणानौपाधिक-
त्वात् किमर्थमितिचेत् । सत्यम् । उपाधिपदप्रचृत्तिनिमित्तत्वार्थं व्याप्यत्व-
मप्यज्ञीकर्तव्यम् । उप समीपे स्ववर्म(गना ? मा)दधातीत्युपाधिरुच्यते ।
यथा जपाकुसुमं स्वसन्निहिते स्फटिकादौ लौहित्यमादवदुपाधिः । एवमनुमाने
दृष्टान्ते प्रश्नाद्वयनादावधर्मसाधनत्वेन निपिद्धत्वस्य व्याप्यत्वं तद्विसात्वे
प्रतीयत इत्यसावपि निपिद्धत्वादिरूपाधिरुच्यते । व्यापकत्वं च दूषकता-
यीजम् । दूषकत्वं चोपावैर्यमिचारोन्नायकत्वेनेत्येके । व्याप्यत्वासि-
दूषुन्नायकत्वेनेत्यपरे । मत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेनेत्यन्ये । व्यमिचारोन्नायकत्वं
त्वेवं — पक्षे व्यापकोपाधिव्यावृत्या व्याप्यस्य साध्यस्य व्यावृत्तां पक्ष-
स्यैव विपक्षत्वेन हेतोर्व्यमिचार इति । व्याप्यत्वासिद्धिस्तु — हेतोर्व्यमि-
चारादेव व्याप्त्यमावात् । स(म्प्र ? त्प)तिपक्षता तु वैधी हिंसा अधर्म-
साधनं, हिंसात्वात्, प्रश्नहिंसात् इत्यनुमाने वैधी हिंसा नाधर्मसाधनम् ।
अनिपिद्धत्वात् अग्निहोत्रवत् इत्युपाधिव्यतिरेकेण साध्यविपर्ययानुमानम् ।
तत्र व्यमिचारोन्नायनस्योपर्जिव्यत्वात् तदेव दूषण युक्तम् । लक्षणव्यावृत्यं
तु अभिनवसपदार्थ्यम् अम्भाभिः सम्यद्विरुपितमिति नेह विपञ्च्यते ॥

तद्यानुमाने द्विविध — स्वार्थपरार्थमेदात् ।

स्वप्रतिपत्तिहेतुः स्वार्थम् । यथा स्वप्नेव धूमादिलिङ्गं दृष्ट्वा स्मृतव्याप्तिक-
पर्वतादौ वीहरस्तीत्यनुमिनेति । परप्रतिपत्तिहेतुः परार्थानुमानम् । यथा
शब्दादौ कृतकत्वादिना स्वयमनित्यत्वं निक्षित्य तत्र विप्रतिपद्मपरयोधनार्थं
शब्दावयवास्यप्रयोगः । अवयवास्तु — प्रतिज्ञादेतृदाहरणोपनयनिगम-
नानि । प्रतिशादीनां महावाक्यैकदेशत्वादवयवशब्दवाच्यत्वम् । ततश्चा-
वयवा इवावयवाः । तत्र साध्यसिपापयिष्या पक्षवच्चत्रं प्रतिज्ञा । पक्षश्च
सन्दिग्धसाध्यधर्मा । यथा शब्दोऽनित्य इति । प्रतिज्ञाभावे हेतोन्ना-
कांक्षितत्वादेतुवच्चनपनाकांक्षितमनर्थकं स्यात् । साधनत्वव्यापक लिङ्ग-

वचनं हेतुः, कृतकर्त्यात् । कृतकर्त्येन यतः कृतक इत्यादिरूपः । सम्यग् दृष्टान्ताभिधानम् उदाहरणम् । यथा यत् कृतके तदनित्यं यथा घट इत्यादि । दृष्टान्तानन्तरं पक्षे व्याप्तिरव्यापकं वचनमुपनयः यथा तथायं शब्दः कृतक इति । उपनयानन्तरं सहेतुकं पुनः प्रतिज्ञावचनं निगमनं, तस्मादनित्य एवेति । निगमनं चावश्यकम् । तस्मादनित्य एवेत्युक्ते तित्यो न भवतीति प्रतीयते । अतः साध्यविपर्ययप्रतिपादकम् । प्रमाणाभावसूचकत्वात् हेतुना पक्षधर्मतामात्रदर्शनाद् व्याप्तिविशिष्टधर्मत्वप्रतिपादनाय तथा बहिव्याप्त्यधूमवानयमित्येवंत्वपौपनयोऽप्यपेक्षणीयः । हेतुश्च त्रिविधः, केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति । तत्र पक्षव्यापकः सपक्षवृत्तिरविद्यमानविपक्षः केवलान्वयी । यथा शब्दोऽमिधेयः प्रमेयत्वाद् घटवत् । अनभिधेयस्य कस्यचिदभावादविद्यमानविपक्षः शब्दव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि सपक्ष एव । शब्दः सर्वोऽपि प्रमेय एवेति पक्षव्यापकः । अयं च पक्षव्यापकः सपक्षेकदेशवृत्तिरपि कथित् । अदृष्टादिकं कस्यचित् प्रत्यक्षं मीमांसकानामप्रत्यक्षत्वादस्मलुखादिवदिति मीमांसकानां प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणगम्यत्वं घटादौ सपक्षे न वर्तते । वर्तते(वा ? चा)स्मलुखादाविति सपक्षेकदेशवृत्तिः । अप्रत्यक्षस्य कस्याप्यभावादविद्यमानविपक्षत्वम् । पक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षो विपक्षाद् व्यावृत्तः केवलव्यतिरेकी । यथा— सर्वज्ञप्रणीता वेदाः, वेदत्वात्, (यज्ञ ? यो न) सर्वज्ञप्रणीतिः स न वेदः यथा कालिदासादिवाक्यम् । नचाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः, सर्वादिपदार्थानां प्रसिद्धत्वात् । समुदायार्थोऽप्रसिद्ध इति चेत् पदार्थान्वयरूपत्वात् समुदायार्थस्य, अन्यथा पर्वतोऽग्निमानित्यत्रापि पर्वतीयाग्निमत्वस्य काप्यप्रसिद्धेरप्रसिद्धविशेषणः पक्ष स्यात् । किञ्च यत्र विपक्षे याधकस्तकों नास्ति तत्राप्रसिद्धविशेषणता दोषः स्यात् । यथा शशविषाणोऽस्तिता भूः, भूत्वात्, व्यतिरेकै गगनवदित्यादौ । अत्र सर्वज्ञप्रणीतत्वाभावे अस्मदादिभिर्वेदार्थापरिज्ञानात् तत्त्वान्यनुष्टानस्यासम्भवात् पारलौकिकव्यवहारविष्ववप्रसङ्गो याधकस्तर्कः । पक्षव्यापकः सपक्षवृत्तिर्विपक्षाद् व्यावृत्तोऽन्वयव्यतिरेकी । अनित्यः शब्दः कार्यत्वात्, यत् कार्यं तदनित्यम् । यथा घट इति सपक्षव्यापकः । ननु प्रागभावोऽप्यनित्यत्वात् सपक्षः, तत्र हेतोरभावात् कथं सपक्षव्यापकत्वमिति चेन्न । उभयावधिमत्वस्यानित्यत्वात्, प्राग-

भावस्योत्तरगवधिसम्भवेऽपि अनादित्वात् । भूत्वा अभावित्व वा अनित्यत्वं, प्रागभावस्य चाभूत्वा भावित्वान्नानित्यत्वम् । विनाशित्व वा अनित्यत्व, प्रागभावस्य भावोत्पादकत्वान्न विनाशः, भावे चोत्पन्ने उपचारा द्विनाशव्यवहारः, स्वरूपादर्शन चोपचारे हेतु । नच कार्यत्वं ध्वसे अनैकान्तम्, अभूत्वा भावित्वस्य कार्यत्वाद् ध्वसस्य च भूत्वा भावित्वात् । कारणसमवेत्त्व वा कार्यं, ध्वसे तदभावात् । अतः सपक्षव्यापको न व्यभिचारी । अनित्य. शब्दः क्षणिकविशेषपुण्यत्वात्, सुखादिवदिति सपक्षेकदेशवृत्तिः । क्षणिकत्वमाशुतरविनाशित्व, न क्षणमात्रावस्थायित्वम् । अतो नासिद्धिः । सपक्षे रूपादावभावादेकदेशवृत्तित्वम् । अय च पञ्चभी रूपैः सम्पन्न एव साध्यस्य साधकः । तानि च रूपाणि — पक्षधर्मत्व, सपक्षे सत्त्व विपक्षाद्यावृत्ति., अवाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्व चेति पञ्च । सिपाधयिषितसाध्यधर्मा पक्षः । तत्र हेतोच्याप्यवृत्तित्वं पक्षधर्मत्वम् । निश्चितसाध्यधर्मं सपक्षः । तत्र सर्वप्रैकदेशे वा वर्तमानत्वं हेतोः सपक्षवृत्तित्वम् । साध्यत्वात्यन्ताभाववान् विपक्षः । ततः सर्वस्माद्द्वया वर्तन हेतोर्विपक्षाद्वयावृत्तिः । अलवत्प्रमाणविरोधो आध. तद्वान् वाधितः । एवभूतो विषयः साध्य पक्षे न विद्यते यस्य हेतोः सोऽधितविषय । तस्य भावस्तत्त्वम् । असत्प्रतिपक्षः साध्याभावसाधको यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । केवलव्यतिरेकी तु चतुरूपः, तस्य सपक्षाभावेन तद्वृत्तित्वरूपाभावात् । केवलान्वयपि चतुरूपः तस्य विपक्षः कान्तिकः कालात्ययापदिष्ट प्रकरणसमश्वेति । तत्र रूपवैकल्य कधमितिचेद् एव पक्षधर्मताभावे चासिद्ध, सपक्षवृत्तिविपक्षाद्यावृत्योरभावे विरुद्धः, तस्य सपक्षविपक्षयोरेव वर्तमान वान्, विपक्षाद्वयावृत्यमोर्जनैकान्तिकः । पक्षसपक्षवृत्तित्वाभावे असाधारण । अवाधितविषयस्वाभावे कालात्ययापदिष्ट । असत्प्रतिपक्षत्वाभावे प्रकरणसमः । अनुमानस्य द्वे अङ्गे व्याप्तिः पक्षधर्मता च । तदन्यतराभावेन पञ्चाभासा भवन्ति । तत्र व्याप्त्यभावेन विरुद्धव्यभिचारौ । पक्षधर्मताभावाद् अमिद्धिः । उभयोरभावाद् धाधः । प्रकरणसमो व्याप्त्यभावादेव । उभयोर्हेत्वोरेकत्र विरुद्धयोर्व्याप्त्यभा-

वात् । तत्रानिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्धः । नास्तीति निश्चिता वा पक्षे सन्दिग्धा
वा वृत्तिर्यस्येति विग्रहः । व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मताप्रतीतिः सिद्धिः । तदगा-
वोऽसिद्धिः । सा(यैच)व्याप्तिपक्षतद्दर्शणां तज्ज्ञानानाम् अभावेन चतुर्धा
इत्युदयनमतम् । तथा च व्याप्त्यभावाद् व्याप्त्यत्वासिद्धिः । पक्षाभावा-
दाश्रयासिद्धिः । पक्षधर्मताभावात् स्वरूपासिद्धिः । एतेषामन्यतमज्ञानाभावा-
दज्ञानासिद्धिः । व्याप्त्यत्वासिद्धौ यथा - स इयामो मित्रातनयत्वात् परि-
दृश्यमानमित्रातनयस्तोमवदिति । तत्र शाकाद्यादारपरिणाम उपाधि,
तत्र वैद्यशास्त्रान्नरश्यमत्वे शाकाद्यादारपरिणामः कारणत्वेन एहीत इति
साध्यव्यापकः । साधनाव्यापकत्वत्वं सन्दिद्यते । पक्षीकृतमित्रातनये हेतु
निश्चितः । तथ शाकाद्यपरिणामेन भविताद्यमप्य न प्रभाणमस्ति । एमीरी
नान्नपरिणामस्यापि गौरत्वहेतो सम्भवात् । अतः साधनाव्यापकत्वसन्देहा-
च्छक्तिरोपाधिः । निपिद्धत्वश्च निश्चितोपाधिः । तस्यापर्मसाधनत्वसाध्य
व्यापकत्वस्य निश्चयाद् वैष्णविभाव्यापकत्वनिश्चयाद् तत्र निपि-
द्धत्वस्याभावाद् रागतः प्राप्ता शक्तिसा निविष्यते । नतु विधितः प्राप्ता
अमीरीपोमीर्यहिमा । ‘न हिस्यादि’ति गुगान्यतां निपिद्धस्य हिसात्यस्य
‘अमीरीपोमीर्यं पशुमालभेते’ति विशेषविपानपापितत्वाद् गगतः प्राप्ते द्विसा
निविष्यते, न तु निधितः प्राप्ता । अन्यथा तद्वैयर्प्यापातात् । अतो
निपिद्धत्वं निश्चितोपाधिः । अयं च हेतुः सोपाधिकत्वाद्याप्यत्वामिदः ।
अपरस्तु व्यापिग्रादक्षमाणभावाद् व्याप्त्यत्वासिद्धः । यथा एवं द्युषिकं
सत्त्वाद्, यथा वा सर्वमनित्यं प्रमेयन्यादिति । अप्य रष्ट्रान्ताभावादपाप्तिप्रा-
दक्षमाणाभावः तत्त्वामिदः । आश्रयामिद्दो यथा — रपुण्डं गन्धवत्
पुष्पत्वात् चम्पकपुष्पवट्ट इति । स्वरूपामिद्दो यथा — अनित्यः शब्द-
घाकुपत्वाद् घटडद इति । मिद्दमाप्नमायाधयामिद्दः । सन्दिग्धसाध्य
दतो हि पक्षत्वम् । भावदस्य निश्चितत्वं गन्दं दक्षमाणदाधयउत्तोर नालिः ।
अतः पक्षमज्ञानेऽपि भन्दिग्रधमाप्यामारात् पक्षत्वमेव नामनीति आश्रया
सिद्धं एव । यदा अनित्यः शब्दः शूलकत्वादिति दावर्यं प्रति प्रयोगः, यथा
वा घटोऽनित्यः कार्यत्वादिति भीमांभवार्द्धन् पति प्रयोगे प्रतिशादिनोऽपि
मते साध्यसिद्धत्वात् सिद्धसाधनन् । अप्य साध्यमय सिद्धन्वान् लन्देदा-

भावेन घटादेः पक्षत्वमेव नास्ति । अतो गगनारविन्दादौ विशेष्याभावा-
दाश्रयासिद्धतेर्वाच विशेषणाभावादाश्रयासिद्धता । तदुक्तम् —

“आश्रयासिद्धता हेतोः सिद्धर्वमस्य साधने ।

पक्षो हि संशयस्तस्य स च साध्यान्वितो यतः ॥”

इति । अज्ञानासिद्धो यथा — सर्वं क्षणिकं सत्त्वादिति व्याप्त्यज्ञानाद-
सिद्धः । अत्र च्यासिग्राहकप्रमाणाभावाद्व्यासिद्धानाभावः । इदानीमहृष्टं
कार्यजनकं भोजकादृत्वात् कार्यानुभितभोजकादृत्वादित्याश्रयाज्ञाना
सिद्धः । देवदत्तो वहुधनो भविष्यति तद्देतुभूतादपाश्रयत्वादिति स्वरूप-
ज्ञानासिद्धः । भागासिद्धव्यधिकरणासिद्धव्यर्थविशेष्यासिद्धादयोऽसिद्धभेदाः
स्वरूपसिद्धवेवान्तर्भूताः । यथा — अनित्यः शब्दः अपदात्मकत्वात्,
सेव प्रतिज्ञा घटस्य, कृतकत्वात् । सैव प्रतिज्ञा कृतकत्वे सति गुणत्वाद्,
गुणत्वे सति कृतकत्वादित्यादय ऊर्ध्वाः । एते चासिद्धभेदाः वादिप्रतिवादि-
नोरन्यतरस्याप्रभिद्वत्वेऽन्यतरासिद्धाः । उभयोरप्रसिद्धत्वे उभयासिद्धाः ॥
इत्यगिद्धः ॥

साध्यविषयव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः, पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानो हेतुर्वा ।
स च साध्येन विरुद्ध्यते तदभावव्याप्तत्वादिति विरुद्धः । यथा — नित्यः
शब्दः कृतकत्वादिति । नन्दयं च्याप्त्यत्वासिद्धः कस्मान्न भवनि नित्यत्वेन
सह कृत(क)त्वव्याप्त्यभावात् । साधनविकल्पो वा कुतो न भवति, गगने
दृष्टान्ते हेत्वभावात् । सत्प्रतिपक्षत्वं वा किमिति न भवति, कृतकत्वेनानि-
त्यत्वसाधनादिति चेत् । मैवं वोचः । विरोधस्योपजीव्यत्वेन तस्यैव दोपत्वात्,
नान्येषाम्, उपजीवकत्वात्, ‘उपजीव्योपजीवकयोरुपजीव्यं बलवदि’ति
न्यायात् । पुरः स्फूर्तिकत्वेनाप्यस्यैव दोपत्वात् ॥

सव्यभिचारोऽनेकान्तः । अन्तर्गुणो निश्चयवाची । एकेन साध्येन
सह अन्तो निश्चयो न विद्यते यस्यासावनेकान्तः । व्यभिचारो द्विधा—
अन्वयेन व्यतिरेकेण चेति । अनेकान्तोऽपि द्वेषा साधारणोऽसाधारणमेति ।
आद्यः पक्षत्रयवृत्तिः । तस्य चान्वयेन व्यभिचारः । स्वदेशातिलङ्घनं हि
व्यभिचारः । हेतोश्च देशः पक्षः सर्वः । सपक्षसु सर्वः कतिपयो वा । तद्विद्याय

विपक्षेऽपि वर्तनं व्यभिचारः । शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वाद् घटवत् । पक्षमात्र-
वृत्तिरसाधारणः । तस्य च व्यतिरेकेण व्यभिचारः । हेतोर्विपक्षाद्यावृत्तिः
व्यतिरेकस्य युक्ता । तस्य सपक्षादपि व्यावृत्तिर्व्यभिचारः स्वस्थाना-
त्तिलहृषनात् । भूनित्या गन्धवत्त्वाद् गगनवत् । ननु तर्हि केवलव्यतिरे-
क्यपि असाधारणः स्यात्, तस्यापि पक्षमात्रवृत्तित्वादिति चेत्, सत्यम् ।
तत्र सपक्षस्यैवाभावात् । सति सपक्षे हि तत्रावर्तनं दोषः । अत एवोक्तं
वरदराजेन —

‘सपक्षे सति चाभासः स्यादसाधारणस्त्वसौ ।’

इति ॥

वलीयसा प्रमाणेन पापितसाध्यो हेतुः कालात्ययापदिष्टः । पक्षे
हि सन्दिग्धसाध्ये सति हेतोः प्रयोगस्य काळः । स च पक्षो यदा प्रत्यक्षा-
दिना निश्चितसाध्याभाववात् तदा कालात्ययः तस्मिन्नपदिष्ट उक्तः ।
दुर्घटेन च धारो न सम्भवति इति वलीयसेत्युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षवापितो
यथा — अनुष्ठः कृष्णवर्त्मा द्रव्यत्वाज्जलवदिति । अनुमानवापितो
यथा — अनित्याः परमाणवः मूर्तत्वाद् घटवदिति । अन्नानित्यत्वानुमानेन
स्वधर्मिसिद्धये परमाणवोऽनुमानसिद्धा अपेक्षणीयः । अन्यथा आथया-
सिद्धिप्रसङ्गात् । तथाच परमाणुसाधकं बलवद् पर्मिसाधकत्वात् । पर-
माणुसाधकं चानुमानं तन्नित्यत्वेनैव साधयति । अन्यथानवस्थाप्रसङ्गात् ।
अतो धर्मिग्राहकानुगानेन वाषः । परमाणु(री)साधकं चापस्तादुदितम् आ-
चावयवि स्वन्यूनपरिमाणावयवारब्दं कार्यद्रव्यत्वादित्यादिना । आगमस्या-
नुमान एवान्तर्भावात् तद्वाधो न पृथक् निरूपणीयः । तथापि शिष्येशिक्षार्थ-
मुन्यते—यागादयो न स्वर्गमाधनं क्रियात्वात्, मर्दनक्रियावदिति । अत्र
‘स्वर्गकामो यजेतेऽस्यागमविरुद्धः । ननु यथा मिळसाधनमाथयामिद्धः अ-
प्यश्च(य॒)वर्तमानत्वत् तथा (व्या ? चा)पितोऽप्यपक्षवर्तित्वादाथयासिद्धौ
भवतु । अपक्षं चेक्षत्र सन्देहाभावादपरत्र पापितसाध्यत्वादित्येतावानेव
विशेष इति चेत् । सत्यम् । तथापि द्रव्यत्वस्यानुष्ठान्वैन व्यापिग्राहवस्था-
यामनुष्ठानप्रतियोगितया उप्यत्वं क्षापि आदम् । तथोप्यत्वं बद्धवेद
आद्यम् । तत्थ व्यापिग्राहनमय एव पापितविषये पक्षान् पक्षत्वातिगान ।
तथाचोपर्जन्यत्वाद् धारक एव दोषः, नाभयासिद्धता । नवा पक्षस्यैव

विपक्षत्वाद्यभिचारः । तथा च शाधेनोपाध्युज्जयनं वा व्यभिचारोज्जयनं वा भवति । ततो व्याप्तत्वाभावः । सिद्धसाधने तु व्यासौ सिद्धायामेव पक्ष-धर्मस्त्वस्यैवानिपात इति तस्याश्रयासिद्धता घायिनविप्रयः सिद्धसाधनं च पक्षाभास इति केचन वदन्ति । तदपि न । उभयोरप्युक्तप्रकारेण दोपत्व-सम्भवात् ॥

प्रतिसाधनप्रतिरुद्धः प्रकरणममः । प्रतिरोधो नाम हेतोरर्थनिष्ठयप्रतिबन्धः । प्रकरणयोः प्रकृतयोः साध्यताभावयोः समः रूपत्रयत्वेन प्रतिसाधनस्य समः प्रकरणसमः । सत्प्रतिपक्षो हेतुः प्रकरणसम इत्युदयनः । ननु प्रतिरोधः किं हीनवलेन, समयलेनाधिवाष्टलेन वा । यत्रेभापि न सम्भवनि विहीनस्य पाद्यत्वत्वेन वापकत्वायोगात्, नापि समेन प्रतिरोधः, विरुद्धयोः प्रमाणत्वा-भावात् । तथात्वे चा वस्तुनो दैरूप्यापातात् । नाधिकवलेन कालातीत-त्वापचेः । सत्यम् । वस्तुतस्तुत्यवलत्वाभावेऽपि अगृह्यमाणविशेषदशाया-माभिमानिकतुत्यघलत्वसम्भवात् । अत एव प्रत्यक्षेणापि तुत्यवलत्वा-भिमाने प्रतिरोधः । यथा शब्दोऽयं शुङ्गः शब्दत्वात्, इतरश्चात्यदित्यव्र-पीतशब्दो मया गृह्यत इति प्रत्यक्षेण प्रतिरोधः । अनुमानप्रनिरोधस्तु शब्दो नित्यः कार्यत्वाद् घटनत्, नित्यः शब्दः आवणत्वात् शब्दत्ववत् इति । केचिदिमं विरुद्धाव्यभिचारीति वदन्ति । यथाहुर्धाचार्याः ॥

“तथा प्रत्यक्षता वायोररुपित्वेन साध्यते ।

रूपशांत् प्रत्यक्षता चासौ विरुद्धाव्यभिचारिता ॥”

इति । विरुद्धयोर्देत्योरव्यभिचारिता एकस्मिन् साध्ये रूपमयत्वमुभयोरिति यावत् ।

नन्दप्रयोजकागत्यवलिती देत्याभासी स्तः, तथा च कर्य पश्चेव हेत्याभासाः इति चेत् । शहितश्चभिचारस्याप्रयंजकरात् । शब्दा रक्तुङ्कृत-तक्षिगारेन मयनि । अनुरूपतर्फेण च सा निवर्तते । तथाचान्यया-धिक्किरणयोजक उपाधिमानित्यनर्थान्तरम् । अभरा व्यभिचार एवान्तर्मानः, तन्मद्वादुत्त्वात् । तदुक्तम् —

“समाप्तमादिनामार्गवैरुप स्तो यदा तदा ।

(पैदि)न ददि नो अवारस्त्वोर्दानोप्रयोजकः ॥”

इति । अयमर्थः — समः अविनाभावः सम्बन्धो यस्य स समव्याप्तिक
इत्यर्थः । असमः अविनाभावो यस्य सोऽसमाविनाभावः समव्याप्तिरहित
इत्यर्थः । तौ समासमाविनाभावौ धर्मां एकत्र साध्ये स्त्रौ यदा, तदा यदि
तयोर्धर्मयोर्मध्ये हीनोऽसमाविनाभावः समेन समाविनाभावेन तो व्याप्तिः
व्याप्तिरहितः तद्विषयोजकः । यथा निषिद्धत्वं समव्याप्तं तस्य साध्य-
पुरस्सरा उपाधिपुरस्सरा च व्याप्तिरस्ति द्विसात्वं त्वसमव्याप्तम् । यत्र
द्विसात्वं तत्राधर्मसाधनत्वम्, इत्यस्ति व्याप्तिः व्यर्थद्विसायां दर्शनात् ।
यत्राधर्मसाधनत्वं तत्र द्विसात्वमिति तु नास्ति अगम्यागमनादेस्तददर्शनात् ।
तयोर्मध्ये निषिद्धत्वं द्विसात्वं न व्याप्तोति, पक्षे द्विसात्ववति निषिद्धत्वा-
भावात् । अतो द्विसात्वहेतुरप्रयोजकः । केचित्सु परप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवी
अप्रयोजक इति वदन्ति । यथाहुः —

“व्याप्तेष्व दृश्यमानायाः कश्चिद्दर्मः प्रयोजकः ।
अस्मिन् सत्यमुना भाव्यमिति शक्तया निरूप्यते ॥
अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
तैर्दैरपि नैवेष्टा व्यापकाः (शा॑ सा॒)वधारणाः ॥”

इति ॥

अनध्यवसितस्त्वसाधारण एव, साध्यासाधकः पक्ष एव वर्तमानो
हेतुरनध्यवसितः । असाधारणोऽपि तादृश एवेति ॥

उदाहरणमासोऽपि न पृथक् । हेत्वाभासेष्वेवान्तर्भावात् । तथा-
हि — साध्यविकलो दृष्टान्तः साधारणो विरुद्धो वा भवेत् । साध्यविकलो
हि दृष्टाविपक्ष एव स्यात् । तत्र च सपक्षान्तरे वर्तमानो हेतुः पक्षत्रयवृत्ति-
त्वात् साधारणोऽनेकान्तो भवेत् । तथा शब्दो नित्यः प्रत्यक्षत्वात् सा-
मान्यवदित्युक्ते सामान्यदृष्टान्तरूपे विपक्षे घटादौ सपक्षे शब्दे च पक्षे
वर्तमानः प्रत्यक्षत्वादिति हेतुः साधारणोऽनेकान्तः । असत्यां तु सपक्षवृत्तौ
विरुद्धो भवति । पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानत्वात् । यथा अनित्यः शब्दः
श्रावणत्वात् शब्दत्ववदिति । अप्रविपक्षे शब्दत्वे पक्षे च शब्दे वर्तमान-
त्वाद्विरुद्धः । दृष्टान्ते यदा साधनविकलः तदा सपक्षादपि हेतोर्ध्यावृत्तौ
असाधारणेकान्तो भवति यथा नित्यः शब्दः आकाशविशेषपूर्णत्वाद्

आत्मवद् इति । अय हेतुः पक्षमात्रवृत्तित्वादसाधारण., निर्दिष्टसप्तके अवर्त-
मानत्वात् साधनविकलः । ननु नित्य. शब्दः अमूर्तवात् परमाणुवदिति
साधनविकलः । नचासाधारण, गगनादौ सप्तके वर्तमानत्वात् । सकलसप-
क्षाद् व्याचृत्तो ह्यसाधारण । अत कथ हेत्वाभासः साधनविकल इति चेत् ,
सत्यम् । तथाप्यनुपदर्शितव्यासिकलद्वेत्वाभास एव भवति व्याप्यत्वा-
सिद्धरूपः । तथा उद्घान्तस्योभयविकलत्वे आश्रयहीनत्वे च असिद्धव्यासिको
हेतुः स्यात् । यथा अनित्य शब्दः प्रत्यक्षत्वाद्, आकाशवत् तत्कुसुम-
वदिति । तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरेव वैधम्योदाहरणे च साध्याव्यावृत्तः साध-
नाव्यावृत्तः उभयाव्यावृत्तः आश्रयहीनश्चेति चत्वार आभासाः । तत्र अनित्य
मनः मूर्तत्वात् । यददानित्यं भवति तन्मूर्तमपि न भवति यथा कर्मेति
साध्याव्यावृत्तः । यथा परमाणुरिति साधनाव्यावृत्तः । साधनस्य परमाणौ वर्त-
मानत्वात् । यथा घट इत्युभयाव्यावृत्तः, खपुष्पमित्याश्रयहीनः । एतेष्वपि
व्याप्त्यप्रदर्शनानि व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति ॥

सस्कारासाधारणकारणिका स्मृतिः सा विद्याभेदत्वाद् यथार्था वैशे-
षिकसमये । नन्वनुभवगृहीत स्मृतिः । सा चानुभवयाथार्थे
यथार्था, तदयाथार्थे त्वयथार्था । किञ्च विचार्यमाणे स्मृतेर्यायार्थमपि
नास्ति । नहि ता गृहान्तर्गता घदिःस्थिता वेति स्मर्यते ।
तदा स्मर्यमाणोऽर्थस्तादशो भवति । स्मरणसमये सा सृता चान्यन्त गता वा
भवति पूर्वावस्थायां निवृत्तत्वात् । न च निवृत्तावस्थामेवार्थस्मृतिरालम्बते,
अत एव ततोऽख इति वाच्यम् । तयानुभवात् । अन्यथा अननुस्मृतेऽपि
स्मृतिप्रसङ्गात् । नन्वनुभवसमानविप्रयत्वात् स्मृतेऽनुभवार्थत्वे कथ स्मृति
रयार्थति चेन्मैवम् । अनुभवकाले अर्थतधाभावात्, स्मृतिकाले तदि-
र्थयार्थत्, वर्तमानत्वेन हि गृहीतोऽर्थः स्मृतावतीतत्वेन भासते । नहि पूर्व
तदवस्य इत्युत्तरप्रापि तदवस्यो भवत्यर्थः । तदा पक्षरक्षेऽपि घटादौ
इयामताप्रत्ययो यथार्थः स्यात् । तेन यथार्थानुभवजनितत्वेन स्मृतेरपि
यथार्थत्वव्यपदेश इति । स्मृतिरयार्थवेति चेन्न । स्मृते हि यथानुभवगृहीत-
विप्रयः स चानुभवयाथार्थे अयाथार्थे स्मृतौ भासत एव । अतीतत्वा-
कारो यथपि न गृदीतः, तथापि स्मृतिस्वामाव्यात्तथा भास इति स्मृतेर्यार्थं
वेति । ननु स्मृतिर्यार्थत्वात् प्रमेवेति चेन्न । स्मृतिकरणस्य मदर्थिः

कणादगौतमजैमिनिप्रभृतिभिः प्रमाणत्वेनायरिगणनात् । उच्चेष्वन्तर्भावादपरिगणना इति चेन्मैवम् । नहि प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः, असाक्षात्कारिफलत्वात् । नाप्यनुमाने संस्कारस्याज्ञातकरणत्वात् । ज्ञातकरणं ह्यनुमानम् । तस्मादात्ममनस्संयोगजक्षणिकगुणत्वादज्ञातकरणजन्यत्वाच्च न च परोक्षासाक्षात्कारत्वरूपत्वाभावाच न प्रत्यक्षत्वानावारे स्मृतिः पृथगेव ॥

आर्पिम् कृपिप्रभावजन्यं ज्ञानम् । तत् पृथक् प्रमाणम् । न योगिप्रत्यक्षान्तर्भूतं योगजधर्मातिरिक्तपोवठजन्यत्वात् । तावानेव विशेष इति वेत्सु, सत्यम् । ज्ञाताज्ञातकरणजन्यत्वमात्रेण विशेषणप्रत्यक्षानुमानदेरपि विशेषो न स्यात् । ऋषीणां तु तपःप्रभावेन नातीन्द्रियं सर्वं प्रत्यक्षं भवति । तथा च पुराणे श्रूयते — “पराशरादयो भाविनमर्थं दृष्ट्वा मैत्रेयादिभ्य उपदिदिशु” रिति ॥

ननु कथं प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्पिलक्षणत्वं विद्यायाः, आगमोपभानार्थापतिसम्पैतिद्युचेष्टाभावानामन्येषामपि सम्भवादिति चेन्मैवम् । तेषां प्रत्यक्षानुमानयोरेवान्तर्भावात् । तथाहि — आगमस्तावत् पदपक्षकार्धपक्षकानुमानद्वयरूपः । तथाहि — प्रयोगहेतुभूतार्थतत्वज्ञानजन्यः शब्द आगमः प्रमाणम् । प्रयोगस्य गामानयेत्यादिवाक्यप्रयोगस्य हेतुभूतं यदर्थतत्वज्ञानं वक्तुगतं तज्जन्यः शब्दः प्रमाणमित्यर्थः । ग्रान्तप्रकारवान्ययोरर्थतत्वज्ञानजन्यत्वाभावान्न प्रमाणम् । यत्किञ्चिदर्थज्ञानवता पुरुषेण जन्ये वाक्ये तस्य ज्ञानस्य प्रयोगहेतुभूतत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । प्रयुज्यमानवाक्यार्थं बुद्ध्वा द्विप्रयुज्यते, ननु यत्किञ्चिदर्थं बुद्ध्वा । तथा चापेकमाकाङ्क्षायोग्यतादिमत् पदकदम्बकं वाक्यमित्यर्थः । ननु शब्दो न प्रमाणम्, यस्य लक्षणमन्तर्भावो वा उच्येत, यतः करणविशेषः प्रमाणम्, करणं च तद्, यस्मिन् सति क्रियोत्पद्यत एव नहि शब्दे सति प्रमोत्पद्यत एवेति चेत् । आकाङ्क्षादिमतः पदा(न्तर्थ)स्मरणावान्तरन्यापारवतः प्रमाणत्वात् । तथाभूतात् प्रमोत्पद्यत एव । अतथाभूतत्वे च फलाजनकत्वस्य करणान्तरसाधारणत्वात् । प्रमाणत्वाच्चानुमानेऽन्तर्भावः । प्रयोगश्च — गामानयशुक्लां दण्डेत्यादिपदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्यविपयस्मारितार्थसंसर्गञ्जानपूर्वकाणि, आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात्, घटमानयेत्यादिपदवत् ।

अयं श्रोता अनेन वाक्येनेममर्थं वुध्यतामिति वक्तुरिच्छा तात्पर्यं तद्विषयाश्च
ते पदस्मारिता ये पदार्थाः तेषां यत् संसर्गज्ञानं वक्तु तत्पूर्वकाणि त-
ज्जन्यानि । संसर्गस्य बहुप्रकारत्वादनभिमतसंसर्गेणार्थान्तरता भा भूदिति
तात्पर्यविषयेति विशेषणम् । अनभिमतसंसर्गस्य तात्पर्याविषयत्वात् । अ-
न्यथा शब्दादप्यभिमतवोधो न स्यात् । ननु संसर्गज्ञानपूर्वत्वसिद्धारपि
संसर्गः कथं सिध्येदिति चेत्, ज्ञानव्यावर्तक(त)येति ब्रूमः । ज्ञानज्ञानस्य
तद्विषयविषयकत्वात् । अनुभितिविषयं हि वक्तुज्ञानज्ञानम् । तद्वक्तुज्ञान-
विषयत्वं संसर्गमपि विषयीकरोति । निर्विषयस्य ज्ञानस्य ग्रहीतुमशक्य-
त्वात् । तथापि गवानयनमिति विशेषः कथं सिध्येदिति चेत्, सत्यम् ।
संसर्गमात्रस्य ज्ञानव्यावर्तकतया सिद्धौ पक्षीकृतसम्बन्धिन एव विशेषत्वात्
पक्षधर्मतावलेन गवानयनविशेषसिद्धेः । अतो वक्तुज्ञानानुमानात् पद
पक्षकाद् गवानयनादिसंसर्गसिद्धौ पुरुषस्येषाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिः ।
यद्वा ज्योतिषोमेन स्वर्गकामो यजेत, गामानय शुक्रां दण्डेनेति वाक्यश्रवण-
समनन्तरे समयबलात् पदार्थमात्र परिज्ञाय, एते पदार्थो मिथः संसर्ग-
वन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकस्मारितत्वादघटादिपदार्थवादित्यर्थपक्षकानु-
मानम् । पक्षधर्मतावलात् संसर्गविशेषसिद्धि । अत्र संसर्गोऽनुभितिविषय-
तयैव सिद्ध्यति । अतोऽर्थपक्षकानुमानमेव ज्यायः । तन्वाकाङ्क्षायोग्यतास-
न्निधपोऽनुमानद्वयेऽपि विशेषणानि तन्वाकाङ्क्षा प्रतिपत्तुः जिज्ञासां प्रति यो-
ग्यता । गामित्युक्ते श्रोतरि जिज्ञासा भवति आनयामि चधामि वेति । आन-
येत्युक्ते गां घटं वेति जिज्ञासा भवति । वाधकप्रमाविरहो योग्यता । विप-
रीतप्रमा तु वाधः पदानामर्थानां वा निरन्तरताज्ञान सञ्चिहिते स्वरूपसन्त
एव शब्दानुभवं प्रति हेतवः, ननु ज्ञाताः गौरवात्, तद्वोषभावेऽप्यन्यय
घोषदर्शनात् । अन्वयवोधे विलम्बाभावाच्च लिङ्गविशेषणत्वे ज्ञानत्वं वाच्यम् ।
अतः कथमाकाङ्क्षादिदेतुविशेषणमितिचेन्मैव वादीः । आकाङ्क्षादिरहितेऽपि
तदभिमानात् संसर्गप्रत्ययोत्पत्तेः ज्ञाता एवाकाङ्क्षादयो हेतवः ननु स्वरूप-
सन्त एव । अन्यथा शब्दाभासोऽठेदप्रसङ्गः । किञ्च अयमेति पुन्नो राज्ञः
पुरुषोऽपसार्थतामित्यत्र राजा पुरुषमाकाङ्क्षति पुरुष वेति सन्देहे पुरुषमेवेति ।
विषयेष्ये च वाक्यार्थवोधाप्रतिष्ठाच्च । एतच्च ज्ञाताथा उपयोगे घटते न स्व
रूपसत्या । स्वरूपसत्या उपयोगे संशयविषययां न स्त एव, यथास्थितान्वय

सम्भवात् । ननु पाधविरहस्य योग्यत्वात् तज्ज्ञानं न सम्भवति सर्व-
पाधविरहस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, स्वधाधविरहस्यान्यवाधेऽपि सम्भवेन व्य-
भिचारात्, अतः कथं तज्जिक्षयः इति चेन्न । पाधविरहस्य संशयनिश्चय-
साधारणज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वात् कचित् स्वपरवाधविरहोऽपि निश्चीयत
एत । यथेह मूले घटो नास्तीत्यत्र स्वयोग्यानुपलब्ध्या घटामावनिश्चये-
नान्यस्यापि घटप्रमाविरहो निश्चीयते । सन्निधिश्च पदानां निरन्तरोत्तम-
त्वमात्रं तज्ज्ञानञ्चान्वययोधेतुः, अत आकाङ्क्षादीनि ज्ञात्वा तानि हेतुरिति
लिङ्गविशेषणानीति न कश्चिद्दोष इति शब्दान्तर्भावः ॥

उपमानमपि किञ्चित् साक्षादनुमानेऽन्तर्भवति किञ्चिच्च शब्दद्वारा-
न्तर्भवति । तत्र वनं गतस्य गवयपिण्डमनुभवतः पुरुषस्य गोसद्योऽय-
मिति ज्ञानानन्तरमेतत्सद्यः स इति भविर्भवति । तत्र पूर्वमुपमानकारणं
उत्तरं तु फलमिति माद्वा वदन्ति । एतच्च स्मरणमेव । अस्मरणत्वेऽपि चा
अनुमानम् । गोरेतत्सद्यः एतच्छिष्टसाद्यप्रतियोगित्वात् यो यच्छिष्टसाद्य-
प्रतियोगी स नत्सद्यः । यथा — यमो यमान्तरेण हस्तो वा दस्तान्तरेणेति ।
यत्तु नैयायिका वदन्ति—यथा गौ रे१रि१ व गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य
वनं गतस्यातिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतगवयपिण्डज्ञानमुपमानम् । अयमसौ
गवयशब्दवाच्य इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः फलमिति । सा प्रतिपत्तिः
गवयशब्दादंव सम्भवति । श्रुतातिदेशवाक्यस्य यो गोसद्यः स गवयशब्द-
वाच्य इति प्रतिपत्तेः सम्भवात् । ननु प्रवृत्तिनिमित्तस्य गवयत्वस्य तदानीं
मज्जानात् कथं वाच्यतैति चेन्मैवम् । स्वयं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्ते ज्ञाते
स्तत्सहचरितं सादर्यमुपदिशति, तेन च गवयत्वमनुमाय श्रोता सङ्केतं
ग्रहीष्यति । यथा सहस्राक्षत्वादिनेन्द्रत्वाघनुमाय इन्द्रादिपदसङ्केतप्रहः
तद्वादेति । तथाच शब्दद्वारा अनुमानेऽन्तर्भावः ॥

अर्थपत्तिरप्यनुमानमेव । तथाद्वि दृष्टार्थपत्तिस्तावदनुमानम् । जी-
वन्देवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञानाद् यद्धिः सत्त्वज्ञानमर्थापत्तिः । तत्राय प्रयोगः
देवदत्तो वदिरस्ति गृहनिष्ठामावप्रतियोगित्वात् यो यच्छिष्टामावप्रतियोगी
सु रतोऽन्यत्र वर्तते । यथाह षड्हिर्गृहदृष्टमानः इत्यन्वयी व्यतिरेकी वा ।

यदा यो बहिर्नास्ति स तदा गृहनिष्ठाभावप्रतियोग्यपि न भवति । यथा गृहस्थ एव देवदत्तः । श्रुतार्थीपत्तिरप्यनुमानम् । पिनो देवदत्तो दिवा न भुक्षे इति श्रुत्वा रात्रौ भुक्षे इति हि कल्पनमर्थापत्तिः— तत्राप्येवं प्रयोगः पिनो देवदत्तः रात्रौ भुक्षे, दिवा अभुज्जानत्वे सति पीनत्वाद्, यो रात्रौ न भुक्षे स दिवा अभुज्जानत्वे सति पीनोऽपि न भवति यथा उपवास्यपीन इति । ननु विरोधकरणिकार्थापि कथमनुमानेऽन्तर्भवेदिति चेष्ट । मानयो-विरोधाभावात् । विरुद्धयोश्चान्यतरवाधावश्यंभावेन उभयोर्मनित्वाभा-वात् । (तथा शुक्लोऽयं पटोऽयम् ।) इदं रजतं नेदं रजतमित्यत्र । एवं हि विरोधकरणत्वं प्रमाणान्तरेण जीवी चैत्र इत्यवगम्य स च काप्यस्तीत्यवगत्य गृहे च नास्तीत्यवगमात्, अस्तिनास्तीत्यनयोर्विरोधात् तत्परिहाराय बहि-सत्त्वं अर्थापत्या कल्प्यते । अत्र विरोधः करणं बहिसत्त्वप्रतीतिरथापत्तिः फलमिति । तत्र काप्यस्तीति भानेन गृहस्यापि विषयीकृतत्वात्तत्र च ना-स्तीति शानादनयोर्विरोध इति वाच्यम् । सच नास्ति । गृहेऽस्तित्वना-स्तित्वयोर्विरोधः । काप्यस्ति गृहे च नास्तीत्यनयोर्न विरोधः । सामान्यस्य गृहादन्यत्र सत्वेनाप्युपत्तेः, उत्सर्गपिवादन्यायवदिति नार्थापत्यपेक्षा । तथापि वा बहिसत्त्वकल्पना अनुमानमेवेत्युदितम् ॥

सम्भवोऽप्यनुमानमेव । स हि सहस्रे शतं सम्भवतीत्येवंरूपः । तत्रायं प्रयोगः— सहस्रं शतादिसङ्ख्यावद् भवितुमर्हति, अधिकसङ्ख्या-त्वात् दशसु पञ्चसङ्ख्यावदिति ॥

अनिर्दिष्टप्रबन्धकृकं प्रवादपारम्पर्यमैतिद्वाम् । यथा इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति । अस्य वाक्यस्यायं प्रथमवक्तेति न निर्दिष्यते । प्रवादपर-म्परा तु(न?)वर्तते । इदं तु आगमरूपत्वादासोकं चेदमनुमानमेव । अनासोकं चेदमप्रमाणम् ॥

चेष्टा च प्रयत्नजन्या शरीरतद्वयवकिया । सा सङ्केतानुसारेण वक्तुरभिप्रायानुमापिका । यथा तर्जन्यूर्ध्वतादर्शनेन दशसङ्ख्याप्रतिपत्तिः । कियेत्युपलक्षणं संयोगस्यापि, यथा अङ्गुल्मुखसंयोगविशेषेण पिपासादुभु-क्षायनुमानम् । तथान्यसमादपि संयोगात् कर्तुरभिप्रायानुमानम् ॥

अनुपलञ्चेरपि पृथक् प्रमाणमिति भाष्टाः । तथाहि— प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुसत्तावयोधक नास्ति तत्रानुपलञ्चिरभावव्योधिका । वसद्वीणोदा-

हरणं च दर्शयति । चैव गृहमात्रमनुभूम् गच्छन् मध्येमार्गं केनचित्तैत्रो
गृहेऽस्तीति पृष्ठः पथातिकश्चिद् द्रुं सरन् अनुपलब्ध्या चैत्रो नाभूदिति
प्रतिपद्यते । तत्र गृहेन्द्रियसञ्जिकपादैरमावादनुलब्धिरेव प्रमाणमिति । तथा
इह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानमध्यनुपलब्ध्यैव भवति । घटोपलब्धौ घटा-
भावस्याज्ञानात् । तदिदमनुपलब्धेरावश्यकत्वात् सैव प्रमाणम् । न प्रत्य-
भावस्यादीति । उच्यते । इह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानं प्रत्यक्षम् । इन्द्रिय-
क्षार्दीति । उच्यते । इह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानं प्रत्यक्षम् । अनुपल
व्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद् अजातकरणजन्यत्वात् । अनुपल
विधरपि भूतलेऽभावज्ञाने जनयितव्ये न ज्ञाता, अनुपलब्धेरमावत्वेन
तज्ज्ञानायानुपलब्ध्यन्तरापेक्षायामनवस्थानात् । अतोऽज्ञातैवानुपलब्धिस्त-
वापि मते करणमिति हेतुसिद्धिः । मम त्विन्द्रियमेवाज्ञातं करणम् । नन्वि-
वापि व्यापारेण व्यापारिणो व्यवधानम् । इन्द्रियसञ्जिकपेण
त्वात् । नदि व्यापारेण व्यापारिणो व्यवधानम् । इन्द्रियसञ्जिकपेण
व्यवधाने रूपादिज्ञानमध्येन्द्रियकं न स्यात् । निर्गन्धं कुसुममिति गन्धा-
व्यवधाने न ग्राणव्यापारव्यधिकरणग्रहे उपक्षयः । तेन कुसुमद्रव्यग्रहण-
भावग्रहणे न ग्राणव्यापारव्यधिकरणग्रहे उपक्षयः । तद्वदन्यत्राप्यभावग्रहे हान्दि-
त्तव्राभावग्रह एवोपक्षयो वाच्य(म् १ः) । तद्वदन्यत्राप्यभावग्रहे हान्दि-
यस्य वरणत्वं वाच्यमिति । यदप्यसङ्कीर्णोदाहरणं, तदपि न । तत्रा-
प्यनुमानसम्भवात् । अनुपलविधस्तत्र ज्ञाता करणम् । स्मर्तुं योग्यस्य चै-
प्यनुमानसम्भवात् । अनुपलविधस्तत्र ज्ञात्वा तयानुपलब्ध्या चैत्रो नाभूदित्यनुमि-
त्रस्य स्मरणाभावेनानुपलब्धिं ज्ञात्वा तयानुपलब्ध्या चैत्रो नाभूदित्यनुमि-
त्रस्य नोति । चैत्रो गृहे तदा नाभूत् उपल(विध)योग्यत्वे सत्यनुपलब्धत्वात् ।
यो यदा यत्र नोपलभ्यते स तदा तत्र नास्ति यथादमिति । एवमन्योऽपि
कश्चिदमावोऽनुमेयः । आत्मा नीरूपः स्पर्शरहितत्वाद्, आकाशवत् । एवं
कश्चिदमावोऽनुमेयः । आत्मा नीरूपः स्पर्शरहितत्वाद्, आकाशवत् । एवं
रामायभाव आगमग्राह्यः । अतोऽनुपलविधिर्थाययमन्तर्मूला । अतो विद्या
चतुर्विधेति सिद्धम् । तथा अविद्यापि चतुर्विधेव । एवं बुद्धिरष्टविद्या ॥

अत्र गुणानां परस्परं साध्यम् किञ्चिदुच्यते । रूपरसगन्धस्पर्शपर-
त्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहयेगानां दशानां मूर्च्छुणत्वं साध्यम् । तत्र
दिक्कृते परत्वापरत्वे मनसः । कालकृते दिक्कृते च मूर्तचतुष्यस्य ।
दिक्कृते परत्वापरत्वे मनसः । द्रवत्वरूपे मूर्तव्रयस्य ।
रूपर्शश्च तस्यैव । वेगोऽपि मनसा सद्व तस्यैव । द्रवत्वरूपे मूर्तव्रयस्य ।
भूतदृश्यस्य रसगुरुत्वे । स्नेहो जलस्य । गन्धः पृथिव्यामेव । बुद्ध्यादीन

नदानामात्माविशेषगुणत्वम् । शब्दसहितानां तेषाममूर्तिगुणत्वम् । सहयादीनां पश्चानां मूर्तिमूर्तिगुणत्वम् । सर्वं द्वयवृत्तित्वात् । रूपरसगन्धसर्वस्नेहसासिद्धिकद्रवत्वानि बुद्ध्यादयशश्चित्तेतेषां पोडशानां विशेषगुणत्वम् । स्वाथ्रयव्यवच्छेदेष्वितावान्तरसामान्यविशेषत्वं विशेषगुणत्वम् । सङ्ख्यापरिमाणपूर्यकत्वसयोगविभागपरत्वगुरुत्वनेमितिकद्रवत्ववेगमितिस्थापकानां सामान्यगुणत्वम् । नयोगनिभागद्विलिप्त्यस्त्वादीनामनेकाश्रितगुणत्वम् । अनेकाश्रितत्वं व्यासज्ज्वलित्यम् । अन्येषामेकेकवृत्तित्वम् । रूपरसगन्धसर्वशब्दानां वाद्येकेन्द्रियगाद्यत्वम् । सत्त्वापरिमाणपूर्यकत्वभयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वमेहवेगानां वाद्येन्द्रियग्राहत्वम् । बुद्ध्यादीना पण्णामन्तरिन्द्रियग्राद्यत्वम् । धर्माधर्मभावनागुरुत्वस्थितिस्वाराज्ञानमतीन्द्रियत्वम् । अपाकृजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपूर्यकत्वगुरुत्वद्रवत्वमेहस्थितिमितिविभागवेगानां कारणगुणपूर्वकत्वम् । पाकस्तु परमाणवेष । व्यषुकादीत्वपाकज्ञा । अपाकृजत्वविशेषण स्पर्शान्तानाम् । बुद्ध्यादीनां शब्दस्य चाकारणगुणपूर्वकत्वम् । शब्दतूलादिपरिमाणविशेषउत्तरसयोगनेमितिकद्रवत्वपरत्वपाकज्ञानां सयोगजत्वक्षेपणेभेरीदण्डसंयोगाशियिलसयोगपूर्वसयोगाभिनसयोगकालदिन्क्षिण्डसयोगामिसयोगाजनकसयोगविभागवेगाना कर्मजत्वशब्दोत्तरविभागयोविभागजत्वपरत्वापरत्वद्विलिप्त्यस्त्वादीनां अपेक्षा त्रुद्धिजत्वम् । तद्विनाशनिनाशयत्वं च । रूपरसगन्धसर्वशब्दाना भूतगुणत्वम् । रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपूर्यकत्वस्नेहानां समानजात्यारम्भकत्वम् । अवयवगतानामेवामनयनिगतारम्भकत्वात् । उष्णसर्शस्य द्रवत्वादिविजातीयारम्भकत्वगप्यमीत्यनुष्ठोति विशेषणम् । सुखदुखेच्छाद्वैप्रयत्ननिगमममानजात्यारम्भकत्वम्, सुखमिच्छां, दुखदेपम्, इच्छाद्वैप्रयत्न, प्रयत्नश्च क्रियाजनयति । सयोगवियोगसहयागुरुत्वद्रवत्वेष्विष्णुनानधर्मायमेतस्काराणासमानासमानजात्यारम्भकत्वम् । सयोग सयोगशब्दौ जनयनि । निभागोऽस्मिभागशब्दौ, सहया सहयापरिमाणैगुरुत्वगुरुत्वकिये । द्रवत्वं द्रवत्वनिये । उष्णसर्शश्रीष्टाम्भशराहज्ञान् । ज्ञान सूक्ष्मियुखादीन् । पर्मो धर्मसुखे । अधर्मोऽधर्मदुखे । मानना माननाम्भूती । रेगो वेगानिये । स्वनिष्ठापकम् स्थितिरथापकम् । जनयनीति समानास-

मानजात्यारम्भकत्वम् । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्रैपभावनाशब्दानां स्वाश्रयसम-
वेतारम्भकत्वम् । उद्ध्यादिय आत्मनि स्वाश्रये सुखादीन् जनयन्ति । श-
ब्दस्तु गगने शब्दम् । रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नानां परत्रारम्भ-
कत्वम् । परत्र स्वाश्रयादन्धयत्र । स्नेहान्ता अवयवगता अवयविनि ।
प्रयत्नश्च शरीरे क्रियाम् । संयोगविभागसङ्घैकत्वैकपृथकत्वगुरुत्वद्रव-
त्ववेगधर्माधर्मास्तुभयत्रारम्भकाः । संयोगः स्वाश्रये क्रियां शब्दञ्च ।
परत्र तु संयोगम् । वेणुदलाकाशविभागः स्वाश्रये शब्दम् । परत्र कायपु-
स्तकादौ विभागम् । एकत्वैकपृथकत्वे स्वाश्रये द्वित्वद्विपृथकत्वादीन् जन-
यतः । परत्रावयविनि एकत्वैकपृथकत्वे । गुरुत्वद्रवत्वे स्वाश्रये क्रियाम् ।
परत्र चावयविनि गुरुत्वद्रवत्वे । वेगः स्वाश्रये क्रियाम् । परत्र च वेगम् ।
धर्माधर्मौ स्वाश्रये सुखदुःखे । परत्र वाञ्छादौ क्रियां जनयत इत्युभयत्रा-
रम्भकत्वम् । गुरुत्वद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकधर्माधर्मसंयोगविशेषाणां क्रिया-
हेतुत्वम् । संयोगविशेषो नोदनात्यः । रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शपरिमाणैक-
त्वैकपृथकत्वस्नेहशब्दानामसमवायिकारणत्वम् । बुद्ध्यादीनां नवानां नि-
मितकारणत्वम् । संयोगविभागोप्णस्पर्शगुरुत्वद्रवत्ववेगानामुभयथा कारण-
त्वम् । परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथकत्वादीनामकारणत्वम् । ज्ञानव्यतिरिक्तका-
(र्थत्वं १ र्थं) प्रति इति द्रष्टव्यम् । संयोगविभागात्मविशेषगुणशब्दानां प्रदे-
शवृचित्वम् । इतरेपामाश्रयव्यापित्वम् । अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणै-
कत्वैकपृथकत्वगुरुत्वस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वानां यावद्द्रव्यभावित्वम् । इतरेपां
तु अयावद्द्रव्यभावित्वम् । रूपादीनां सर्वेषां गुणत्वाश्रयत्वं द्रव्याश्रि-
तत्वं (च) साधम्यमेवेतरापे(क्षा १ क्ष)या वेधम्यश्च भवति । इत्याद्यूद्यमिति ॥

इति ध्रीमाधवसरस्वतीविरचिताया सर्वदर्शनकौमुदा
कैश्चाबिकर्दर्शननिरूपणे गुणपदार्थः ॥

अथ कर्मपदार्थः ।

संयोगविभागद्वयासमवायिकारणजातीयं कर्म । एकैकत्र कारणयो-
संयोगविभागयोर्वारणाय द्वयेति । विनश्यद्रवस्यद्रव्ये कर्मणि चाव्यासि-
वारणाय जातीयेति । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वमसमवायिकारणत्वम् ।

द्विविधा च प्रत्यासत्तिः समवायिकारणप्रत्यासत्ति (अ)समवायिकारणप्रत्या-
सत्तिष्वेति । तत्राद्य पटस्य तन्तुहृष्यसंयोगः । द्वितीयन्तु पटशौकल्यं प्रति
तन्तुशौकल्यम् । तत्र पञ्चधा भिद्यते उत्क्षेप(ण)मपक्षेपणमाकुञ्चन प्रसारण
यमनश्चेति । ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् ।
अभिमुखसंयोगहेतुराकुञ्चनम् । तिर्थमदेशसंयोगहेतुः प्रसारणम् । विष्वगदेश-
संयोगहेतुर्गमनम् । विष्वगित्यनियतदेश । ग्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलन-
तिर्थकृपवननमनोच्चमनाद्यो गमनविशेषः । कर्मणान्तु कर्मत्वजातिसंयोगः
साधम्यम् । उत्क्षेपणत्वापवान्तरजातिभेदो वैधम्यम् । असमवायिकारणत्वं
च सर्वेषां कर्मणां साधम्यम् । गुरुत्वद्रवत्वसंयोगयत्नजत्वं स्वकार्यसंयोग-
नाश्य(त्वम्ैत्व च) । ननु कर्मत्वजातौ किं व्यञ्जकमिति चेत् चलतीति
प्रत्ययगोचरे यद् विशेष(णत्वैषं) तदेव व्यञ्जकमिति गृहा(णम्ैष) ।
ननु कर्मेव नास्ति, चलतीति प्रत्ययस्य संयोगविभागपरम्पराविषयत्वात् ।
ततः संयोगादिसन्तानव्यतिरेकेण कर्मपदार्थो नास्तीति भूषणः । उच्यते ।
यदि चलतीति प्रत्ययः संयोगादिसन्तानविषय(यस्याईयः स्या)त्तदापि पा-
लिकादिसंयोगविभागसन्तानशुते स्तम्भादौ चलतीति प्रत्ययप्रसन्नात् ।
किञ्च इदमनेन संयुज्यते इदमनेन विभज्यते इ(तिैत्यन) संयोगादेः
सप्रतियोगित्वं हृश्यते न तथा शाखाग्रं चलतीत्यन हृश्यते । अत कर्म
पूर्णगेवाभ्युपेतव्यम् । ननु गणत्वेन । तचैकद्वयसमवेत मूर्तद्वयवृत्ति ।
परिच्छिन्नपरिमाणं मूर्तत्वम् । आशुविनाशित्वम् कर्मणः । संयोगवेगस्थित-
स्थापकविभागारम्भकत्वं द्रव्यानारम्भकत्वं संयोगिनामभिमतदेश प्रति मन-
श्चलन, सर्गादौ चाणूना कर्म, अग्रेरुर्ध्वज्वलन वायोस्तिर्यक्पवन, प्रतिमा-
दादौत्सातिक चलनम्, अयस्कान्त प्रत्ययसश्चलनं चोरपरिक्षणायामभिमनितं
कांस्यादिगमनभित्यादृष्टजन्यम् । अस्मत्प्रत्यक्षनिष्ठ कर्म प्रत्यक्षमेव ।
अतीन्द्रियगतन्त्वतीन्द्रियम् । कर्मतीन्द्रियमेवेति प्राभाकर । त प्रत्युच्यते ।
अस्मव्यत्यक्षनिष्ठ कर्म प्रत्यक्ष भवितुर्मर्हति, अस्मत्प्रत्यक्षसंयोगसमवायि-
कारणत्वात् । यदेव तदेव यथा पटनुरीसंयोगासमवायिकारणं तन्तुरीसंयोगः
अस्मव्यक्तुर्वा संयोगेतरसंयोगासमवायिकारणप्रकाशत्वद्रव्यग्राहकोन्द्रिय-
त्वात् । यदुक्तसाधन तदुक्तसाध्यम् । यथा प्रयत्नवदात्ममनसंयोगासम-
वायिकारणं प्रयत्नग्राहक मनः तथा कर्म अस्मदिन्द्रियग्राहकन्तरजाति-

मज्जातिमत्त्वाद् गोवदिति कर्म प्रपक्षतेऽनुभानत्रयम् । (अ ?) ननु भ्रमणा-
दीनां गमनेऽन्तर्भीवः किमित्युच्यते जातिभेदा एव किमिति नोच्यन्ते इति
चेऽवश्य । जातिसद्वप्नसदात् । कूपे वंशपत्रपतने सति प्रवेशत्वपतनत्व-
भ्रमणत्वानां सद्वप्नसद्वः । प्रवेशत्वं गृहादिप्रवेशेऽन्यपरिहारेण वर्तते ।
पतनत्वं चैष्टादौ । भ्रमणत्वञ्चालात्तचकादौ । तेषां परस्परपरिहारेण वर्त-
मानानां वेणुपत्रपतने सद्वप्नसद्वः । हस्तक्रियातो मुसलसंयोगः । तस्मा-
दृच्छदेशसयोगेतुक्रिया हस्तमुसलसंयोगयोर्जायते तदुत्क्षेपणम् । पुनरधो-
देशसंयोगेच्छा ततः प्रयत्नः ततो हस्तमुसलयोरधोदेशसंयोगेतुमूला क्रिया
जायते तदपक्षेपणम् । इत्याद्यद्यम् ॥

इति चर्चा ॥

अथ सामान्यपदार्थां निष्फल्प्यते ।

समानानां भावस्सामान्यम् । अनुगताकारसुद्धिदेतुसामान्यम् ।
तद् द्विविधम् — उपाधिरूपं जातिरूपश्चेति । पाचकत्वादि तूषाधिरूपम् ।
पाचकत्वमेव पाकक्रियाद्वारा तदाधारे प्रतीयमानं पाचकत्वम् । एवं प्रमात्व-
मेव प्रमादिपर्यं प्रमाद्वारा वर्तमानं प्रमेयत्वम् । एवमन्यत्रापि स्वरूपसम्ब-
न्धेन वर्तमाना जातिरेव उपाधिसामान्यमुच्यते नित्यमनेकममवेतं सामान्यं
जाति । केचिद्दिशेपव्यापृत्यर्थमेकपद दात्यामिति वदन्ति । तद् व्यर्थम् ।
एकस्य विशेषम्यानेकवृत्तित्वाभावात् । तच्च जातिरूपं त्रेपा — परमपरं
परापरश्चेति । तत्र पर सत्तामामान्यम् । व्यापकत्वात् । सत्यन्तु न जातिः
किन्तु गमेयत्वन्तर्वपाधिकं सामान्यमिति प्राभाकरः । तस्य सत्त्वगचाक्षुपं
स्यात् । गमेयत्वस्य प्रमाधादिनत्वात् । प्रगायाश्चाचाक्षुपत्वात् । अमदपोह
स्यात् । गमेयत्वस्य प्रमाधादिनत्वात् । तत्र जातिरूपं त्रेपा — परमपरं
एव सत्ता । इत्यपोहवादेनसौगताः । तत्र । इतरेतराश्रयत्वे नापोहजाति-
द्रव्यगुणकर्माणि एकज्ञातिसन्ति सामान्यादन्यभावत्वाद् गोवत् । अपरं
द्रव्यगुणकर्माणि एकज्ञातिसन्ति सामान्यादन्यभावत्वाद् गोवत् । अपरं
स्यापि सम्मतम् । सस्यानविशेषव्यञ्जया जातिरिति तेनाभ्युपगमात् । परापर
स्यापि सम्मतम् । सस्यानविशेषव्यञ्जया जातिरिति तेनाभ्युपगमात् । केषु-
द्रव्यत्वादि । सत्तां प्रति ज्याप्यत्वात्, गोत्वादिकं प्रति व्यापकत्वाच । केषु-

चिदलु(व्यक्तेः ? वृत्तेः) के यथिन्नावृत्तेश्च हेतुत्वाद् द्रव्यत्वे मानम् । आकाशकालदिशसत्तातिरक्तजातिमन्तः संयोगविभागजनकत्वात् कर्मवत् गोवद्वा । यज्जातिराकाशादिपु सत्तातिरिक्ता सिद्धात्तदेव द्रव्यत्वम् । आत्मा शावलेयवृत्त्यवृत्तिशावलेयानेषु जातिमान् संयोगित्वात् शावलेयवत् । शावलेये गोत्वमेवं विधा जातेः । पक्षे तु द्रव्यत्वमेव सिद्ध्यते । आत्मत्वरप्य शावलेयावृत्तित्वात् । सत्त्वाश्च शावलेयवृत्तिगुणकर्मवृत्तित्वात् । गोत्वस्य बाधितत्वात् । अन्यस्या जातेस्तत्राभावात् । गुणत्वे मानं रूपादिकं रूपत्वाद्यन्यकर्मान्नाश्रितजातिमद् भवितुमईति सामान्यवत्वे सति कर्मान्यत्वाद् गोवत् । कर्मत्वे मानम् उत्क्षेपणादेकम् उत्क्षेपणत्वाद्यन्यगुणावृत्तिजातिमत् केवलनिमेहत्वावृत्तत्वे सति गुणान्यत्वाद् गौरवि इति । सामान्यादिनिरासाय केवलेत्यादि । यत्र जातेष्वधकं तत्रैवौपाविकं सामान्यम् । व्यक्ते-रमेद इत्यादि तु जातिवाधकम् । तत्रोक्तद्रव्ये एव ॥

इनि सामान्यपदार्थ ॥

अथ विशेषपदार्थः ।

सामान्यशून्या अत्य(न्ता ? न्त)ः यावृत्तवुद्धिहेतवो विशेषाः । यदुक्तम्— नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्त एव तेऽनन्ता विशेषा इति । एक-द्रव्याः स्वरूपसन्तो विशेषा इत्युदयनः । अजातिरेकवृत्तिरिति ताक्षिक-रक्षा । स चैकैकद्रव्यमात्रवृत्तिः । यथारमदादीनां द्रव्यादिपु जातिगुण-क्रियाभिव्यावृत्तवुद्धिरूपजायते । तथास्मद्विशिष्टानां योगेनां परमाणु-गणे मुक्तात्मसु मनस्सु दिक्षालग्नेषु च विशेषपदार्थान्नावृत्तिर्भवति । परमाणुषु समानजातिगुणक्रियेषु व्यावर्तकान्तराभावात् । यथा, आप्याः परमाणवः समानजलजातीयाः समानशुद्धगुणाः एकां दिशं प्रार्चीं प्रतीचीं वा गच्छन्तीति समानक्रियाः, तेषु स एवायं यः पूर्वमनुभूत इति प्रत्यभिज्ञा जायते । तत्र विशेष एव व्यावर्तकः । एवगुप्तेष्वपि । दिक्षालयोश्च परस्परं विशेष एव व्यावर्तकः । तेन वेना व्यावृत्त्यसम्मवात् । इदमेकं मानम् । अपरब्ध, अनारब्धकार्याः समानजातिगुणकर्मणः परमाणवो मुक्तात्मानश्च परस्परव्यावर्तकधर्मवन्त जातिमत्वात् कुम्भवत् । विशेषेषु न विशेषा-न्तरम् । किन्तु स्वत एव व्यावृत्तिः । जडप्रकाशनाय दीपोऽहीक्रियते,

न तु दीपप्रकाशनाय दीपान्तरम् । एवं सामान्यसमवाययोरेषि न विशेषः ।
आश्रयविशेषादेव सामान्यव्यावृत्त्युपपत्तेः । सम्बन्धिभ्यान्व समवाय-
स्येति ॥

विशेषस्य पदार्थस्य साधनात् कणमुद्भूते ।

वैशेषिकाद्यया प्रोक्ताः काणादास्तीर्थिका भुवि ॥

इति विशेषपदार्थं ॥

अथ समवायः ।

नित्यस्सम्बन्धसमवायः । अयुतसिद्धयोस्सम्बन्धसमवाय इति वा ।
अयुतसिद्धौ अपूर्यक्षसिद्धौ । तदुक्तम् —

तवेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोः ।
अवश्यमेकमपराश्रितमेवावतिष्ठते ॥”

गगनशब्दसमवायेन समवायिनः समवायित्वाद् गगनशब्दवदिति । तथाच गगनशब्दयोस्समवाय एव सर्वत्र सिद्ध्यतीत्येकत्वासिद्धिः । अत एव स्वस्यापि सम्बान्धन्यान्न सम्बन्धान्तरकल्पना स्वरूपसम्बन्धेनैव सम्बन्ध-नोर्वितते । संयोगस्य तु कार्यत्वात् कारणे सम्बन्धान्तरापेक्षा । अत एवा-स्मदाधतीन्द्रियः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसम्बन्धित्वाद् गगनशब्दसंयोगवत् । सम-वायः प्रत्यक्षः, विशेषणविशेष्यभावश्चेन्द्रियपञ्चिकर्षे इति गौतममतानुसारिणः । तच्च । विशेषणविशेष्यभावेन परमाणुवादेरपि प्रहणप्रसङ्गात् । विशेषणावशेष्यभावश्चागत्या अभावे अहोकियते । नान्यवेति स्थितिः । स च नित्यः असमेवतभावत्वाद्, गगनवदिति नित्यत्वे मानम् । सामा-न्यरहितभावत्वाद्वा सामान्यवदिति नित्यत्वसिद्धिः । लक्षणं तूक्तमेव । ननु लक्षणमतिव्यापकम् । विभुसंयोगे तस्य नित्यसम्बन्धत्वादयुतसिद्धत्वाच्च इति चेन्न । विभुसंयोगे कारणाभावात् । अन्यतरकर्म उभयकर्म संयोग-
(ज१)श संयोगकारणम् । विभुनोस्तदसम्भवः । द्रव्यत्वात् संयोगसाधने तत्त्वादेव विभागसाधनमपि स्यात् । अत्र सूत्रसम्मतिः इहेति यतः कार्य-कारणयोस्समवाय इति कार्यकारणयोरित्ययुतसिद्धोपलक्षणम् । युतशब्देनामिश्रणं गृद्धते । यु मिश्रणामिश्रणयोरिति धातोरमिश्रणार्थस्य स्वीकारात् । अमिश्रणाभावो मिश्रणमेव तत्त्वायुतसिद्धत्वमपृथक्सिद्धत्वमिति सिद्धम् ॥

इति समवायपदार्थः ॥

— — —
॥ सप्तमो भावपदार्थः पूर्वमेव निष्पितः ॥
इति श्रीमत्परमहरपरिमाजकाचार्यवर्यविद्यन्दवनशिष्य
परमहंसमाधवसरस्वतीरचिताया सर्वदर्शनवीमुथा
कणाददर्शनं यथाबुद्धि निष्पितम् ॥

अथनैयापिकदर्शनं निरूप्यते—

तत्र गौतमीयं प्रथमसूत्रं विषयप्रयोजनपरम् । “प्रमाणप्रमेयसं-
शुयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तान्यवत्कानिर्णयवादजल्पवितण्डाहेलाभासञ्छठ-

जातिनियहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाधिगमः” । इति । अतस्तेषां पोडशपदायांनां ता प्रमाण्यासं क्षणिकेतरं प्रमाणम् । तेन सुखादौ नातिर्घापि तस्य क्षणिकान् । तद् द्विविधम्—लौकिकमठोकिकम्भेति । आय प्रगावरणम् । ननु प्रगावरणस्य कथं प्रमाण्यासि, इन्द्रियादौ सति प्रगावरयम्भावाभावात् । सत्यम् । इन्द्रियादिमात्रं हि न करणम् । किन्तु व्यापारात् । व्यापारश्चेन्द्रियसञ्ज्ञिरूपीलिङ्गपरामर्शीदि । व्यापारवत्तेन्द्रियादौ सति प्रमा भवत्येवेति प्रमाण्यासिः । करणस्येन्द्रियसञ्ज्ञिकार्पादेरेव वा प्रमाणत्वम् । परमकारणस्यैव करणत्वं वदन्तः वाचिंकरमतानुभारिणो निव्यापारस्यापि करणवगास्थिष्यत । तस्य प्रमाण्यासिरस्त्येवेति न कथिहोप । अलौकिकरूपं प्रगाणमीश्वरः । तरय नित्यप्रमया व्यासिरत्येव । यथाहुः —

“मितिस्सम्यक् परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्य गौतमे मते ॥”

इति ॥

अयोगव्यवच्छेदो व्यासिरेव । तथा, “शङ्खेन्मेपकलदिभिः किमपैस्तन्मे प्रमाणं शिव” इति च । नापि प्रमेयेऽतिव्यासि-, न वा प्रमातरि । तयोः प्रमाणाप्त्यभावात् । अज्ञातप्रमेयसिद्धये हि प्रमाण सून्यते । सुपुस्त्यादौ प्रमभावात् । अतो निरुष्टं लक्षणमिति । ययार्थानुभवः प्रमा, प्रमाश्रयः प्रमाता, प्रमाविषय, प्रमेयमिति, प्रमाणमिति करणव्युत्पत्तिरेव विविक्षिता प्रभीयतेऽनेन तत् प्रमाणमिति । न(त्व?तु) प्रमिति, प्रमाणमिति भावव्युत्पत्तिः । नवा प्रभीयते इति कर्मणि, न च प्रभिण्ठेतीति कर्तरि, ततश्च नाव्यासिः नासम्भवो वा ॥

अव्युत्पत्तिगवादिपदोऽत यद्वाप्य तदर्थस्य गवयादिसञ्ज्ञिनि प्रत्यभिज्ञानमुपमानम् । सज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रत्ययः फलम् । तदुक्तम् —

सम्बन्धस्य परिच्छेदः सज्ञायां सञ्ज्ञिना सद ।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥

इति ॥

तत्रायं क्रमः— गवयार्थी कथिद् गवयमजानानः पुरवासी समागतं घनेचरं पूच्छति कीटग् गवय इति । सः अतिवूते गोसदृशौ गवय इति । सोऽतिदेशवाक्यश्रवणानन्तरं वनं गतोऽतिदेशार्थं स्मरति । ततः प्रत्यभिजानाति धयमसौ गोसदृश इति । ततोऽयं गवयशब्दवाच्य इति प्रत्येति । स च प्रत्ययो न प्रत्यक्षफलं नश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नाप्यनुमानफलम् । व्याप्त्यमावात् । नापि वाक्यफलम् । अदृष्टगवयस्यापि प्रसङ्गात् । नापि समाहारफलम् । वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् । अतो मानान्तरमुपमानमपेक्षणीयम् । इत्यौदयनः पञ्चाः । तथा कीटगश्च इति पृष्ठो त्रूते गोवद् द्विशफो न भवत्यश्च इति । तस्मादपि तादृशपिण्डदर्शनानन्तरम् अयमसौ गोसदृश इति प्रत्यगिजानं भवति । ततोऽयमश्च इति वाच्यवाचकभावसम्बन्धप्रत्ययो भवति । त(तो १ थो)दीन्येन करमं निन्दता उच्यते—

दीर्घभ्रीयः प्रलम्बोपश्चतुष्पाद्विकटाङ्गुतिः ।

कठोरकणंकाशी च पशुः करम . . . ॥

इति । तच्छुत्वा उत्तरापथं गतस्य दक्षिणात्यस्य तादृशं पञ्जुं दृष्ट्वा भवति भवतिः करभोऽयमिति । एवभतिदेशवाक्यार्थविध्यादुपमावैविष्यम् । न चोपमानादेव संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रत्ययनियमः । किन्तु उपमानफलं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रत्ययः इति नियमः । तेन प्रत्यक्षोपदेशादिः सहकारयने कोकिलोरोतीति प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् सहकारपदसमभिव्याहारय भवति सद्वेतप्रत्ययः । नन्वनुमानादेव संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपतिर्भविष्यति । गवयशब्दो गवयत्वस्य वाचकः । असति वृत्त्यन्तरे वृद्धेस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् । योऽसति वृत्त्यन्तरे यत्र प्रयुत्यते स तस्य वाचकः । यया गोशब्दो गोत्तस्येति प्रयोगादिति चेत्त । विशेषणसिद्धत्वादेतोः । उपचारेणापि पदप्रयोगोपप(त्तो १ त्ताव)सति वृत्त्यन्तर इति विशेषणस्यासिद्धत्वात् । इतरेतराश्रयत्वाच्य । असति वृत्त्यन्तरज्ञाने वाचकत्वज्ञानं वाचकत्वज्ञाने सति वृत्त्यन्तराभावज्ञानमिति । नन्वतिदेशवाक्यादेव वाच्यवाचकभावो गृह्णताम् । यो गोसदृशः स गोशब्दवाच्य इति चेत्त । तदानीं प्रयृतिनिमित्तगवयत्वस्याश्रत्वते । प्रयृतिनिमित्तज्ञानगन्तरेण सद्वेतासम्भवात् । न च सादृशयमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तरं गोप्रतियोगि(ता? क)त्वेन गोरये निमित्तत्वेन वाच्यत्वप्रसङ्गात् । सादृश्यस्यांशांत्वेन गोरयाच्य । गवयदत्तस्य

जातित्वेन लाघवात् तदेव निमित्तम् । तस्य (तस्य ?) तदाज्ञानात् । किञ्च ,
वेनेचरः स्वावगतगवययोधनायोपदिग्मि स्वयम् वृद्धव्यवहारात् गवयत्वे
ब्युत्पन्नः, नतु साहश्ये । तर निमित्तं साक्षाद्वगमयितुमशक्तः तदुप-
लक्षकं सादृश्यमुपदिश्यति । तदवगमाज्ञागरिकोऽपि वने गतो शुद्ध्यते
गवयोऽयमिति । अतस्तद्वास्यम् अनन्तरमेवोत्थापयतीति स्थितम् । मीमांस-
कादिमतोपमानं तु प्रागेवान्तर्भावितमनुभावेन । यत्तु भूपणेनोक्तं— वाक्या-
देव गवयप्रतीतिः, तथा प्रश्नोत्तराभिधानात् । मानान्तरानिर्देशाच । कर्थ
त्वं जानीपि गवयनामायमिति पृष्ठे श्रूते, वेनेचरवचनादिति । नतु श्रूते
मानान्तरादितीति । तद्वा । गवयज्ञानस्य वेनेचरोपदेशमूलत्वात् तथाभिधान-
सम्भवात् । लाङ्घलं जीवनमितिवत् । तदभिप्रायेणैव मानान्तरा(?)दनुप-
देशः । उपमानसाधनयुक्तेश्चोरतरसादित्युपरम्यते ।

अथागमो निरूप्यते ।

आसवाक्यमागमः । यथार्थदर्शायवादषार्थवादी चाप्तः । आकांक्षा-
योग्यतासञ्चिद्धिमान् पदसमूहो वाक्यम् । यदपि प्रतिपत्तिजिज्ञासा
नाकांक्षा । जिज्ञासारहितरथापि वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तेः । अक्समाच्छ्रुतात्
पुत्रमरणादेवास्यात् तदर्थप्रत्ययदर्शनात् । तथाप्यभिधानपर्यन्तसामाकाल्या ।
गमित्युक्ते किमान्यामि वज्ञामि वेत्यकाङ्क्षयगिधानं न पर्यवरयति ।
आनयेत्युक्तेऽपि गां धट्टदेत्यकांक्षयगिधानं न पर्यवरपति ततस्तदभिधानस्य
पर्यवसानमेवाकाङ्क्षा । घाधकशमाविरहो योग्यता । अधिना सिद्धेदित्यन
घाधकप्रमासुभगादयोग्यता । आसत्तिथ पदानामनिलम्बनोच्चारणम् ।
एतत्वितययुक् पदसमूहो वाक्यम् । एतश्च स्वतन्त्रं प्रमाणम् । नानुमाना-
न्तरभूतम् । अनुगानान्तर्भावे हि यस्तुज्ञानविप्रयत्या संगमीभिद्धिः स्यात् ।
एतानि इदानि स्मारितार्थज्ञानपूर्वकाणि, वाक्याद्वादिमत्तदकदम्बुद्धत्वात्
वाक्यान्तरवदिति च्छ्रुतमानम् । तथा च श्रोतुः पदार्थमंसगीविप्रयवत्
ज्ञानज्ञान भवति । न तु साक्षत् संमर्गज्ञानं भवति । माशान् संमर्गज्ञानं
प्रवर्ततम् । न तु ज्ञानज्ञानम् । अय यद्वानवानिनि आनादन्यस्वाप्रवृत्तेः ।
किन्तु ममेदमिष्टसाधनमिति इति उत्तिरेत्र प्रवृत्तिदर्शनान् । तद्यनुमान-
पदेन सम्भवति । अतो च वाक्यप्रमाणादेवैत्यापनत्ता युद्ध्या श्रोता प्रवर्तते ।
न तु वस्तुज्ञानानुमानदिति सिद्धं शब्दस्य पृथक् प्रमाणम् ॥

यतु अर्थपथकमनुमानम् — एते पदार्थः मिथस्यंसर्वन्तः अकाङ्का-
दिमत्पदागूहभारितत्वात् घटमानं पति पदार्थपत् । यदा, सेव प्रतिज्ञा
योग्यतामातेष्ट्वे सति मसर्वपरपदस्मारितत्वात् । अनास्त्राण्ये योग्यतादि-
विरहान् व्यभिचारः । आपक्यमानिरहो योग्यता । अनास्त्राण्ये तु
प्रथक्कलत्वात् लज्जन्यज्ञानरथ ए ग्रमवात् । अतोऽर्थपदकानुमानेनाग-
मस्यानुगानान्तर्भाव इति । तत्त्व । या हि विमल जल नघाः कच्छे महिषः
चरतीति प्रयुक्ते, श्रोता तु विमल जलमित्यशुल्वं नघाः कच्छे महिष-
धरतीति शृणोति, तप्र नदीकच्छपोः संगर्णनभागविऽपि उपतविशेषण-
विविष्टपदस्मारितत्वसङ्गामयगिचारः । तथ हि नघा इत्यस्य न कच्छेन
संगर्णः, किन्तु जलेन । नघा जलं हि विमलमिति प्रतीतेः । कच्छस्य
महिषेण सम्बन्धः । तथा च नघाः कच्छेनाकांशादिर्दर्शीते गंगाभा-
नास्तीति भवनि व्यभिचारः । अतो नेदमप्यन्तर्भावकम् ॥

लभ्यत् इति न्यायेनाप्राप्ताण्य वेदस्य रगादिति चेत् । मैवम् । लोके ह्यासो-
ऽनासश्चेति छैविध्यसम्भवादासोक्तमेव प्रमाणम् अन्यदप्रमाणमिति विभागः
सम्भवति । वदे तु परमास् परमेश्वर इति तत्प्रणीत सर्वमेव वाक्यं
प्रमाणमेव । आसोक्तत्वेन चागमस्य प्राप्ताण्य, न तु नित्यनिदेविषया ।
शब्दस्य कार्यत्वेन नित्यत्वासम्भवात् । कार्यत्वस्य च सुखादिकदुत्कर्पापकर्प-
वत्त्वात् । उत्कर्पापकर्पयोश्च कार्यगतयोः कारणोत्कर्पाद्यनुविधायित्वात् ।
कारणाभावे कार्यं उत्कर्पादिनोपलभ्येतेति वाधकस्तर्कं उच्चेय । उत्कर्पा-
दिमत्त्वं च शब्दे प्रत्यक्षम् । तकारोऽय मकारो मन्दोऽय भकार इति
श्रूयमाणत्वात् । तरप्रात् परमासेन रगादिदोपरहितेन परमेवरेणोदितत्वात्
प्रमाणमेव तज्जनितज्ञानस्यापि प्राप्ताण्य परत एव । वासवाक्यजत्वस्यैव
गुणस्य जनकल्पात् । न तु स्वतः । नित्यवेदजनितत्वस्यासम्भवात् ।
तस्मात् पौरुषेयसङ्केतप्रेनार्थे शब्दः प्रमाणमिति सिद्धम् ॥

ननु कथ शब्दस्यार्थेन सङ्केतगद् । अभिहितान्वयवलादिति
नेयायिका वैशेषिका भाष्टाच्च मन्यन्ते । पदैरभिहिताना पदार्थानामाकाढ-
क्षादिवलेनान्ययोः इति भिहितान्वयः । पदार्थश्च नेयायिकवैशेषिकयोर्जीति
विशिष्टा व्यक्तिः, यथासम्भवमाकृतिश्च । तन विशिष्टेऽर्थे उपदेशादा वृद्ध-
व्यवहारादा अस्य शब्दस्यायमर्थं इति सङ्केतः । स चेच्छानिशेष । अनादि-
प्रवाहप्रतिपेपु ईश्वरसङ्केत । चैत्रायावुनिकप्रदेषु थावुनिकपुरुषपूतसङ्केते ।
वृद्धव्यवहारस्त्वेवम् — उत्तमवृद्धप्रयुक्तमावय श्रुत्वा गच्छमगृद्धः प्रवर्तते ।
तद्यवहार दृष्टा वालो व्युत्पदते । यथा गामभ्याज देवदत्त दण्डेन
वनादिहेति श्रुत्वा व्युत्पदः प्रवर्तते आनयति च । तत्त्ववृत्तिं दृष्ट्वा
वालोऽनुमिनोति । विमता चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्मात्, मर्दीयचेष्टावत् ।
स च प्रयत्नश्चिकौपीजन्य यत्त्वविशेषप्रवृत्तिमय चिकीपीजन्ययत्नवत् ।
चिकीपी चेष्टाप्रवृत्तान्वान्वान्वा । चकीपीरामदीयचिकीपीवित् । इष्टसाप-
नताज्ञान च उत्तमवृद्धप्रयुक्तमावयजन्यम् । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ।
यद्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्त्वजन्यम् । यथा तत्त्वन्वयव्यतिरेकानु-
विधायी पटस्तन्त्रजन्य । तत्त्वात्तेषु वृद्धवान्वान्वयमवृद्धम्य गतानयन-
ज्ञानमिति निष्ठिनोति वालः । पश्चादगापोदापान्या गत्यानयन गत्यान्वेति

रुपाभ्यां गोपदस्य जातिसुकूं पिण्डमेवार्थं निश्चयनोति । गोपदस्यानयन-
चन्दनमोचनादौ अनुगतत्वात् । क्रियापदानां चायापोद्धारादिना तत्तदर्थं
जानाति । एवं व्यवहारात् पदार्थमवगत्य पदार्थानां योग्यतादिवशादन्वयं
प्रतिपद्यते । तत्र पदानां ज्ञानं कारणम् । पदार्थस्मृतिरवान्तरव्यापारः ।
अर्थसंसर्गज्ञानं फलम् । संसर्गे च पदानां न शक्तिः, नापि लक्षणा । ताभ्यां
विनैवाकाङ्क्षादिसंसर्गयोधसम्भवात् । अनन्यलभ्यः य दार्थं हति न्यायेन
गत्यन्तराभावे शक्त्यादिकल्पनात् । सत्र चाकाङ्क्षादिरेव गत्यन्तरमस्ति ।
वाक्यार्थः संसर्गं एव न तु संसुष्टः । तदा अर्थवत्त्वं संसर्गेऽपि पदानां
शक्तिकल्पनागौरवापत्तेः । संसर्गो यदा यस्येष्टसाधनं तदा तस्य तज्ज्ञानात्
प्रवृत्तिः । यदा सोऽनिष्टसाधनं तदा निवर्तते ॥

माङ्गानां तु सङ्केतग्रहप्रकारः समान एव । पदार्थस्तु गवादिपदानां
गोत्वादिजातिः । व्यक्तिराक्षेपाहम्यते । लक्षणया वा । जातेरानयना(द्युग्मी)-
नुपपत्तेः । तेषां मते पदार्थः करणम् । तत्स्मरणमवान्तरव्यापारः । संस-
र्गज्ञानं फलम् । वेदान्तिनां प्राभाकराणां चान्विताभिधानवलात् सङ्केत-
ग्रहः । येत्येनेतरेण क्रियार्थेनान्विते स्वार्थं कारकपदस्य सङ्केतग्रहः । कार-
कार्यान्विते स्वार्थं क्रियापदस्य सङ्केतग्रहः । एतदन्विताभिधानं वेदान्तिनाम् ॥

प्राभाकराणां तु कार्यान्विते स्वार्थं सकलपदानां सङ्केतग्रहः । कार्यं
लिङ्गोद्धत्व्यप्रत्ययादि वाच्यम् । गामनयेत्युक्ते गोपदस्यानयनान्विते
गोपिण्डे सङ्केतः शक्तिरूपः । आनयनपदस्य गोपिण्डान्विते । ननु स्वकार्य-
पदस्य कार्यान्वितत्वं नास्तीति सकलपदानां कथं कार्यान्विते शक्तिरिति
चेत् । भैवम् । कार्यान्वयान्विते द्विशक्तिः । अन्वयस्योभयनिष्ठत्वात् कार्या-
न्वयं प्रस्तरन्वित्वं कार्यस्येतरस्य चोभयोरप्यस्ति इति नोक्तदोपः । न च
गोपदेनैवानयनान्वितकथने आनयनस्यापि कथनात् आनयनपदं व्यर्थम् ।
आनयनपदे च कारकान्वितक्रियावोधनात् कारकपदप्रयोगो व्यर्थः ।
तत्तर्थकस्मिन् वा क्ये एकेनैव सर्वपदार्थस्याभिधानादितरपदवैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । अन्वयसामान्यस्पैकैन कथनेऽपि क्रियाकारकविशेषयोधनाये-
तरपदाकाङ्क्षणात् । तत्तर्थ प्राभाकरमते क्रियासामान्यान्वयः पदव्यक्तिगो-
चरत्वात् पदार्थः । आनयनादिनियाविशेषान्वयस्तु वाच्यार्थः ॥

वेदान्तिनां तु मते योग्येतरमात्रान्वयः पदार्थः । योग्यविशेषान्वयस्तु वाक्यार्थः ॥

गुरुमते पुरुपप्रवर्तकं कार्यज्ञानम् । कार्यं ममेदं कर्त्त्वमित्येवं-रूपम् । वेदे तु यागादिजन्यमपूर्वरूपम् । तच्च 'कृत्युद्देश्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयत' इति शालिकनाथेन लक्षितम् । कृत्या प्रयत्नेन उद्देश्यत्वं स्वर्गादैरप्यस्तीति प्रधानमिति विशेषणम् । प्रधानत्वं यागादिधात्रवर्थस्याप्यस्तीति कृत्युद्देश्यत्वविशेषणम् । तस्य क्लेशरूपत्वेनोद्देश्यत्वाभावात् । तस्मात् कार्यताज्ञानं प्रवर्तकम् । गुरुमते तु पदार्थो जातिर्व्यक्तिरपि । तत्र जातौ शक्तिः पदानां ज्ञाता उपयुज्यते । व्यक्तो तु सा स्वरूपसत्ती । यतो जातावेवानुगतरूपायां शक्तिर्गृह्णते, अतः सैव स्मर्यते पदश्रवणे । व्यक्तिस्तु जात्याश्रयतया जातिशब्दत्वैव गृह्णत इति । इति तु जातिशन्तिवादः प्रामाकरणाम् ॥

ताकिंकाणां वेदान्तिनां चेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकम् । कार्यताज्ञानेऽपि इष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । अन्यथा अनिष्टसाधनेऽपि कर्तुं शक्यत्वेन कार्यतास्ति । तज्ज्ञानादपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ननु तवापि तर्हि तथकचूडामण्यादाविष्टसाधने प्रवृत्तिप्रसङ्गादिति चेत् । मैवम् । इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वम(प्य ? पि) विषयः । तथाच कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकम् । तथकमस्तकरत्नादौ प्रयत्नेन माधयितुमयस्यत्वात् विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानं नास्ति इति न प्रवृत्ति । इष्टं च घलवदनिष्टाननुवन्धि वाच्यम् । तेन मधुविष्टसमृक्तान्ने तृप्तिसाधनेऽपि न प्रवृत्तिः । तस्य मरणसाधनत्वेन घलवदनिष्टाननुवन्धित्वमशिहोत्रादावप्यस्ति, तस्यापि विष्टव्ययायाससाध्यत्वात् । तथापि स घलवान्न भवति । ततोऽपि घलवदिष्टं स्वर्गादिफलम् । ततश्च घलवदनिष्टाननुवन्धीष्टं फलम् । कृतिसाध्यत्वे सति यत्तसाधनं तज्ज्ञानं प्रवर्तकमिति सिद्धम् । तस्मादाप्तवान्यमागमप्रमाणम् । तथा च प्रमाणचतुष्यं गीतमयि मते । अर्थापित्यादीनामप्रवान्तर्भावः । स वैशेषिकमते निरूपित एव ॥

अथ प्रमेयपदार्थो निरूप्यते —

अस्य प्रमाणानन्तर्युक्तम् । किं पुनरेभिः प्रमाणैः प्रमात्रमित्य-
पेक्षायां प्रमेयस्योपस्थितत्वात् । तत्र सूत्रम् —

“आत्मशरीरेन्द्रियार्थवृद्धिमनःप्रवृत्तिदोपमेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु
प्रमेयम्” इति । साक्षान्मोक्षोपयोगिज्ञानविपर्यत्वेन मुमुक्षुभिः प्रकर्षणं ज्ञेयं
प्रमेयम् । किमुक्तं भवति । यद्विषयं मिथ्याज्ञानं संसारमातनोति तद्विषयं
तत्त्वज्ञानं तत्त्विवर्तयति ॥

तत्र चेतन सात्मा । चैतन्यात्यजाभावानधिकरणत्वस्य लक्षणत्वात्
नामुक्तमूर्छितसुपुसादावब्यासिः । शरीरा(दिना ? दीना)जहल्लाज्ञातिव्यासिः ।
तस्य विभुत्वादिकं पूर्वमेव निरूपितम् । तत एवावधेयम् ॥

अ(त्यन्ता ? न्त्या)वयवि चेष्टाश्रयः शरीरम् । चेष्टा नाम प्रयत्नव-
दात्ममनस्संयोगसमवायिकारणिका क्रिया । ततश्चानलानिलक्रियायां ज्ञा-
तिव्यासिः । तस्याश्चाहृष्टवदात्मसंयोगजन्यत्वात् । तदुक्तम् — अभेरुर्ध्व-
ज्वलनं वायोस्तर्यकृत्वनमणुमनसोश्चाद्यं कार्यत्वेतन्यहृष्टकारितानी(?)ति ।
अन्त्यावयवीति करचरणादिव्युदासः । कार्यद्व्याजारम्भ(कः ? कं) कार्यद-
व्यमन्त्यावयवि ॥

शरीरसंयोगे सत्येव साक्षात् प्र(मि)तिसाधनमिन्द्रियम् ।
शरीरसंयोगे इति विशेषणेनिद्रियार्थसक्तिकर्पनिरासः । एवेत्यालोकादयो
निवर्त्यन्ते । साक्षादिति शरीरयोगानि चेष्टादीनि लिङ्गानि । प्रमितीत्यप्र-
मादेतवो दोषाः । साधनमिति चेन्द्रियसस्कारा अक्षनादयः । तेषां साध-
नानुभावकल्पेन स्वयमसाधनत्वात् । साक्षात्वं तु ज्ञानत्वावायान्तरज्ञाति-
भेदः । ज्ञानकरणकज्ञानावृत्तीनिद्रियजन्यज्ञानवृत्तिज्ञातिसाक्षात्वम् । ननु
साधनपदेन कारणत्वं वा विवक्षितं करणत्वं वा । आये दिक्षालयोरति-
व्यासिः । तयोरपि शरीरसंयोगे सत्येव साक्षात्ममितिकारणत्वात् । द्वितीये
त्वव्यासिः । इन्द्रियसक्तिकर्पस्यैव करणत्वेनेनिद्रियस्यकरणत्वादिति चेत् ।
न । इन्द्रिय(यं ? य)षिशिष्टस्थ करणत्वं विशेषणस्यापि तथात्वाज्ञासमयः ।
दिक्षालयोः कारणत्वे वा शरीरसंयोगसेक्षानियभावात् तयोः साधारण-
त्वात् । अतो न कर्षिद् दोषः ॥

इन्द्रियग्राहा अर्थाः । ते च द्रव्ये पृथिव्यादिचतुष्प्रम् आत्मा च । धर्माधर्मसंस्कारगुरुत्वव्यतिरिक्ताः विशिर्तिर्गुणाः । पश्च कर्माणि । सामान्यं समवायोऽभावश्च । ते च पूर्वमेव निरूपिताः ॥

अर्थप्रकाशो बुद्धिः । सा चात्मगुणः मानसप्रत्यक्षा, ननु स्वप्रकाशा प्राभाकरवत् । यद् वस्तु तद् वेदं घटवद् इति नियमेन तदसम्भवात् । नापि वौद्धवत् स्वात्मानं स्वयमेव विपर्यक्तोति । स्वप्रकाशात् कर्मकर्तृविरोधात् परवेदत्वनियमाच । दिमतं परवेदं क्षणिकात्म-विशेषगुणत्वात् सुखवत् । तस्मात् परप्रकाश्या बुद्धिः । नापि भावदतीन्द्रिया । तत्र प्रमाणाभावात् । न प्राकल्यं प्रमाणम् । विषयविषयभावव्यतिरेकेण तत्सद्वावे प्रमाणाभावात् । अन्यथा अतीतादौ प्राकद्वाभावेन विषयत्वानुपपत्तेः । ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वे घटमनुभवामीति अध्यक्षविरोधात् । ज्ञानमतीन्द्रियम् । इन्द्रियाविषयत्वादिति साध्यसमो हेतुः । तस्माद् बुद्धिर्मानसप्रत्यक्षा क्षणिकविशेषगुणत्वात् सुखवदिति ॥

सुखाद्यपरोक्षसाधनमिन्द्रियं मनः । तस्याणुत्वं प्रागेव प्रासादि । युगपञ्चनानुत्यतिर्मनसो लिङ्गमिति ॥

वाइमनश्चरीराणां पुण्यापुण्यरूपो व्यापारः प्रवृत्तिः । यदि सत्कर्म करोति वागादिभिस्तद्दिं पुण्येन पुण्यलोकं प्राप्नोति । यदसत्कर्म करोति तद्दिं नरकेन पापेन नरकादिदुःखमनुभवति सा प्रवृत्तिः । प्रवृत्तिहेतवो दोषाः । ते च रागद्वेषमोहाः । राग इच्छा । द्वेषो मन्युः । तौ तु साक्षात् पुरुषं प्रवर्तयतः । मिथ्याध्यवसायो मोहः । स च रागद्वेषानुप्राहकतया प्रवृत्तिहेतुः । मूढमेव हि रागद्वेषौ प्रवर्तयतः ॥

मृत्वोत्पत्तिः ग्रेत्यभावः । मरणोत्पत्ती तु देहविक्षेपसंक्षेपौ । नित्यस्यात्मनो जननमरणासम्भवात् । नित्यत्वं च पूर्वमेव प्रत्यपादि ॥

प्रवृत्तिसाध्यं फलम् । तच्च देहेन्द्रियादिसुखादिकम् । प्रवृत्तिश्च पुण्यापुण्यमयी क्रियेत्युक्तम् । प्रतिकूलतया वेदं दुःखम् । तदपि देहेन्द्रियादिकमेव । धर्मसाध्यं पुण्यदेहादि, अधर्मसाध्यं पापदेहादि इति भेदः । तच्चकविशतिप्रकारं पूर्वं निरूपितम् ॥

एतस्य दुःखस्यात्यन्तिकनिवृत्तिरपवर्गः । आत्यन्तिकत्वं नाम निवृत्तसजातीयस्य तत्रैवात्मनि पुनरजुत्पादः ॥

एतत्प्रमेयं मोक्षे साक्षादङ्गम् । द्रव्यादि तु न साक्षात्त्विश्रेयसोपयोगीति गौतमो न लक्षयात्के इति ॥

अथ संशयः । अनवधारणात्मकः प्रत्ययः संशयः । स च त्रिविधः । समानधर्मासाधारणधर्मविप्रतिपत्तिभेदात् । स निरूपित एव । उपलब्ध्यनुपलब्ध्योस्तु न पृथक् संशयदेतुत्वम् । किन्तु समानधर्मत्वेनैव इति वार्त्तिककाराः । तथाहि — पूर्वं सदेव किञ्चित् केनचिव्यापरेणाभिव्यक्तं सदुपलभ्यते, यथा ग्रदीपेन घटः । किञ्चिच्चासदेव जातमुपलभ्यते । यथा कुलालब्यापरेण घटः । तथा च सदसतोः साधारणोपलब्धिधर्मेण संशयः । अनुपलब्धिश्च सत्तां प्रमाणूनां भवति । असत्तां शशशृष्टादीनां च भवति । ततस्तत्राप्यनुलब्ध्या समानधर्मेण संशयः । अतस्मिविध एव संशयः ॥

यदुदिश्य पुरुपप्रवृत्तिस्तत् प्रयोजनम् । तत्र सुखतत्साधनादिकम् ॥

व्यासिसंवेदनस्थानं दृष्टान्तः । स साधर्म्यवैधर्म्यभेदाद् द्विविधः । साधनप्रयुक्तसाध्यधर्मवान् साधर्म्यदृष्टान्तः । साध्यधर्मानिवृत्तिप्रयुक्तसाधननिवृत्तिमान् वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा वह्निमत्त्वसाधने महानसमद्वाहदौ । सर्वेषां साध्यसाधनादिमत्त्वसम्प्रतिपत्तिस्थानं दृष्टान्त इति निष्कृतार्थः ॥

आभिमानिकसिद्धिभिः प्रमाणैरभ्युपेतोऽर्थः सिद्धान्तः । वादिनां यत्र प्रमाणमित्यभिमानः स सिद्धान्त इति यावत् । अन्यथा एकस्मिन् शब्दे कस्यविदनित्यत्वं सिद्धान्तः । कस्यविदनित्यत्वम् । तदुभयमेकत्र न प्रामाणिकं वस्तुतः सम्भवति । वस्तुनो विरुद्धधर्मद्वयासम्भवत् । अतोऽभिमान एव मूलमिति ॥

स चतुर्विधः । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तभेदात् ।

सर्वतन्त्रेष्वविरुद्धः स्वतन्त्रे चाङ्गीकृतः स सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । यथा — पानाधीना सेयसिद्धिरिति ॥

योऽर्थः स्वशास्त्र एव सिद्धः परशास्त्रेण निवारितः स प्रतितन्त्रसिद्धान्तः । यथा न्यायशास्त्रे ईश्वरस्य प्रमाणत्वम् ॥

अनुमेयानुयक्तोऽधिकरणसिद्धान्तः । यथा क्षित्यादेः कर्तृमत्वे साधिते ईश्वरस्य सिद्धिः । क्षित्यायुपादानग्रोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्पाङ्गुत्तिमतः कर्तुः सिद्धौ ईश्वर एव सिद्ध्यति । अन्यस्य तादशस्यासम्भवात् ॥

यः परतन्त्रे साधितः स्वतन्त्रे चाहीरक्षिते सोऽभ्युपरामसिद्धान्तः । यद्वा, अन्यत्र साधितस्य विशेषपरीक्षाभ्युपगमः । यथा काणादतन्त्रे साधितस्य मनसः इन्द्रियत्वपरीक्षणं गौतमीये ॥

परार्थानुमानवाक्यैकदेशा अवयवाः । ते च निरूपिताः ।

ननूपनयनिगमनयोः कृतकार्यत्वादानर्थक्यमिति चेद् । न । व्याप्तिमत्या प्रतिसन्धीयमानस्य लिङ्गस्यानुमानत्वात् । उपनयाधीनत्वाच तत्प्रतिसन्धानस्य । प्रसिद्धाविनाभावस्य साधनस्य पक्षधर्मताप्रतिपादनेन स्वरूपामिद्धान्यथासिद्धिनिरासेनापि प्रयोजनवत्त्वादुपनयस्य नानर्थक्यम् । निगमनेऽपि हेत्वनुवादान्तस्य तस्मादेवानित्यो नान्यस्मादिति सिद्धसाधनतानिरासेन प्रयोजनवत्त्वात् । पञ्चानुवादस्य चानित्य एवायं न नित्यहति । नियमेन वाधकप्रतिरोधयोनिरासेन प्रयोजनवत्त्वाच नानर्थक्यम् ॥

केचन जरन्नैयायिकास्तु, जिज्ञासासंशयशयप्राप्तिप्रयोजनसंशय निरासैः सह दशावयवा इत्याचक्षते । तन्न । परप्रतिपादकस्य वाक्यस्यार्थं यन्यवान्तत्वाक्यानि संहत्य निष्पादयन्ति, तानि ह्यवयवाः । जिज्ञासादयस्तु परप्रतिपादनानन्तत्वात् साधनवाक्यैकदेशतयावयवत्वं लग्नते । तस्मात् सुपूर्वतं पञ्चावयवा इति । अत एवाह भगवान् व्यासो महाभारते —

“पञ्चावयवयुवतस्य वाक्यस्य गुणदोपवित् ।”

इति ।

अनिष्टप्रसङ्गन् तर्कः । अनिष्टं च द्विपा । प्रामाणिकपरित्यागोऽप्रामाणिकस्वकारमेति । यद्युदकं पिपासां न शुभयेत् पिपासुना न पीयेत् इति प्रामाणिकपरित्यागः । यद्युदकं पीतं परमन्तरधक्षयत् तद्वित तदवशिष्टं मासपि ददेद् इत्यप्रामाणिकस्वीकारः । अन्ये च अस्वारस्तर्कमेदाः । आत्माथयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाभेदात् । एते स्वरूपामिद्धिदेतवो भवन्ति । अनिष्टप्रसङ्गस्वन्यपासिद्धिदेतुः । तर्कस्यान्नानि पञ्च भवन्ति । व्याप्तिस्तर्कप्रति-

दतिविपर्यये पर्यवसानम् अनिष्टत्वम्(न)नुकूलत्वश्चेति । प्रसञ्जकस्याद्यार्थ-
लिङ्गस्य प्रसञ्जनीयेन व्याप्ति । यथा यद्यग्निं स्यात् तद्हिं धूमोऽपि न स्याद्
इति वहुपभावधूमाभावयोऽर्यासि । प्रतिकूलत्वंकरप्रतिपात्, (तर्काप्रतिहतिः) ।
प्रसञ्जनीयस्य विपर्यये पर्यवसानं (विपर्यये पर्यवसानम्) । दृश्यते च धूमः,
इति । प्रसञ्जनीयस्यानिष्टत्वं द्विविधमुखतमेव । अननुकूलत्वं प्रसञ्जस्य विरुद्ध-
देत्वाभासवत् प्रतिपक्षासाधकत्वम् । अन्यतमाङ्गाभावे तर्काभासो भवति ।
अस्य तर्कस्यज्ञाततत्त्वोऽर्थो विषय । आरोपितं लिङ्गं कारणम् । तत्त्वार्थे
निर्णयः फलम् । ‘सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तत’ इति न्यायात् सशयविषय
एव तर्कस्य विषय । सतमेवाग्न्यादीनामसत्त्वादारोपितलिङ्गत्वं प्रमाण-
ज्ञस्य तर्कस्य प्रधानप्रमाणफलत्वेनैव फलत्वात् तत्त्वनिर्णय एव फलम् ।
अङ्गानां प्रधानफलत्वेनैव फलवस्वस्य दर्शपूर्णमासाधज्ञेषु प्रयाजादिषु
.स्थिततत्वात् । प्रत्यक्षादे प्रमाणस्य तर्कोऽनुप्राहकः । न तु स्वतः तत्त्व-
निर्णयाद्य प्रभवति । अनिष्टप्रसञ्जनमाप्रहृष्टत्वात् । तदुक्त-

“न हि तत्करणं लोके वेदे वा किञ्चिदीदशम् ।

इति कर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥”

इति । प्रमाणविषये तद्विपर्ययशङ्कानिरसनं तर्ककृतोऽनुग्रह । अनुमाने तु
पक्ष एव विषक्षजिज्ञासायामग्निर्मा भूदित्येवरूपाया ज्ञातायां यद्यग्निर्मा
स्यात् तद्हिं धूमोऽपि न स्यादिति तर्केण व्यभिचारशङ्का निरर्त्यते । पक्षे
साध्याभावे हेतोर्वृत्तौ व्यभिचारः । तत्र हेतुरेव न स्यादिति कथिते तत्प
रिद्वारः ॥

तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वात् तत्र तत्र तर्कपेतायाम् अनवस्थेति चेद्
न । कियद्दूर गत्वापि तत्र स्वव्याघातादिना शङ्का स्वयमेव निरर्त्यते ।
अन्ते गत्वा अकारणकायोत्पत्तिं स्यादित्युक्ते तथा नाम भवेदित्यपि शङ्का
नोदयमासाद्यति । एव वदन् कार्यार्थी कारणे प्रवर्तत इति स्वव्याघातः
प्रसज्येत । एवमन्यत्रापि तर्कानुग्रह ऊढनीय ॥

प्रमाणतर्कस्यापि विचारसाध्योऽर्थनिधानो निर्णय इति ॥

अथ कथा । विचारणोचरार्थविषयो नानाववत्तृकां बाक्यविस्तरः
कथा । सा च वादज्ञत्वपितण्डाभेदेन निधा । तत्र प्रमाणतकार्या नावनो-
पालम्भाभिमानो यत्र स वादः । सा वीतरागकथेत्युच्यते । अन तत्त्वनिर्णय-

फलकर्त्तवात् वीतरागणमेव गुरुशिष्यसञ्चाचारिणामधिकारः । न विजिगीयूपास् । अज्ञातज्ञानं ज्ञातस्य स्थिरीकरणं संशयनिवर्तनमिति त्रिविवरतत्त्वनिर्णयः । स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं साधनसमर्थनं दूषणसमर्थनम् अपशब्दवर्जनश्चेति पश्चावयवा अस्य ॥

स एव वादः यदा छलजातिनिग्रहसद्वितः तदा जल्पः । स एव स्वपक्षसाधनरहितं परपक्षमात्रदूषणरूपशेद् वितण्डा । तयोर्विजयः फलम् । तयोर्विजिगीपुकथेत्यपि संज्ञा । वितण्डायामपि यः तद्वनु(?)सिद्धान्तोऽझीकर्तव्यः । अन्यथा एकस्मिन् सिद्धान्ते दूषिते अन्यसिद्धान्तावलम्बनेन प्रत्यवस्थाने कृते शाखाच्छब्दमणेन कथापर्यवसानं न स्यात् ॥

‘न विगृह्य कर्यां कुर्यादि’ति जल्पवितण्डयोर्निषेधः श्रूयत इति चेद् । न । निषेधस्य नास्तिकव्यतिरिक्तविषयत्वात् । तदुक्तं — तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे कर्तव्ये वीजप्रतोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति । ‘ताम्यां विगृह्य कथनमि’ति च ॥

अथ हेत्वाभासाः । सङ्केतूकचतुःपञ्चरूपेषु अन्यतमविकला । कीर्ति-द्रौपरेण्यिता हेत्वाभासाः । ते चासिद्धादयः पूर्वमेव निरूपिताः तत एवावधार्याः ॥

अथ छलम् । अर्थान्तरविवक्षया वाक्यप्रयोगे वक्तुरनभिप्रेतमेवाधान्तरं तदर्थत्वेनारोप्य तदर्थदूषणं छलम् । अर्थाभिधेयः औपचारिकः तात्पर्यविषयश्चेति विधा । छलं त्रिविधम् । धाक्छलमुपचारच्छलं सामान्यच्छलश्चेति । अभिधेयान्तरमभिप्रेत्य प्रयुक्तस्य शब्दस्य अभिधेयान्तरक्षणनया तत्रिषेधो वाक्छलम् । यथा आठ्योऽयं नवकम्बलत्वादिति नूतनमिप्रायेण प्रयुक्ते महाघाभिप्रायेण असिद्धो हेतुरिति । उपचारप्रयोगे मुख्यार्थकल्पनया दूषणमुपचारच्छलम् । शक्त्या वाच्योऽर्थो मुख्यः । तदन्य उपचारः । म द्विविधः लक्षणागुणभेदात् । मुख्यार्थानुपपत्त्या तदविनाभूतेऽर्थं प्रतीतिर्लक्षणा । यथा गङ्गायां पोप इत्युक्तं प्रवाहे गृहस्यानुपपत्त्या तीरे तत्सम्बन्धप्रतीतिः । इयं जहलक्षणा प्रवाहार्थपरित्यागात् । कुन्ताः प्रविशन्तस्यत्र कुन्तधरेषु अजहलक्षणा । कुन्तार्थापरित्यागेन कुन्तविशिष्टपुरुषेषु प्रवृत्तेः । सिंहो माणवक इति गौणः । सिंहगतकौर्यादि गुणयोगान् पदप्रवृत्तेः । तदोपचारे गुरुकल्पनया दूषणमुपचारच्छलम् ।

सर्वांसाँ जातीनाँ सकाहानि —

“दक्षयं दक्षाणमुत्थानं पतिनावसरौ फलम् ॥

मूलभित्येवमेतासां सप्ताङ्गानि विदुर्बुधाः ॥”

अत्र उक्ष्यं प्रतिवर्मसमः । तद्देवेन च साधस्यैवम्यसमौ । लक्षणं
तुक्षमेव । प्रतिरोधेन प्रत्यक्ष्यानं पातनं नाम । क्वचिद्देवाभासे
स्थापनम् । तदत्र सत्यतिपक्षत्वमत्त्वान्तिः फलम् । उत्थानवीजं नाम
जातिप्रयोगहेतुः । तदत्र युक्ताङ्गहीनप्रनिप्रमाणोपलभ्मः । प्रमादः प्रति-
भाक्षयश्चावसरः । अनवधानतो चा जातिप्रयोगो भवति । उत्तरापरिस्फुर्ती
वा यदासदुत्तरान्न परिस्फुरति तदा निप्रदस्यानं प्राप्तमेव । ततश्चासदुत्तरे-
णापि मम कदाचिद्दिव्यो भविष्यतीति गत्वा जात्युत्तरं प्रयुक्ते । ततश्च
प्रमादः प्रतिभाहानिश्चावसरः । मूलं नाम जात्युद्धारमूलं दुष्ट्वम् ।
(मूलमित्युच्यते?) । तच दुष्ट्वमूलं द्विविधम् । साधारणमसाधारणमेति ।
साधारणं दुष्ट्वमूलं सर्वेषां जातिभेदानां स्वब्याधातकल्वम् । असाधारणम्
विविधम् । युक्ताङ्गहीनित्वमयुक्ताङ्गविकल्पमविषयवृत्तित्वञ्चेति ।
साधारणं तावदेवम् — अयं स्थापनाहेतुर्न स्वसाध्यसाधकः अनङ्गीकृत-
प्रतिवर्मनं तद्देवेन प्रतिवर्मनेन प्रतिरुद्धत्वादिति हि जात्यात्मकः प्रतिपेपहेतुः ।
युक्ताङ्गेन प्रतिप्रमाणेन प्रतिरुद्धत्वादिति निति नेदं दृष्यदृष्टकम् । तथाविधप्रतिप्रमाणेन
स स्वात्मानमपि व्याहर(१)न्ति नेदं दृष्यदृष्टकम् । तथाविधप्रतिप्रमाणेन
प्रतिरुद्धत्वादिति । असाधारणं तु युक्ताङ्गहीनित्वम् । युक्ताङ्गस्य व्याप्त्यादे-
रनङ्गीकारात् । एवमुत्तरान्नापि दुष्ट्वमूलं दृष्यम् ।

सति अत्रापि दृष्टान्तगतधर्म पक्षे उल्कर्पणीय । नित्यत्वसाधनकृतकत्वे तरसाधकत्व दृष्टम् । शब्देऽपि नित्यत्वेतरानित्यत्वसाधकत्व स्यादिति स्वव्याघातकत्वम् । असाधारणन्तु युक्ताङ्गहानि ॥

दृष्टान्ते साध्यस्य हेतोर्वा व्यापकत्वेन किञ्चिद्दर्भमारोप्य पक्षे तज्जि यूक्तेव्यापकाभावे व्याप्यस्याप्यमाव इति साध्यस्य हेतोर्वा पक्षादपकर्षण मपकर्य । यथा कृतकत्वादनित्यत्वे साध्ये दृष्टान्ते कृतकत्वस्य नित्यत्वस्य वा मूलत्व व्यापकम् । तच पक्षान्नावर्तमान कृतकत्वमनित्यत्व वा व्यावर्तयेत् । तथा च द्वेत्वमावेऽसिद्धि साव्याभावे व्यभिचार । दृष्टान्ते व्यापकस्य पक्षेऽभावदर्शनमुत्थानहेतु असिद्धादिरारोप्य तदभान्ति फलम् । नेदमसाधकमसिद्धत्वादिति जातिवादिनोक्ते चाक्षुपत्वाद्यसिद्धौ दृष्टा नित्यते तत्र घटत्वादिक व्यापक दृष्टम् । तच कृतकत्वावर्तमान दूषकमपि व्यावर्तयेदिति ॥

पक्षे हेतोर्यादश रूप विवक्षित तद्रूपहेतुमताया सपक्षोऽपि साध्य इति प्रतिपादन वर्ण्यसम । सपक्षवर्तिनो हेतोर्यादश रूप विवक्षित तद्रूपहेतुमान् पक्ष साध्य इत्यवर्ण्यसम जाति । असिद्धिविषयत्वम् आरघ्यसाध्यज्ञापनसामर्थ्यं व्याप्तिप्रमाणशून्यत्वं साध्यसमानविषयत्वं स्वरूप भेदश्चेत्येतानि पक्षवर्तिहेतुरूपाणि पञ्च । तद्विपरीतानि पञ्च सपक्षवर्ति हेतुरूपाणि एतानि विपक्षे सपक्षे च व्यवस्थितानि । अन्यत तानि रूपाणि अन्यत साध्यानि इत्यापादने वर्ण्यवर्ण्यसमौ रूढौ ॥

हेतो केनापि धर्मण व्यभिचारदर्शनात् साव्येनापि व्यभिचारापादन विकल्पसम । यथा कृतकत्वस्य शब्दे विभागजत्वेन सह वर्तमानस्य व्यभिचारो दृष्ट । विभागजत्वं परित्यज्य घटे वर्तनात् । तथा घटे दृष्टेनानित्यत्वेनापि विना शब्दे वर्तता को दोष इति । व्याघातस्तु दृष्ट्वे हेतु । अव्याप्तेन व्यभिचारे व्याप्तेनापि न व्यभिचार । तथात्वे तवापि दोष समान इति ॥

प्रमाणान्तरसिद्धानामपि पक्षहेतुदृष्टान्ताना तेनेव हेतुना साध्यवत्साध्यत्वापादन साध्यसम । तेनेवेत्यनेन वर्ण्यसमातो भेद । अत्रापि स्वव्याघात समान । अयुक्ताङ्गापिकत्वं च । पक्षादीना तेनेव हेतुना साध्यत्वं साधुकत्वात् । आसामुद्धारसूत्र ‘किञ्चित्सावम्यादुपमहारे चैवर्म्यादप्रति-

पेध' इति किञ्चित्साधम्याद्याप्तात् साध्योपर्सहारे सिद्धे वैधम्याद् व्याप्ति-
रहितादप्रतिपेध इति ॥

अप्राप्यसाधनेऽतिप्रसङ्गात् साध्यं प्राप्यहेतु साधक इति चक्तव्यम् ।
तथा च पूर्वमेवास्य सिद्धिवक्तव्येत्यापादनं प्राप्तिसमः । अविद्यमानस्य
सम्बन्धायोगात् पूर्वमेव प्राप्तिर्वाच्या । तथाचोभयोस्समकालत्वात् किं
कस्य साध्यं साधनं वेति, अत्र किं कस्य दूष्यं दूषणं वेति स्वव्याघातः ॥

ग्राहिषक्षे अविशेषात् अप्राप्यसाधकत्वं वाच्यम् । तथा च यर्वं
सर्वस्स साधकं स्यादिति प्रत्यवस्थानभ्रातिसमः । अत्रापि स्वव्याघातः स्पष्ट
एव । उद्धारस्तु कचित् प्राप्यापि साधकत्वं दृष्टं यथा प्रदीपस्य ।
क्षचिदप्राप्यापि साधकत्वं दृष्टं यथाभिचारान्द्वामारणे ॥

सिद्धे दृष्टान्तहेत्वादां तत्र किं साधनं, तत्साधनेऽपि किं साधन
मित्यनवस्थाभासवचनं प्रसङ्गसमः । ज्ञानावध्येषा जातिः हेतौ किं
प्रभाणमित्यादिरूपेणान्वस्थाप्रसङ्गः । स्वव्याघातस्तु दोषः ॥

हेतुरजं साध्यातिदेशे दृष्टान्त एवाङ्गमित्यभिमनेनोत्थानहेतुना
प्रतिदृष्टान्तावृष्टमेन साधप्रतिरोधाभ्यामन्यतरेण प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्त-
समः । यथा घटदृष्टान्तेनानित्यशब्दः आकाशदृष्टान्तेन नित्यस्यैव सिद्धि-
रिति वायः । नित्यस्यापि सम्भवादिति ग्रतिरोधः । दूषणस्यापि प्रति-
दृष्टान्तसम्भवात् स्वव्याघातः ॥

साधनाङ्गानां धर्मिलिङ्गसाध्यदृष्टान्ततज्ज्ञानानामन्यतमस्योत्पत्तेः
पूर्वहेतुवृत्तौ भावात् भागासिद्ध्या प्रत्यवस्थानम् अनुत्पत्तिसमः । तत्र धर्म्य-
नुत्पत्तौ यथा — अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते अनुत्पन्नस्यापि शब्दस्य
पक्षत्वात् तस्य चेदानीमभावादाश्रयभागासिद्धो हेतुरिति । एवमन्यप्रापि
द्रष्टव्यम् । उद्धारकमस्तुत्पन्नस्य शब्दादेः पक्षादिभावानाश्रयासिद्धिः ।
अनुत्पन्नस्यापि शब्दत्वात् कथं तद्वचवच्छेद इति चेत् । तस्य तु अनुत्पत्तेना-
शब्दत्वात् । तथाचाविपयवृत्तित्व दूषणस्य । उत्पन्नो हि शब्दादिस्तस्य
विपयः अनुत्पन्नस्त्वविपय इति । स्वव्याघातः स्पष्ट एव । दूषणहेतोरपि
पक्षादिसङ्गावादिति ॥

निर्णयकारणे सत्यपि संशयहेतूनां समानधर्मदीनां सङ्गावात् संश-
यापादनेन प्रत्यवस्थानं सशयसमः । अनित्यः शब्दः कृतकल्पाद् घटवदिति

निर्णयप्रमाणोपन्यासे यदि निर्णयकसङ्गवेन निर्णयः स्यात् तर्हि संशायक-
सङ्गवेन संशयोऽपि स्यादविशेषात् । अस्ति च संशायकं नित्यानित्ययोः
सामान्यधट्टयोरैन्द्रियकत्वं समानो धर्मः । स्वकारणसङ्गवेऽपि संशयानु-
त्पत्तौ निर्णयो न स्यादविशेषत् । युक्ताङ्गहानिरञ्ज दुष्टत्वमूलम् । निर्णयका-
भावविशिष्टस्य समानधर्मादेः संशयहेतुत्वमित्यनग्नीकारात् । अन्यथा कदा-
चिदपि संशयोच्छेदो न स्यात् । स्वव्याघातस्तु दूषकतानिर्णयेऽपि सति
दूषकतासंशयसङ्गावात् संशयः स्यात् । इति ॥

अभ्युपगतानधिकबलेन प्रतिप्रमाणेन परकीयहेतोर्बाधा(दीपि)मानेन
प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः । यथा कृतकत्वेनानित्यत्वे साध्ये श्रावणत्वान्ति-
त्य(त्व)स्यैव सिद्धेरिति प्रत्यभिज्ञावाधितत्वादित्यादिप्रतिप्रमाणोपलम्भ
उत्थानहेतुर्बाध आरोप्य । दुष्टत्वमूलं तु स्वव्याघातः ॥

हेतुः साध्यात् पूर्वं पश्चाद्वा तेन सह वा उत्पन्नः त्रेधापि न सम्भ
वति । सहभावे विशेषाभावादहेतुः । पूर्वभावे किमपेक्ष्येदं साधनं, तदा
साध्यस्य प्रतियोगिनोऽभावात् । पश्चाद्भावे पूर्वं साध्यस्य सिद्धस्य
कथमिदं साधनमिति प्रत्यवस्थानं हेतुसमः । हेतुभज्ञो हेतुसमः इति
निष्कर्षः । अत्र प्रतिकूलतर्क उत्थानवी(जा ? जम्) । अत्रापि स्वव्याघातं
दूषणहेतोरपि समः । उद्धरतस्तु ज्ञापक्षे त्रिकालेऽपि ज्ञानदर्शनादप्रतिषेधः ।
कृतिपक्षे तु पूर्वकालीनादेव हेतोः पश्चाद्भाववेनः साध्यम्योत्पत्तेन
त्रैकाल्यासिद्धिः । प्रतियोगिनः साध्यस्य भावेऽपि वुद्धिस्थत्वेन साधननि-
रूपकत्वसम्भवात् न स्वरूपसत्तामपेक्षते ॥

असत्यामेव व्याप्तौ वादिव चन्मात्रेणार्थाक्षिप्तमित्यमिमानादुक्तवि-
परीतमरोप्य प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमः । यथा— अनित्यः शब्द इत्युक्ते
अर्थादाक्षिप्तमन्यनित्यमिति । विशेषचिष्ठौ परिसंख्यान्यायेन शेषनिषेधस्य
नान्तरीयकत्वात् । तथा च घटादोर्नित्यत्वात् साध्यविकलो दृष्टान्त इति
विरोधः । अनित्यसाधम्यादनि(त्यो ? त्यत्वो)कौ अर्थानित्यसाधम्यानित्य
इत्यापन्न इति प्रतिरोधः । अनुमानादनित्य इत्युक्ते अर्थादापन्नः प्रत्यक्षानित्य
इति वाधः । एवमन्यदप्यूहम् । दुष्टत्वमूलं तु स्वव्याघातः । तस्मादिदं
दूष्यमित्युक्ते एतदमावादिदमदूष्यमर्पात्यापन्नमिति ॥

वादिसाधनव्यतिरिक्तेन केनचिद्भर्त्तेण स्थापनाहेतुप्रतिवन्द्यमिश्रायेण प्रत्यवस्थानमविशेषसमः । यथा — यदि कृतकत्वेन घटशब्दयोरविशेषहृष्ट्यते, तर्हि सत्त्वादिना घर्त्तेण पण्णमप्यविशेषः किं न स्यात् । तत्र कर्त्त्वना — अविशेषे पक्षाध्यविमागप्रसङ्गः इत्यादि । अत्र सत्त्वादीनामव्याप्त्यभावान्नाविशेषपादक इति ॥

स्थापनानुमाने प्रयुक्ते त्वत्क्षबन्मत्सक्षेऽपि किमपि प्रमाणं भविष्यतीति प्रमाणसङ्गावभावोपपादनेन प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः । यथानित्यशब्दः कार्यत्वाद् घटवदित्युक्ते यद्यनित्यत्वे कार्यत्वं प्रमाणमस्ति तर्हि नित्यत्वेऽपि किमपि प्रमाणं सम्भविष्यति प्रकृतसन्देहविषयत्वात्, विप्रतिपत्तिविषयत्वाद् वा वादिप्रतिवादन्यतरपक्षत्वात् त्वत्क्षबदिति । (यैत)या च बाधप्रतिरोधयोरन्यतरत्वापत्तिरिति प्रमाणसम्भावजा उत्थानहेतुः । त्वत्क्षबदिति निर्दर्शयता त्वयैव जातिवादिना स्थापनापक्षस्यानुज्ञानात् स्वव्याघातः अनुज्ञानप्रतिपेधयोरेकत्रासम्भवादिति ॥

वादिवाक्ये अवधारणं तात्पर्यं तावदारोप्य तद्विशेषं विकल्प्य सर्वव्याख्याधारणवाधेन प्रत्यवस्थानमुपलब्धिवसमः । पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते किं पर्वत एवामिनान् उतामिनानेष पर्वतः । नादः महानसादीनामपि अग्निमत्त्वोपलम्भात् । न द्वितीयः । अग्निं निनापि कदाचित् पर्वतसोपलब्धेः । ततश्च साध्याभावेऽपि धूमुपलम्भाद् वाधः । एवं हेतावप्यवधारणविकल्पो द्रष्टव्यः । धूमवत्त्वमसाधकं चाधितत्वादनुष्णत्वसाधकत्वबदिति जातिव्याक्यार्थः । तथाचात्रापि धूमवत्त्वमेवासाधकम् । धूमवत्त्वमसाधकमेव । न प्रयमः । चाक्षुपत्वादेरपि असाधकदर्शनात् । न द्वितीयः । छन्दित्साधकस्यापि सम्भवात् । पक्षद्वयेऽपि वाधः । तथा च स्वव्याघात इति दूषणम् ॥

अनुपलब्धिः स्वस्मिन्ननुपलब्धिरूपेण वर्तते नवेति विकल्प्योमययापि दूषणमनुपलब्धिसमः । यथा — शब्दो नास्ति अनुपलब्धत्वादिति प्रयोगे अनुपलब्धेः स्वात्मनि अनुपलब्धिरूपेण वृत्तौ विषयवत् स्व(व्याप्त्यैस्याप्य)नुपलब्धत्वाचद्वदेव।भावप्राप्तौ अनुपलब्धयभावशोपलब्धिरिति विपरीतापत्तिः । स्वात्मनि स्वरूपेणावृत्तौ अनुपलब्धिरेव न स्यादिति तद्विशेषः शब्दोऽनुपल(भ्यैश्चो) न स्याद् इत्युभयथाप्यसिद्धो देतुरिति । उद्धारस्त्वेवम् ।

स्वात्मनि ताद्रूप्येण वर्तत इति पक्षं कक्षीकुर्मः । तच्च न स्वात्मनो विषयी करणम् । किन्तु तदात्मकमिति न स्वरूपव्याघातप्रसाकृतः । तदिदमयुक्ताङ्गाधिकत्वम् । स्वात्मविषयत्वस्यायुक्तस्याङ्गीकारात् ॥

साधम्येण वैधम्येण वा साध्योपहारे कृते तत्प्रतिबन्धभिप्रायेण साधम्यादिना सर्वस्यापि साध्यधर्मवत्तो प्रदर्श्य विपक्षस्यापि सपक्षत्वापादनित्यसमः । यथा — यद्याकाशवैधम्यादनित्यः शब्दः, तद्वित्तद्वैधम्यात् त्रैलोक्यमप्यनित्यं स्यात् । यदि घटसाधम्यादनित्यः शब्दः, तद्वित्त तत्साधम्यात् त्रैलोक्यमप्यनित्यं स्यादित्यादि । अस्य अविशेषसमातो भेदः । त-(शैश्व)पक्षादेवविशेषत्वापादनाद्, अत्र तु विपक्षस्य सपक्षत्वापादनादिति । दूषणं स्वव्याघातः । इदमसाधकम् । असाधकसाधम्यादित्यत्र जातिवाक्येऽपि स्वव्याघातः । इदमदूषकमदूषकसाधम्यादिति शक्यत्वादृक्तुम् । अस्ति च तत्रापि प्रतिज्ञाद्यवयवसाधम्य स्यापनावाक्येनेति ॥

विवक्षितस्य कस्यचिद्धर्मस्य तद्रूपत्वमतद्रूपत्वं वेति विकल्प्य उभययाप्यनुपपत्यमिधानेन धर्मिणस्तदिशिष्टस्य खण्डनं नित्यसमः । एवमियं प्रवर्तते—अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायां साध्यमनित्यत्वं नित्यमनित्यं च, अनित्यत्वे कदाचित्तदभावाच्छब्दो नित्यः स्याद् इति न पक्षादनित्यत्वावकाशः । नित्यं चेदनित्यत्वधर्मस्य नित्यत्वात् तद्धर्मिणोऽपि शब्दस्य नित्यता स्यात् । अनाश्रयधर्मासम्भवादिति सर्वपेण । विरूपेणापीयं प्रवर्तते । तस्यामेव प्रतिज्ञायामनित्यत्वयोगादनित्यः । तच्च धर्मिणो भिन्नमभिन्नं वे(ति) । भिन्नं चेद् भिन्नत्वयोगाद् भिन्नं, तदपि भिन्नत्वान्तरयोगाद् इत्यनवस्थापातः । अनित्यत्वस्य धर्मिणोऽभिन्नत्वे धर्मधर्मिणोरन्यतर एवावश्यिष्यते । तत्र धर्ममावस्यावस्थितावाश्रयासिद्धिः । धर्ममात्रस्थितौ साध्याभावेन पापः । अपं दूषणक्रमः । अनित्यः शब्दो भवितुं नाहीति नित्यभूतानित्यत्वधर्मथित्यत्वात् । नित्यपरममहत्वाश्रयव्योमवदिति जात्युत्तरार्थः । तत्रानित्यतया प्रतिषेध्ये शब्दे नित्यभूतानित्याश्रयादिति हतुः सिद्धत्वेततदा शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य स्वीकारादनित्ये नित्यत्वाभिमानं व्याहतम् । अथ जात्युत्तरहेतुरसिद्धः, तदा न प्रतिषेधक इति स्वव्याघातः । भिन्नाभिन्नविकल्पोऽपि दूषणे तुल्य इति तत्रापि स्वव्याघातः । एवमासदुत्तराणां सर्वेषां नित्यसमभेदत्वमेवेति यदनिति ॥

पक्षहेतुदृष्टान्तादिसाधनाङ्गस्यासिद्धत्वगुद्धाव्य स्वयं च तत्साधके कि-
शिदधिवाय तद्दूषणेन वादिसाधनगङ्गापादनं कार्यसमः । यथा—अनित्यः
शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते प्रत्यवतिष्ठते । असिद्धं तावत् कार्यत्वम् । तत्साध-
नं तु प्रयत्नानन्तरीय(क)त्वम् । तच प्रयत्नामिव्युद्घये कूपोदकादावनेका-
न्तम् । तथा च कार्यत्वासिद्धिरतदकर्थैव इति । एवं पक्षादानपूर्वनीयम् । अत्र
लक्ष्यलक्षणे उक्ते । अनेकान्तिकत्वादिदुष्टाधनोत्प्रेक्षा उत्थानहेतुः । पूर्व-
साधनादेः असिद्धिरारोप्या । तद्भान्तिः फलम् । दुष्टत्वमूलं तु प्रयत्नाना-
न्तरीयकत्वमात्रं न कार्यत्वसाधकम् । किन्तु अनभिव्यञ्जकविशेषगसहितम् ।
प्रयत्नस्य तु शब्दोत्पादकत्वमेव । न त्वभिव्यञ्जकत्वम् । (थैस)त एव शब्दस्य
अनुपलब्धिकारणे आवरणादौ सति हि व्यख्यकत्वं स्यात् । न चास्यवार-
णादि सम्भवति । नित्यत्वे सर्वदा श्रोत्रसम्बन्धस्य सर्वदा प्रतीतिप्रसङ्गात् ।
तस्मादनभिव्यञ्जकप्रयत्नानानन्तरीयकत्वात् कार्यः शब्दः इत्यत्र न कथिद्
दोषः । अविषयवृत्तित्वं चासाधारणं दुष्टत्वमूलम् । निर्विशेषणस्य हेतोर्योदोषः
तस्य सविशेषणाविषयत्वात् । निर्दुष्टं हेतुं त्यक्त्वा सदोपहेत्वज्ञीकारात् ।
एवं सर्वत्र जातिपु ससाज्जीन्यूहनीयानीति । विस्तरस्तु परिशिष्टार्किरक्षादौ
द्वयः ॥

इति जातिपदार्थसंक्षेपः ॥

कथायां तत्वाप्रतीतिलिङ्गं निग्रहस्थानम् । तच द्वार्चिशतिप्रभेदम् ।
तथाच सूत्रम् — ‘प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो
हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुन-
रुत्तमननुभाषणमज्ञानमप्तिभा विक्षेपो मत्तानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयो-
ज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि’ इति ।

यादिना प्रतिवादिना वा पक्षहेतुदृष्टान्तदूषणादीनागन्यतमं नि-
दिष्टं, तस्य दूषणसमुन्मेषेण कथानिर्वाहमपश्यता पुनस्त्यागः प्रतिज्ञा-
हानिः । स्याग्रथ द्विविधः । यदि दुष्टमेतत् तद्विभूदिति कण्ठतः
अन्यथास्तित्यर्थतः । पक्षे तावत् साध्यसाधनघर्मिणां तद्विशेषणानां च
त्यागः पद् भवन्ति । तथाद्यो यथा — अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वा-
दित्यत्र सामान्येन व्यभिचारे दर्शिते, तद्विशेषणां नित्योऽस्तिति

साध्यत्यागः । तहि कृतकत्वादित्यस्त्वति साधनत्यागः । एवं धर्मित्यागादयोऽपि द्रष्टव्याः । हृष्टान्तेऽपि पूर्ववत् पह भवन्ति । यथा—षट्वदित्यत्र व्यभिचारेणन्द्रियकल्पे दूषिते घटोऽपि तहि नित्योऽस्त्वति साध्यत्यागः । एवमितरत्रापि । दूषणहानिस्तु कार्यत्वेनानित्यत्वे साधनव्यभिचारोऽन्नावने तस्मिन्निरत्युज्यानु(यो)गेन प्रत्युक्ते तहि स्वरूपास्त्रिद्विरिति । उक्तं निर्विहैत्, निर्वाद्यमेव वदेदित्युपदेशः ॥

पूर्वोक्ते निर्विशेषणे साध्यांशे दूषिते तद्विशेषणप्रक्षेपः प्रतिज्ञान्तरम् । अंशो ह्यनुमानप्रयोगः— साध्यांशः साधनांशश्चेति । तत्राद्यः प्रतिज्ञादृष्टान्तयोः प्रयोज्यभागो निगमनश्चेति । शेषः साधनभागः । यथा— हेतूपनयहृष्टान्तप्रयोजकमागाः । तत्र साध्यांशेन प्रतिज्ञान्तरं साधनांशेन हेत्वन्तरमिति भेदः । उदाहरणं तु यथा— नित्या वर्णाः आवणत्वात् शब्दवदित्यत्र ष्वनिभिरन्तेकान्तिकत्वोऽन्नावने सध्वनयो वर्णो इति पक्षान्तरप्रक्षेप । इयं प्रतिज्ञाहानिरेव अनिष्टस्य त्यागादिति चेत् । न । पूर्वोक्तस्यापरित्यागात् प्रक्षिसस्य पूर्वमनुकृत्वादिति । अत्र कक्ष्यान्तरेण न विशेषणीयम् इति रहस्यम् ॥

एकवक्तुकयोरवान्तरवाक्ययोः पदयोर्वायः परस्परव्याघातः स प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थानम् । तत्र धर्मघार्मिनिषेधात् तयोरेव विधानाश्चतुर्विधम् । ईश्वरो न कर्त्तेति धर्मनिषेधः । ईश्वरो नास्तीति धर्मिनिषेधः । ईश्वरः किञ्चिज्ज इति ध(र्मैर्मिं)विधिः । अतीतमस्तीति धर्मविधिः । प्रतिज्ञाहेत्वोचिरोधस्तु गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यम् अव्यतिरिक्तत्वादिति ॥

स्वोक्तस्य स्वयमेवापलापः प्रतिज्ञासंन्यास । यथा—मयेदं नोक्तमिति त्वयेदमुक्तमिति वा । प्राश्निकाघवगतं नापलपेदिति रहस्यम् ॥

साधनांशे दूषिते एनस्तद्विशेषणप्रक्षेपो हेत्वन्तरम् । यथा—अनित्यः शब्दः अस्मदादिवाद्योन्द्रियप्राद्यत्वादित्यत्र सामान्येन व्यभिचारे दर्शिते सामान्यवत्वे सतीति हेत्वन्तरप्रक्षेपः । शेषं प्रतिज्ञान्तरचद् द्रष्टव्यम् ॥

प्रकृतसाधनस्य दूषणस्य वा अनुपशुक्ताङ्गवचनमर्यान्तरम् । तत्र स्वपरोभयानुभयमेदेन चतुर्विधम् । स्वमते तावत्— अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वादिति, गुणश्च शब्दः आकाशस्येत्यादि । परमते— तत्रैव प्रयोगे द्रव्यं शब्दः श्वेतसंयोगेन गृद्धत इत्यादि । उभयमते— तथैवोपकम्य नित्यत्वमनित्यत्वं

यास्यानुभवगम्यम् । तच्च प्रमाणम् । तथतुर्विधं पड्विधं वेत्यादि । अनुः
मयमते तु — तथैवोपक्रम्य हेतुर्यं हेतुर्थ इनोतेर्धातोस्तुप्रत्यये सति सिद्धमि-
त्यादिः । इटिति दोपस्फुरणे समाधिमपश्यतः तिरोधानायास्योक्तिसम्भवः ।
प्रकृतोपयोगमेव वदेदिति रहस्यम् ॥

अवाचकप्रयोगो निरर्थकम् । यथा — कचटतपानां गयजडदलात्
समानसङ्केतिरेव पदैर्व्यवहरेदित्युपदेशः ॥

वादिना प्रिभज्ञघन्तरमुक्तेऽपि वाक्ये प्राश्निकैः प्रतिवादिना च
अविज्ञायमानार्थं वाक्यम् अविज्ञातार्थं नाम निग्रहस्यानम् । तच्च प्रयोक्तुरेव
भवति । पञ्च स्कन्धा द्वादशायतनानीति चौद्दानां कश्यपतनयाधृतिहेतुर्यं
त्रिण्यनतनययानसमाननामधेयवान् तत्केतनवत्वादित्यादि ॥

पदवृन्दं वाक्यवृन्दं वा अनन्वितमपार्थकम् । विशेषणविशेष्यमावेन
हि शब्दानामन्वयो भवति । तद्रहितमपार्थकम् । यथा — दश डाडिमानि
पडपूपा इति । ओदनं सरसि भुक्त्वा स्नातो यातीति व्यवधानान्वयमप्य-
पार्थकमेव । अन्वितमेव पदेदित्युपदेशः ॥

अवयवादिविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् । अयमिह कथाक्तमः । आदौ
सम्यानुविधेयसंवरणं तदनु जल्पादिकथाविशेषनियमः । ततः सम्येन प्रति-
वादिना वा पृष्ठे प्रमाणमभिधाय संक्षेपतो विस्तरतो वा हेत्वाभासा उद्द-
रणीयाः । नास्त्यत्र कथिद्वैप इति संक्षेपः । नायमसिद्धः नायं विरुद्धः
इत्यादि विस्तरः । प्रतिवादिनाप्यनुमापणपुरस्सरं वादिसाधनं दूषयित्वा
स्वपक्षे साधनमभिधेयम् । तत आभासोद्धारः कर्तव्य इति जल्पे । वितण्डा-
यां तु दूषणमात्रे पर्यवसातव्यम् । न स्वपक्षकथनादि सावनीयम् । अत्र
सर्वत्र क्रमविपर्यये अनुमानावयवविपर्यये चाप्राप्तकालं नाम निग्रहस्यानं
भवति । भूपणकारस्तु नियमकथायामेवाप्राप्तकालं दोषं मन्यते, नान्यत्र
विपर्यासे व्यर्थप्रत्ययसम्भवादिति । अत्र आकाङ्क्षाकमेण श्रूयादिति
रहस्यम् ॥

स्वसिद्धान्तसिद्धावयवादिपु एकेनापि(न्यूनं) न्यूनम् । न चायमपसि-
द्धान्तः । सहि स्वस्वसिद्धान्तविरुद्धाभ्युपगमः । इयन्तु विरोधानभ्युपगमेऽपि
समाध्योपादिना न्यूनता सम्भवति । परिपूर्णं वाच्यमिति हद्यम् ॥

अन्वितमुपयुक्तमपुनरुक्तं कृतकरमधिकम् । यथा — अभिमान् पर्वतो धूमवत्सादालोकवत्सव्येति । धूमादिमत्त्वादिति वा । अत्र चाकृतकरमेव वदेदिति रहस्यम् ॥

प्रयोजनरहितं पुनर्वचनं पुनरुक्तम् । अनुवादस्तु सप्रयोजनकं पुनर्वचनम् । यथा लिगमनम् । इदन्तु प्रयोजनरहितं, यथा — अनित्यः शब्दोऽनित्यः शब्द इति । अनित्यः शब्दो विनाशी ध्वनिरिति वा ॥

प्राश्निकावगतार्थं वादिना विरुक्तमपि वाक्यं यो नानुभाषते तस्याननुभाषणं नाम निग्रहस्थानम् । तत्रोभयप्रसिद्धैरेव पदैरनुभाषणीयम् । नत्वप्रसिद्धैरन्यतरप्रसिद्धैर्वा । नतु वाद्युक्ताक्षरैरेवानुभाषणीयमिति नियमः । नियमकथायां तु तथैवानुभाषणमेव भवति ॥

वादिना विरुक्ते प्राश्निकैर्ज्ञातार्थेऽपि वादिवाक्ये प्रतिवादी यदा स्वाज्ञानमुद्घावयति न ज्ञायते मर्येति, तदा तस्याज्ञानं नाम निग्रहस्थानम् । यदा त्वज्ञानं नाविष्करोति तदाननुभाषणमेव ॥

वादिनोक्तस्य स्वेन चानुदितस्य वाक्यस्य प्रतिवादी यदोत्तरं न ब्रूते तदा अप्रतिभा । न केवलं तूष्णींभावोऽप्रतिभा । अपितु राजादिवार्ताकेशविरचनगगनसूचनादिकरणमप्यपतिभैर्व । तूष्णींभाव एवाप्रतिभा, इतरकरणे त्वर्यान्तरमिति केचित् ॥

कथामन्युपगम्य परिपदि सावधाने प्रतिवादिनि चैकाये, अद्य मे महायोजनमस्ति श्वः परश्वो वा कथयिष्यामीति कस्यचिद्वाजस्य वचने तस्य विष्टेपो नाम निग्रहस्थानम् । मूत्रोच्चारणाद्यावश्यकं कर्म न ध्यायो भवति ॥

अनिष्टभ्रमदन्यस्यैषापादने मतानुज्ञा । स्वदोषमन्युपगम्य परस्य दोषापादनं मतानुज्ञेति वा । यथा — त्वं चोर इत्युक्ते पुरुषत्वात् त्वमपि चोर इत्यापादनम् । स्वचोरत्वस्याम्युपगमान्न परस्येदमनिष्टम् । परस्यानिष्टमेव मूल्यादिति रहस्यम् ॥

पर्यनुयोज्योपेक्षणव्यतिरिक्तनिग्रहप्राप्तौ तदनुद्घावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणम् । एतत्परिपदा उद्घाव्यम् ॥

थस्य निग्रहस्थानमप्राप्तं तस्य तदुद्भावने वक्तुरेव निरनुयोज्यानु-
योगो निग्रहस्थानम् । निग्रहस्थानान्तरप्राप्तावपि तदितरनिग्रहे उदितेऽपि
निरनुयोज्यानुयोग एव । स चतुर्धा । तदुक्तं वरदराजेन —

‘अप्राप्तकाले ग्रहणं हान्याद्यभास एव च ।

छलानि जातय इति चतुर्थोऽस्य विधा मताः ॥”

इति । प्रतिज्ञाहान्याद्यामासाः सारसङ्घ्रह एव द्रष्टव्या । विस्तरभियात्र नो-
च्यन्ते । अप्राप्तकालग्रहणं तु यो यस्योद्भावनकालः तदुलघ्यं ग्रहणम् ।
कालस्तु तार्किकरक्षायामेवोक्तः ।

‘उक्तप्राद्याः केचिदन्येऽनुकूलप्राद्यास्तथापरे ।

उच्यमानदशा प्राद्या इति कालस्त्रिधा मतः ॥”

इति । मया न ज्ञायत इत्युक्तमेव ग्राद्यमज्ञानम् । तद्वचनमन्तरेण विज्ञात
मात्रमेव ग्राद्यं हेत्वन्तरादि । अपशब्दादि तून्यमानदशाप्राद्यम् । अनर्था-
न्तरादिकमपि तथा । एतदन्यकालग्रहणे निरनुयोज्यानुयोग एव । छलजा-
तिस्तु दर्शितैव । अनिग्रहे निग्रह इत्यनेन एतत्सर्वमुक्तम् ॥

यस्य कस्यचित् सिद्धान्तमभ्युपेत्य कथायां प्रवृत्ताया भव्ये त-
त्सिद्धान्तविसिद्धाभिधानमपसिद्धान्तः । यथा—एकप्रकृतयो महदादिविकाराः
एकस्वरूपान्विनत्वाद् घटादिवदित्युक्ते का प्रकृतिः को विकार इति पृष्ठः
साङ्ख्यो यदि ब्रूयात् असन्तो भावा यतो जायन्ते सा प्रकृतिः, जनन-
विनाशवन्तो विकारा इति, तदा सरकार्यवादपरित्यागात् तस्यापसिद्धान्त
इति । न च सिद्धान्तमनाश्रित्य कथायां प्रवृत्तिः सम्भवति । अन्यथा ध-
नित्यः शुद्ध इति तार्किकेणोक्ते मीमांसको ब्रूयात् सिद्धान्तसाधनमिति ।
स्वसिद्धान्ताश्रयणेन तथा वक्तुं गच्छते । अतः शाखाचङ्गमनिरासाप
सिद्धान्त आश्रयणीय इति ॥

हेत्वाभासाद्य पूर्वं येव प्रकारेष्टेक्ताः तेनैष ते निग्रहस्थानानि
भवन्ति । तदुक्तं सुवृकृता — ‘हेत्वाभासाश्च ययोक्ता इति ॥’ तथैव
ते निग्रहस्थानानीति शेषः ॥

एते जल्यवितण्डयोऽस्त्वे सम्भवन्ति । अवश्यमुद्भाव्याश । त-
दुक्तम् —

‘एते सम्भविनः स्त्वे समुद्भाव्याश निग्रहाः ।

दिन्देश्वरः कृपायाश इयोर्जल्यवितण्डयोः ॥”

इति । तथा-वादे निग्रहप्रकारश्चतुर्वाँ । तदुस्तम् ॥

“चतुर्वाँ निग्रहगतिवांदेऽसम्भववर्जितः ।

अनुद्घान्यास्तथोद्घान्याः कथाविच्छेदहेतवः ॥”

इति । अर्धान्तस्म् अभिज्ञातं प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञासन्न्यासः निरर्थकम् अपार्थकं पडेतान्यसम्भावितानि । एतेषां स्वाज्ञानसवरणपराज्ञानप्रकाशनार्थं लेन प्रवृत्तेवादे च तदसम्भवा(त्?द)सम्भावितत्वम् । प्रमादेन कराचित् सम्भवेऽप्यनुद्घान्यानि । विक्षेपाप्रनिमे अज्ञानहेत्वात्(रं?र)पर्यनुयोज्योपेक्षणप्रतिज्ञान्तरभतानुज्ञा एते सप्तानुद्घान्याः । प्रमादेन सम्भविनामध्येयामनुद्घावनेन कथाप्रवृत्तौ तत्त्वनिर्णयसम्भवात् । एते च सप्त उद्घान्याः । केते । न्यूनमधिकमपसिद्धान्तः प्रतिज्ञाविरोधः अननुमापणं पुनरुक्तमप्राप्तकाल इति । न्यूनत्वादिदूषितस्य हेतोस्तत्वनिर्णयकल्पायोगात् तानुद्घान्य तत्समाधानेन कथा प्रवर्तनीया । नस्येते कथाविच्छेदहेतवः । हेत्वाभासो निरनुयोज्यानुयोगश्चेति द्वयं कथाविच्छेदहेतुः । हेत्वाभासे सति पूर्वहेतुं परित्यज्य हेत्वात्तरोपादाने कथा पूर्वां विच्छिन्नैः । निरनुयोज्यानुयोगश्च विच्छेदहेतुः । अन्यथा कथाभासपरम्पराप्रसङ्गादिने ॥

इति संक्षेपतो न्यायशास्त्रं प्रदर्शितम् । अनुकं तु पद्मदार्थनिरूपणे पूर्वस्मिन् द्रष्टव्यम् ।

पद्माक्यप्रमाणज्ञो माधवारुद्यसरस्वती ।

संक्षेपतो न्यायशास्त्रमदर्शन् स्मशक्तिनः ॥

अथ मीमांसा संक्षेपतो निरूपते । तत्र मीमांसा सहस्राधिकरणा बैमितिषुनिर्मितसूत्रा ।

“विषयो विश्वयश्चैव पूर्वपञ्चस्तथोत्तम् ।

निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं प्राप्तेऽधिकरणं विदुः ॥”

विषयो नाम विचारस्य विषयवार्त्यम् । यथा — ‘अग्निहोत्रं जुहोती’ति । अग्निहोत्रं गुणनिधानं वा कर्मनामयेयं वेति विश्वरः सन्देहः ।

दोमानुवादेनामिहोनं गुणविधिरिति पूर्वः पक्षः । अप्तिहोत्रमिति सायंप्रात् राहुतिविशेषकर्मणे नामधेयमित्युत्तरः पक्षः सिद्धान्त इत्यर्थः । निर्णयस्तु विचारफलभूतः । ईशमविकरणाना पञ्चावयवोपेतं सहस्र मीमांसायाम् । सा च द्वादशलक्षणी । तत्र पूर्वपूर्वकर्मणे चेति भागद्वयम् । तत्र सहस्राधि करणद्वादशलक्षण्या मीमांसायाशतुविंशतिसहस्रं शब्दरस्वामिकृतं भाष्यम् । तदुपरि प्रस्थानद्वयं भाष्टं प्राभाकरमिति । तत्र भद्राचार्याणां पञ्च व्याख्यानानि भाष्यस्य । एका बृहद्वीका । द्वितीया मध्यमटीका । तृतीया दुष्टीका । चतुर्थी कारिका । पञ्चमं तन्त्रवार्तिकम् उल्लानुकुद्रुक्तचिन्तकम् । तत्र बृहन्मध्यम टीके सम्प्रति न चर्तेने । त्रयन्तु भागद्वये वर्तते । प्रथमा कारिकाध्यायप्रथम-चरणे तर्कनामके कारिका । ततः परमध्यायसमाप्तिः । त(त्रैतः) वार्तिकम् । तदुपरि दुष्टीका । कारिकायाश्च उक्तेष्वकुनिमिता एका टीका कारिकार्व्या । अपरा पार्थसाराधिनिमिता । तन्त्रवार्तिकस्य अजिता नाम टीका । वार्तिकस्यैव राणकप्रसर्पर्याया न्यायसुधापि टीका । दुष्टीकायाः पार्थसाराधिटीका । द्वादशलक्षण्यां प्रकरणं शास्त्रदीपिका पार्थसाराधिनिमिता । तन्त्रवार्तिकस्य प्रकरणं न्यायरत्नमाला । विधिविवेकभावनाविवेको मण्डनमिश्रकृतौ तयोरेव विचारभूतौ । विविविवेकटीका न्यायकण्ठिका वाचस्पतिमिश्ररचिता । एतद् भाष्टप्रस्थानम् । प्राभाकरप्रस्थानन्तु भाष्यस्य प्राभाकरकृतं व्याख्यानद्वयम् । एकं विवरणं पद्मसहस्ररूपम् । अपरो निष्पन्धसंज्ञः द्वादशमाहसः । विवरणस्य कल्पुविमला निष्पन्धस्य दीपशिरा(चेति) टीकाद्वयम् । शालिका नायकृतं प्रकरणम् । शालिका नाम नयविवेको भगवान्यकृतं प्रकरणं द्वादशसादस्तम् । तटीका वरदराजकृता अष्टाचत्वारिंशत्साहस्री । तथा प्रस्थानमित्यादि निष्पन्धाः सन्ति । तत्र मद्वाचार्यैः कारिकायां प्रथमाध्यायप्रथमचरणव्याख्यायां तर्कचरणसञ्चितायां पदार्थां निर्णतिः । प्रमाणानि च निर्णतिनि । पदार्थां अनन्ता भाष्टमते यद्यपि, तथापि द्रव्यादियु अर्थे द्रव्यगुणकर्मसामान्यानि चत्वारि । विशेषमवायौ न स्त एव । रमवायस्थाने तादात्म्यमभिप्रियति । भेदसहित्युभेदरतादात्म्यम् । तथा च धर्मद्वारेणाभेदः । धर्मद्वारेणावभेदः । धर्मी घट एक एव । पर्मास्तु रूपरसादयः कर्मसामान्यादयश्चानेके । तद्यतेषां भेदादायारभेदोऽपि स्यादिति चेत् तत्तद्वैशिष्ट्यभेदस्त्वप्यत एव । रूपरसादु धर्मी एक एव । किञ्च पर्म-

सुवर्णं च पार्थिवं, पीतिमगुरुत्वाश्रयत्वात्, पटवत् । उपएकम्-
भागूकल्पनायां पीतिमगुरुत्वयोश्च तत्रत्यत्वकल्पने च कल्पनागोरवं स्यात् ।
सुवर्णगतत्वकल्पनायां तु न कथिहोपः ।

शब्दश्च नवद्रव्यमहिर्भूतं द्रव्यम् । तदुक्तमाचार्यः—

“वर्णास्मिकाश्च ये शुद्धा नित्याः सर्वेषांताश्च ते ।

सिद्धं द्रव्यतया ते तु न गुणाः कर्त्यचिन्मताः ॥७॥

इति । वर्णास्तावाग्नित्याः उत्तादकाभावाद् अस्तित्यादिकृत् । अस्तिदो हेतुः
तत्त्वादिव्यापारस्यैवोत्तादकन्वाद् इति चेत् । न । तस्य व्यञ्जकत्वत् ।
तद्हि सर्वे वर्णां एकदैव व्यञ्जयेन् व्यञ्जकस्य मन्त्रिहितसर्वव्यञ्जकत्वदर्शनात्
प्रदीपादाविति चेत्त । वक्तृभिरक्षानुमारेष वर्णानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जय-
त्वात् । अन्यथा उत्तादकत्वे कर्यं युगपत्रोत्तादं यशुः, यथा प्रदीपो
युगपदेव तमोविनादरूपादिप्रकाशवर्त्तियिकारतैलनशान् करोति । तथा
नित्यस्ये वर्णानां स एवायं गङ्गार इत्यादिप्रत्यभिमुक्तपि प्रमाणम् । आन्ता
प्रत्यभिन्नेति चेत् । न । वाधाभावात् । अन्यथातिश्रसज्जात् । व्यापकाश प्रत्य-

भिज्ञानादेव । तत्रोपलब्ध एवायमनाप्युपलभ्यते । तदोपलब्ध एवायमि-
दानीमप्युपलभ्यते गकार इति प्रत्यभिज्ञानात् ।

उदात्तादयश्च ध्वनय उत्तदन्ते विनश्यन्ति च । तदुपाधिके च
उत्तदविनाशप्रतीती, ननु शब्दे स्वाभाविके । (का २ता)रत्व(म)न्द्रत्वादि-
प्रतीतिरप्यनुपाधिका, ध्वनिगतत्वात् तस्याः । ध्वनिरच कौषुधोर्वायुर्वा (?)
नामसो च ।

शब्दश्च द्रव्यम् । साक्षादिन्द्रियसम्बन्धेन गृह्णमाणत्वात् पट्टवत् ।
साक्षात् सम्बन्धश्च स्वमते सयोगः परमते तु समवाय इति नान्यतरा-
सिद्धिः । ननु शब्दो गुणः वहिरिन्द्रियव्यवस्थापकत्वाद् रूपवद् इति गुणत्व-
सिद्धिरिति चेन्न । किमिदं वहिरिन्द्रियव्यवस्थापकत्वं तदुत्तादकत्वं वा
तज्ज्ञापकत्वं वा । नायः । शब्देन तदनुत्पादनात् । नापि द्वितीयः । द्रव्यत्वे-
जपि ज्ञापकत्वसम्भवात् । यथा घटोपलभिः करणपूर्विका नियात्वादिते
करणत्वासिद्धिः, तथा शब्दोपलभिः करणपूर्विकेति श्रोत्रसिद्धिः । अतो
गुणत्वसाधकाभावात् द्रव्यत्वस्यैव सिद्धिः । महत्वसंयोगादिगुणवत्वाच्च
शब्दो द्रव्यम् अन्तर्कर्मजादिकारत्वव्यतिरेकेण द्रव्यस्यावस्थानासम्भवात् ।
तस्माच्छब्दो द्रव्यम् ।

प्राभाकरमते शब्दो गुणः । तेषां मते शब्दो नित्यः व्योमैकगुण-
त्वात् तद्दत्परममहत्ववदित्यनुमानम् । श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदित्युभयोरपि
मते नित्यत्वसाधकम् ॥

तस्थ द्रव्यम् । रूपत्वात् नियात्वाद् च घट्टवत् । आळोका-
भावे रूपादेरारोपादसिद्ध हेतुद्रव्यमिनि चेन्न । यभावे भागरोपाभावात् ।
नहि घटावभावे रूपादिकं कश्चिदारोपयन् दृष्टः । तस्मात् स्वाभाविकरूपा-
दिमत्वात् तस्मो द्रव्यम् । नाभावः । ननु भागरूपचक्षुपा साधात्कारे आळो-
कसहकृतचक्षुपो जनकत्वनियमात् तन्निरपेक्षयुग्राद्यत्वं तमसः कयमिति
चेन्न । नियमस्य तेजस्यैव व्यभिचारत् । नहि तेजसि तेजोन्तरं सह-
कार्यस्ति । तवापि तदवयवाः सहकारिण इति चेद्, मिष्यसस्कारकत्वे
इन्द्रियसस्कारकत्वे वालोरुपयोगेन सहकारेत्व दृष्टम् । न समवायेन । तेजो-
वयवानां तु संयोगो न सम्भवति । किञ्च आळोकाभावेऽपि तमसि

आठोकः सहकारी किमिति नापेक्ष्यते । विरोधादिति चेत्, तदा भावरूपत्वे-
इपि विरोधादेव न तदपेक्षा । विरोधश्च भावत्वे अमावत्वे च समानः । तच्च
नाकाशादि क्रियावत्त्वात् । नापि वायुर्मनो वा रूपवत्त्वात् । नापि जलतेजसी
नीलरूपवत्त्वात् । नापि पृथिवी गन्धरहितत्वात् । नच नीलरूपवत्त्वेन
गन्धवत्त्वमपि साधनीयम् । पाधात् । तस्मान्नवद्व्यवहर्भूतं तमो द्रव्यम् ।
ननु तनित्यमनित्ये वा । नाद्यः । उत्पादविनाशानुभवविरोधात् । न
द्वितीयः । आरम्भकाभावात् । स्पर्शवत्त्वमेवारम्भकत्वात् । तमःपरमाणुपु
कलिपतेष्यपि स्पर्शवत्त्वाभावादिति चेत् । भूर्तत्वमेवारम्भकप्रयोजकमस्तु न
स्पर्शवत्त्वम् । तर्हि मनसोऽप्यारम्भकत्वप्रसङ्ग इति चेत्, तदारब्धशरीरेन्द्रिय-
विषयरूपमोर्याभावादारम्भैर्यर्थ्यत् । तथस्तु विषयत्वेन मोग्यत्वात् ।
यदा स्पर्शवत्त्वमनुद्भूतं कव्यताम् । तथा च स्पर्शवत्त्वमेवारम्भकप्रयोजक
प्रविष्टि । उद्भूतस्पर्शवदेवारम्भकमिति तु न नियमः । इन्द्रियायारम्भ
काणामवयवानामनुद्भूतस्पर्शवत्त्वात् । उद्भूतत्वे तु तदारब्धेन्द्रियाणां
स्पर्शनत्वप्रसङ्गात् । नित्यत्वपञ्चत्वनक्षीकृत एव । तदुक्तमाचार्यैः—

‘तमः खलु चलं नीलं परापरविभागत् ।
प्रसिद्धद्रव्यवैद्यम्याद्विभ्यो भेतुमर्हति ॥’

इति । तस्मात् तमो द्रव्यान्तरमिति सिद्धम् ॥

वायुः स्पर्शनप्रत्यक्षः गृह्यमाणस्पर्शाधिकरणत्वात् पटवत् । पद्धि-
रिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारे उद्भूतरूपत्वं प्रयोजकमिति चेत् । तस्य
चाक्षुपसाक्षात्कार(क?)मात्रप्रयोजकत्वात् न स्पर्शनप्रत्यक्षत्वे । अन्यथा द्र-
व्यप्रत्यक्षत्वे एव उद्भूतरूपवत्त्वस्य प्रयोजकत्वे आत्मापि प्रत्यक्षो न
स्यात् ॥

वायोः प्रत्यक्षत्वे तद्दत्सङ्घादयोऽपि प्रत्यक्षाः स्तुः । द्रव्यस्य
प्रत्यक्षत्वे तदाधियानामपि तेषां प्रत्यक्षत्वनियमादिति चेत् । इष्टापत्तेः ।
पूर्वप्रथिमादिभेदेन सङ्घवाग्रहणात् । कारे च सङ्घायाः(१) प्रत्यक्षत्वात् ।
सर्वमभिव्याप्यागमनदर्शनात् महत्वं गृह्णते । स्थूलो वायुरायातीति
प्रतीतिः । संयोगविमाग्रृथकत्वानि प्रसिद्धानि । गमनादिप्रतीतेः कर्म प्रत्य-
क्षम् । ननु गृह्यमाणस्पर्शाधिकरणत्वं निदाघोषणि भज्ञनरूपाठादिगतानु-

द्वूभूतरूपाधिकरणे तेजसि व्यभिचर्तीति चेन्न । तस्यापि प्रत्यक्षत्वात् । अत एव च न्यायः प्रवर्तते 'नहि पक्षे पक्षताव्यभिचार' इति । अन्यथा उद्भूतरूपवत्त्वस्यापि वाहिरन्दियजद्व्यसाक्षात्कारत्वप्रयोजकत्वे प्रभापि सार्थनी स्यात् । तत्रापि तुल्यमेतदिति चेत्, मम स्पार्शनसाक्षात्कारे स्पर्श-इवस्यैव प्रयोजकत्वात् ॥

ननु वाहिरन्दिय(ज)द्व्यसाक्षात्कारे उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वमयं प्रयो-
जकमस्तु । तथाच वायुरप्रत्यक्ष एवेति चेन्न । चाक्षुपसाक्षात्कारे रूपस्य
स्पार्शने तु स्पर्शस्य च प्रयोजकत्वात् । तस्माद् वायुः स्पार्शन इति सिद्धम् ॥

आकाशशाक्षुप इति कौचित् । इहाकाशे खगश्चरतीत्यनुभवत् ।
प्रभामण्डलं तस्य विषय इति चेन्न । इहाकाशेऽन्धकार इत्यप्यनु-
भवात् । नीलं नभ इति भ्रान्तिरपि नभसः प्रत्यक्षत्वमविद्यति । अधिष्ठान-
प्रत्यक्षत्वमन्तरेण प्रत्यक्षभ्रान्त्ययोगाद् इति ॥

कालोऽपि प्रत्यक्षः । यदा (यथा?) पडिन्द्रियाणां इयन्तं काल-
मिदभूमन्वयूवमिति प्रतीतेः । स्थूलः कालोपाविरेवमनुभूयते न काल
इति चेत् । उपाधिरपि सूर्यगत्यादिः । स च स्वतः पदार्थन् सम्बद्धुमीष्टे ।
तदुपस्थापकः काल एव । अनः स चास्तु प्रत्यक्ष इति । कालः अतीन्द्रियः
विशेषगुणशून्यद्व्यत्वाद् मनोवदिति चेन्न । प्रत्यक्षवाधात्, प्रत्यक्षस्य
प्रदर्शितत्वात् ॥

आत्मा तु द्रव्यघोषरूपः । तस्य परिणामो चुद्धिः । तया स प्रत्यक्षी-
क्रियते । न चारमानमहं जानामीत्यन्त्र कर्मकर्त्तुविरोधः । द्रव्यरूपेण कर्म-
त्वात् मतान्तर एव स दोषः । औपाधिकमेदस्यापि दर्शयितुमशक्यत्वा-
दिति ॥

मनश्च विभु, सर्वदा स्पर्शरहितद्व्यत्वात् । ज्ञानसमवायिकारणा-
धारत्वात् आत्ममनसोविभूतेन सर्वदा इन्द्रियसम्बद्धत्वात् कदाचित् सर्वै-
विषयैः सम्बन्धे सति युगपञ्चान्प्रसङ्गादिति चेद्, ओमीत्युत्तरम् । दीर्घ-
शब्दकुलीभक्षणादौ तयेष्टत्वात् । तर्हि व्यासङ्गानुपतिः । स च दृश्यते ।
शब्दमश्रीषं, रूपं नामाक्षम्, इत्यनुभवादिति चेन्न । करणधर्मत्वेनोत्पादनी-
यत्वात् । एकं करणमेकदैकमेव ज्ञानं जनयतीति नियमात् । आत्ममनसोः

सर्वशरीरव्यपित्वाद् असमवायिकारणस्य विभुगुणनियामकत्वात् सर्वाङ्गी-
णमेव सुखं स्यात् । मनसोऽशुत्वेन तत्संयोगस्यासमवायिकारणस्य प्रादेशि-
कत्वात् तत्र निगित्तकारणसम्बन्ध एव शरणम् । मम तु प्रादेशिकत्वे
तच्छरणं येन भविष्यता ति । अनुमानं धर्मिग्राहकमानवाधितमिति चेत् किं
तन्मानं येन वावः स्यात् । व्यापुंग इति चेन्न । तस्य करणधर्मत्वेनोपपा-
दितत्वादिति विभुत्यं सिद्धं मनसः ॥

जलतेजोदिदां यथा निरूपितं न परैस्तथैवाभ्युपगमः । पृथिव्यादीनि
तु नित्यानि । गुरुर्णस्य पार्थिवत्वं प्रसाधितमेव । गुणास्तु यथापराभ्यु-
पगतम् अङ्गीकृता एव ॥

प्राभाकरमते पृथक् कर्म त्वतीन्द्रियम् । संयोगविभागदर्शनेन त्वनु-
भीयते । चलतीति प्रत्यक्षस्य संयोगविभागवेव विपयः । भट्टस्य तु
कर्म प्रत्यक्षमेव ॥

सामान्यं तु यथानिरूपितमभ्युपेतम् । प्राभाकरस्य तु सत्तासामान्यं
प्रभेयत्वमेव । सहवानव्यहृत्या जातिगोत्त्वादिरभ्युपेयते । तव द्रव्यत्वादि-
रूपाधिरूपः । भाङ्गमते सादृशं सामान्यमेव । यथाहुः —

“सामान्यान्येव नूयांसि गुणावयवकर्मणाम् ।
भिन्नप्रधानसामान्यवृत्तिसादृश्यमिष्यते ॥”

इति । यथा शुल्कः पटः तथा कम्बलोऽपीति शुणसाम्यात् । यथा गौः
तथा गवय इत्यवयवसामान्यात् । यायुवद् धावत्यश्च इति कर्मसामान्यात् ।
प्राभाकरमते सादृशं पदार्थन्तरनेव ॥

इति पदार्थनिरूपणम् ॥

अथ ग्रामाण्यं निरूप्यते ।

अवाधितासन्दिधानधिगतार्थगन्तु प्रमाणम् । तदुक्तमाचार्यः —

“तस्माद् दृढं वदुत्पन्नं न विसंवादमृच्छति ।
ज्ञानान्तरेण विज्ञानं तत्र प्रमाणं प्रतीयताम् ॥”

१५ । अभिर्वद्य ग्रन्थानि रुद्राद्या कठोर दद्वयुक्त
धर्मान् चरनस्थानि किंतु । तां रविनि शब्दान्वितः । उदाधिनि
अनुत्तर इत्यनामान्वितः । आगमे रेत ए विष्णवहृष्ट आदित्यनाम-
पापिकामुदितर । एवं पूर्वानि प्रभान्वितः ।

મનુષાદવં પ્રાણિનાં નાનાનાં —

“ଆମାଙ୍କର ଦିଲ୍ଲି ହିଁର ମିଥ୍ୟାଧ୍ୟନିଷ୍ଠାରେ ।”

इति । तद्यावर्त्ते तु पौड़ा । प्रदद्युग्मनेत्रभूमिपांशुभव-
भेदात् । प्रदद्युग्मनेत्रभूमिपांशुभव-भेदात् । योपिनस्तु न गतिः । तेऽपि
स्त्रेषुपि दुष्टसादियंतददात्मिता । नरदात्मित्वाप्तेषुदृशः । पथाः—

“यथाधिकारो रुपः स राप्तं गतिरुपात् ।

देवस्थानिरुद्धे स्यात् रुद्धे शोषयिता ॥

इति । यथा एमादयो दूरात् गृहमें पश्यन्ति वद्विदिति मावः । न च तम
वाने पश्यन्तः । नन्तर एवादिति इस्यादिति प्रत्यये एवं भेषपश्यादिति वानदिति
च । न । कस्यपिच्छुन्देनासनदादयो योगिनो या विशिष्टाः । नापः ।
एषात् । न द्विरियः । तद्यादित्तः । अभ्यर्थी प्रसिद्धादिति ताभ्यवद्वारे पश्ये
अनुनातपर्मामामावा । तां योगिनः सन्ति । ननु त्रयान्मामान्मालभुणमन्मा-
पक्षम् । प्रदद्वप्तरारद्वन्द्वाद्वयाद्यः । तद्यत्रे रुधाद्यु एव वृष्टे । कस्य
वाच्यस्याप्रामाण्यादिः, एकेन योगितस्यादेव योगिनादनपिगतवाभावा-
दिति चेत् । गोप्य । भावावदनवुद्यो युहमकालगिरिष्टपस्य या अतिगायु-
षापिभिरिष्टपस्य चानपिगतस्य समाप्त । युहमकालाक्लने शताग्रन्धिक-
मेद्ये योगपदाभिमानो न स्थादिति चेत् । सत्यम् । विचारकर्त्य कियाविभा-
गादिन्यायाभित्तिस्य योगाद्याभियतिं नास्त्येव । प्रान्तस्याभिमानो जोश-
द्वरप्रसदन्ति । अनेकस्याद्यायेभिर्विचेच्छादिति कर्मणि प्रपदेनाग्नुत्तराप्ने विद्य-
दितीयदेवनुवादकर्त्तैन तत्र प्राप्याप्यद । 'एवं विद्वन् दद्यपूर्णमासु यजते'
इत्यादिवत् । 'स्याद्यायोऽप्येतत्त्वं' इति विभिन्ना स्वरस्याभ्ययनमेव विदि-
तये । ततः सर्वाया प्रमाणनिका । इतरास्तरनुवादका । अनापिगतप्रैन
समृद्धिवित्तनामातिव्याप्तिः । व्याप्त्यव्यापकांश्चप्रभुमानम् । तत्र
व्याप्त्यविन व्यापकांश्चुम्भिष्ठे । तत्त्वान्वयव्यतिरोक्ति केवलान्वयि चेति
विभिष्ठम् । केवलव्यतिरोक्ति हु न प्रमाणमतिप्रसुम्भकल्पादित्याहुः ॥

यन गतस्य गवय दृष्ट्वा अनेन सदशी प्रदीया गौरिति ज्ञान-
मुखमानम् । आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बक वाक्यमागम । श्रुतार्थपति-
रागम एव । दृष्टार्थपतिः पृथक् प्रमाणम् । अर्थार्थतो व्याप्तिज्ञानपेक्षा
नास्तीति पृथक् प्रमाणमिति केचित् । केवलव्यतिरेकव्याप्त्यपेक्षत्वाद्
भिन्नमिति केचित् । अनुपलब्धिभ्य पृथक् प्रमाणम् । उपलब्धिज्ञानं तद-
मावोऽनुपलब्धिः । सा पृथक् प्रमाणम् । तदुक्तम् ॥

“गृहीत्वा वस्तुसञ्चाव स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।
मानस नास्तिताज्ञानं जायतेऽन्यानपेक्षया ॥”

इति । अन्यदिन्द्रियादि (न) तदपेक्षयेत्यर्थः । इन्द्रियव्यापारानुविधान
च भूतलाघविकरणप्रहणजनने अन्यपासिद्धम् । एकस्मि(ज्ञाने)-
नुपलब्धे ज्ञाने ज्ञातकरणत्वमन्नातकरणत्व (च) कधमिति चेद् । न ।
एकस्मिन् ज्ञानारब्धे कार्ये ज्ञाताज्ञातकरणत्ववदुपयने । ज्ञाताज्ञातत्व
विशेष विद्यायानुपलब्धिमानेण एकाकारत्वोपपत्तेभ्य । किञ्च अज्ञातेवानुप
लब्धिं करणमनुपलब्धौ तु ज्ञाता । ननु चैत्रो गृहे निपुणतरमनुसृतो मया
नोपलब्धः । इत्याप्तादुपश्रुत्य थ्रोता ज्ञातानुपलब्ध्या नाभूयेत् इनि निश्चि-
नोति । ततो ज्ञातानुपलब्धिरपि करणमिति चेद् । न । तत्र श्वनुपलब्धिर्न
पृथक् प्रमाणम् । किन्त्वनुमानत्वेनैवेति न दोषः । इह भूतेष्ठाने नास्ती-
त्यादावेव ज्ञातानुपलब्धिः । पार्थक्येन पृष्ठः चैत्रो गृहेऽभूदिति, तदैव किञ्चित्
स्मरन् चैत्रानुपलब्ध्येव तदभाव ज्ञात्वा पूर्ते नाभूदिति । तत्र नेन्द्रिय-
गृहसन्निकर्षः, गृहस्य विप्रकृष्टत्वात् । नपि स्मर्तुं योग्यः, स्मरणाभावेन चैत्रा-
नुपलब्धिमनुमाय तथा चैत्रनास्तितानुमानमिति युक्तस् । स्मरणाभावस्यानु-
पलब्ध्या व्यभिचारात् । कथिदुपलब्धोऽपि सुस्कारविनाशात् स्मर्यते, तत्र
स्मरणाभावोऽस्ति नानुपलब्धिरिति व्यभिचारः । अतः परिशेषादनुपल-
ब्धिरेव करणम् । नच शब्दादिसत्रास्ति । अतोऽसद्गीर्णमुदाहरणमेदयेव ।
तथाहु ॥

“स्वरूपमात्र दृष्ट्वा तु पश्चात् किञ्चित् स्मरन्नपि ।
तत्रान्यनास्तिता पृष्ठस्तदैव प्रतिपयते ॥”

इति । तस्मादज्ञातानुपलब्धिः पृथक् प्रमाणम् । अन्तर्भावसाधकान्यनुभानानि यथायथं प्रतिकूलतर्कपराद्वत्यादिना दूषणीयानि ।

एतत्सर्वं मनसि निखापाद्व सूत्रकारः— ‘अयातो धर्मजिज्ञासे’ति । ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्य’ इति विषयवाक्यम् । मीमांसा आरम्भणीयानारम्भणी-येति संशयः । तदर्थमपरा चिन्ता — अध्ययनविधिरद्युष्टार्थोऽद्युष्टार्थो वैति । तदर्थमपरा चिन्ता — अध्ययनविधिरक्षरप्रहृष्टपर्यन्ताऽर्थावदोऽधपर्यन्तो वा एव सन्देहे पूर्वपक्षः — अक्षरप्रहृष्टेनैवाध्ययनस्य चरितार्थत्वात् तस्य चादृष्टारा स्वर्गफलत्वात् फलान्तरपैक्षाभावाद् अध्येतव्य इति विधेऽध्य-यनमात्रपर्यवसानात्, एवकाम इत्यादेरश्रवणेन फलान्तरस्य कल्पयितुम्-शक्यत्वाच्च अक्षरप्रहृष्टानन्तर स्नातव्यमित्यर्थावदोधार्थं न मीमांसारमध्येति । एवं प्राप्ते भिद्वान्तः— गृहीतयेदराशेनिरर्थकत्वायोगाद्, अर्थस्य च विचारस्याध्यत्वात्, विचारस्य च मीमांसारूपत्वात्, हृष्टार्थावदोधे सम्भ-वत्यद्युष्टर्थकल्पनायोगात्, ‘य य करुमधीते तेन तेन हास्य करुनेषु भ-वती त्यादिवाक्यशेषे फलश्रवणाद् अर्थावदोधमन्तरेण तदवगमायोगात्, अर्थावदोधकामोचितेति कल्पनाद् अध्यरप्रहृष्टमात्रात्र स्नातव्य, किन्तु मीमांसारमध्येति ।

ननु अध्ययनविधेभावनाभावात् कर्यं विधित्वम् । तथाहि— यज्ञेतेत्युक्ते भावनाद्य प्रतीयते । एका शब्दभावना अपरार्थभावना । लिङ्गाकारेण शब्दभावना प्रतीयते । यतो यज्ञेतेति छिङ्गश्रवणानन्तरमहमनेन प्रवर्तित इति पुरुषस्य धीरुपज्ञायते । प्रवर्तना हि शब्दभावना । अभिधा भावनेत्यर्थः । तिङ्गाकारेणार्थभावनोन्यते इति तेजाकारः । यथाहु —

“अभिधां भावनामाहुरन्यमेव लिङ्गादयः ।

अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यतिर्निर्गद्यते ॥”

इति । अर्थभावना पुरुषप्रथत्तम् । छिङ्गावयेत् केन भावयेत् कर्य भावयत् (इति) फलकरणेतिकर्तव्यतापेदात् अशश्रवयवती भावना । तत्र शब्दभावनाया अर्थभावना भाव्यांश् । ज्ञाता छिङ्गश्रवणाशः । अर्थवाद इति कर्तव्यताशः । अर्थभावनाया यांगेन स्वर्गभावयेदित्यादौ स्वर्गादिफलं किमंशु, यागादिः धात्वर्थः, करणांशः प्रयाजादिः, करणोपकार इतिकर्तव्यताशः । तथा च प्रया-

जादिभिरुपकृत्य यगेन स्वर्गादि भावयेदित्यर्थो भवति । तथा अध्ययनविधौ भावनाद्वयं कथमिति चेदेवं, सावधानमनाः शृणु । ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्य’ इति तत्प्रत्ययेन स्वाध्यायमधीयतेति लिङ्गप्रत्ययेन च शब्दभावनया स्वाध्यायपदवाच्यमध्यमस्थाः सर्वे लिङ्गादयः प्रेर्यन्ते अर्थलाभादिभिः प्ररोचनां कृत्वा लिङ्गादिभिः पुरुषः प्रवर्तनीय इति । अर्थभावनया पुरुषोऽर्पावयोधे नियुज्यते । अध्ययनेन मीमांसियोपस्मृत्य स्वाध्यायार्थबोध भावयेदिति । अतोऽत्रापि द्विविधभावनासङ्गान्वास्ति कश्चिद् दोष इति ।

एवं प्रथमाध्यायप्रथमचरणेन चोदनादिसूत्रसन्दर्भेण धर्मे वेदस्य प्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनाध्याप्रामाण्यं प्रसाधितम् । द्वितीयैऽर्थवादमन्त्राणां [विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यमसीषिधत् सूत्रकारः । ‘सोऽरोदी(दि)’त्यादयोऽर्थवादाः, ‘उरु प्रथस्वे’त्यादयश्च मन्त्रा । इतीये च स्मृत्याचारयोः प्रामाण्य साधितम् । स्मृतयस्तु ‘अष्टकाः कर्तव्या’ इत्यादयः । आचारस्तु होलाकादिः । चतुर्थेन ‘अग्निहोत्र जुहोति’ ‘उद्दिदा यजेते’त्यादिनामधेयानां प्रामाण्य समयितम् । एव प्रथमलक्षणे प्रमाणनिर्णयः । द्वितीये लक्षणे शब्दान्तराभ्याससङ्घयागुणप्रक्रियानामधेयैः पट्प्रमाणेः कर्मभेदो दर्शिकः । तत्र यजेत जुहोति ददातीत्यादियज्ञादिशब्दभेदात् कर्मभेदः । भावना यदप्येकैव तथापि यजत्यादिवैशिष्ठेयभेदाद्देदः । तथा अभ्यासादपि कर्मभेदः । यथा ‘समिधो यजति’, ‘इदो यजती’त्याधभ्यासात् कर्मभेदः । तथा ‘सप्तदश प्राजापत्यान् पश्चालभते’ इत्यन् सङ्घघया कर्मभेदः । द्रव्यदेवतयोरेकत्वे कर्मव्यमाशङ्क्य सङ्घचया कर्मभेदः स्थापितः । तथा गुणोऽपि द्रव्यदेवतालक्षणकर्मभेदकः । यथा ‘तसे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिन्यो वाजिनमि’ति वाजिनामिक्षारूपगुणभेदाद् वाजिनद्रव्यक कर्मान्तरम्, भागमिक्षाद्रव्यकश्च कर्मान्तरमिति चिन्तितम् । वाजिन नामामिक्षोत्तरतिशिष्ठमुदकम् । आमिक्षा नाम पश्चोदधिमिश्रणजनित द्वाकार द्रव्यम् । तथा प्रक्रिया प्रकरणम् । तद्देवोऽपि कर्मभेदकः । यथा ‘आग्नेहोत्र जुहोती’त्यत्राग्निहोत्रशब्दोऽस्ति । कुण्डपायिनामयने ‘मासनग्निहोत्र जुहोती’त्वस्ति । तदुभयमेकमेवेत्याशङ्क्य प्रकरणभेदात् कर्मभेदः स्थापित । तथा नामभेदोऽपि कर्मभेदकः । यथा — ‘अद्यैष ज्योतिः अद्यैष विश्वव्योतिः अद्यैष सर्वज्योतिः

अतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते'त्यत्र नामभेदात् । एवं कर्मभेदो द्वितीयाध्याये निरूपितः ।

तृतीये तु विनियोगविधिर्निरूपितः । तथा हि — उत्पीचीविधिविनियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति चतुर्विधो विधिः । 'आग्नेयोऽष्टकपाठ' इत्यादौ द्रव्यदेवतासंसुक्तकर्मस्वरूपबोधको विधिरूपात्तिविधिः । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम' इत्यादौ कर्तुसम्बन्धादधिकारबोधको विधिरधिकारविधिः । 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यसुपतिष्ठत' इत्यादावनेनेवं कर्तव्यमिति विनियोगबोधको विधिविनियोगविधिः । श्रुत्यादिना साङ्गे प्रधाने षोधिते साङ्गं प्रधानं युगपत् कुर्यादिति कल्प्यविधिः प्रयोगविधिः । तत्र विनियोगः शेषशेषिमावः तृतीये भुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानैवोध्यते । तत्र 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यसुपतिष्ठत' इतीन्द्रपदवत्या ऋचा गार्हपत्योपस्थानं श्रुत्यावगम्यते । पदान्तरनिरपेक्षः शुब्दः श्रुतिः । तत्रैन्द्र्येति तृतीया शेषबोधने समर्था । गार्हपत्यमिति द्वितीया तु शेषिनोधने । एवं सर्वत्र तृतीया शेषिबोधने अनपेक्षा । द्वितीया तु शेषबोधने । तयोरुत्तु गुणगुणिमावेनान्वयोवाक्यगम्यः । लिङ्गं नाम सर्वपदार्थगतसमर्थ्यम् । 'सर्वभावगता शक्तिर्लिङ्गमिति वचनात् । यथा 'वहिर्देवसदनं दाभी'ति । हे वहिर्दर्भसुष्टु । देवतानां सदनमुषवेशनस्थानं (किं?) त्वा दाभि लुभाभीत्यर्थः प्रतीयते । तेन पदार्थसामर्थ्यं दर्भसुष्टुच्छेदने प्रतीयते । अतो वहिर्लेवने लिङ्गेनावं मन्त्रो विनियुज्यते । एवम् 'उरु प्रथस्वे'ति मन्त्रः पुरोडाशप्रयने । एवं देवताप्रकाशकाशते ते मन्त्रा अमिर्यादियः । तेऽपि लिङ्गैनैव देवताप्रकाशने विनियुज्यन्ते । तथाच मन्त्राणां विनियोगो लिङ्गप्रसाधगम्यः । साक्षात्कृपदद्वयं वाक्यम् । तत्र विनियोजकम् । यथा — 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापे श्लोकं शृणोती'ति वाक्यात् पर्णकायाः पलाशस्य जुहू वृतहोमपात्रस्य शेषत्वं प्रतीयते । जुहूः शेषी । पलाशः शेषः । दर्शपूर्णमासादिप्रधानवाक्यं 'समिधो यजती'त्साद्यङ्गवाक्याकांक्षायुक्तं प्रकरणम् । तत्र प्रधानमारम्याङ्गानामधीतत्वात् प्रकरणमेव तत्राङ्गाङ्गिभावबोधकम् । दर्शपूर्णमासः प्रधानं, प्रयाजाङ्गमिति विनियोजने प्रकरणमेव । स्पानं सञ्चिधिः कम इति पर्यायः । यथा — देवताकाष्ठे अग्न्यमीषोमादिदेवताः क्रमेण प्रपद्यन्ते । मन्त्रकाण्डे तु

मन्त्राः क्रमेण पठवन्ते । तत्र स्थानप्रभाणेन प्रयमदेवतायागस्य प्रथमो
मन्त्रः, द्वितीयस्य द्वितीयः, तृतीयस्य तुतीय इति चोध्यते । समाख्या
यादिकप्रसिद्धिः । 'इदं श्रीसूक्तम्' 'इदं पुरुषसूक्तमि' त्यादिप्रसिद्ध्या तत्त्वी-
त्यर्थं तत्तत् पठनीयमिति विनियुज्यते । एवं पडिः प्रमाणैः विनियोगस्तु-
तीये प्रदर्शितः ॥

चतुर्थे च क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारः कृतः । यथा — 'धमावास्यायाम-
पराङ्मे पिण्डपितृयज्ञेन धरन्ती' त्यत्र पिण्डपितृयज्ञः दर्शपूर्णमासाङ्गं वा स्वर्यं
पुरुषार्थो वेति सन्देहायावास्याकालेऽमिहितत्वात् तदङ्गमिति पूर्वपृथिवित्वा
राज्ञान्तितम् — अङ्गाङ्गिभावबोधकश्रुत्यादिप्रमाणाभावादनारभ्याधीतत्वाच्च
नाङ्गम् (इति) । ननु फलामावात् कथ पुरुषार्थ इति चेन्न । 'स स्वर्गं स्यात्
सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादि' ति न्यायेन स्वर्गस्यैव फलत्वात् । अतः फलत्वात्
पुरुषार्थं एवेति विचारितम् ॥

पञ्चमे तु क्रमविचारः कृतः । क्रमेणामङ्गाङ्गिभावे निभिते साङ्गं
प्रधानं युगपत् कुर्यादिति प्रयोगविधिना यांगपदे विद्विने सर्वेस्य युगपत्
कर्तुमशक्यत्वात् क्रमेण एकानुषानतवा कर्तव्यत्वे प्राप्ते श्रुत्यर्थपठनस्थान-
शुद्ध्यप्रवृत्तिकृपः (१) प्रमाणसिद्धक्रमेण कर्तव्यम् । 'हृदयस्याग्रेऽवयति अथ
ग्रिहायाः अथ वक्षस' इत्यत्र भूत्यैव क्रमः । 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'यवागू-
पचती' त्वं त्रार्थक्रमः । पाठक्रमं ह्याश्रीकियमणेऽग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरमश्रुतं
स्वीकर्तव्यं साधनम् । यवागूपाकस्य च दृष्टेष्योगाभावाददृष्टार्थत्वं कल्प-
नीयम् । तदुभयदोपपरिहारार्थम् अर्थक्रमो द्रव्यत्वः यवागूपस्त्वाग्निहोत्रं
जुहोतीति । तथा च द्रव्यान्तरकल्पनादृष्टार्थत्वदोषो न भवतः । समिदाद्य-
श्रुत्यागानां यथा पठन् तेनैव क्रमेण कर्तव्यम् । ज्योतिष्ठोमे प्रात्तरग्नीषो-
मीयः, मृयद्वे सुवर्णीय, रायम् अनुबन्ध्यः एशुरिति एशुत्रय रुद्रेणददम्भ-
नीयम् । तदिकारे साध्यस्त्रयागे सवनीयपशुस्थाने 'सद पशुनालभत' इति
श्रूयते । तत्र त्रयाणां यांगपदायोगात् त्रये सदकर्तव्ये अग्नीषोमीयस्य
प्रकृतौ प्राधम्यादिद विकृतावपि सदस्त्वेन त्रयाणा प्राप्तौ स एव प्रवम-
भालम्भनीय इति प्राप्ते राज्ञान्तित — सवनीयस्थाने यठिनत्वात् सहत्वस्य
सुवनीयपश्चोः प्रायम्यमिदरयोस्त्वं चिक्कुः क्रम इति । अथवाग्नीषोमीयस्य
प्रकृतौ प्राधम्यात् तस्यैव सवनीयानन्तर्यं, ततोऽनुबन्ध्यः । मुस्ययागक्रमाद-

प्यज्ञयागक्रमः । यथा — ग्रासवतीसरस्वद्यागयोः क्रमे तदज्ञानामपि तदैव क्रमः । प्रवृत्त्यापि क्रमः । ‘ससदध प्राजापत्यान् पशुनालभत’ इत्यत्र ससदशापि पशुवो यूपेषु चक्षाः । तत्र प्रोक्षणम्युक्षणादयः पदार्थाः कर्तव्याः । तत्र केन क्रमेणेति विश्ये प्रथमतः प्रमाणान्तराभावादि(हौं १ ह श्रौ)त एव क्रमः, द्वितीयादिपदार्थेषु इच्छैव नियामिकास्तु इति प्राप्ते राष्ट्रान्तः— प्रवृत्त्यैव क्रमः, नेच्छया । तथाच कालव्यवधानं स्यात् यदा प्रथमे यद्र प्रोक्षणपदार्थः क्रियते सप्तदशे पशी तत्रैव । यदादावम्युक्षणं क्रियते तदा तस्य पोडशुपशुप्रोक्षणकाङ्क्षेन न व्यवधानं भवति । यदा त्विच्छया यज्ञे-कुत्रापि अन्तिमे मध्यमे वा द्वितीयपदार्थः क्रियते तदा प्रथमपदार्थस्याधिकं व्यवधानं भवति । ततो व्यवधानाभावाय प्रथमप्रवृत्तिक्रमेणैव द्वितीयादि कर्तव्यमिति स्थितम् ।

पष्ठे त्वधिकारचिन्ता । ‘अर्थी समर्थो विद्वान् शाखेणापर्युदस्तोऽधिकारी’ । अधित्वं सुखादिफलार्थित्वम् । ततु तिर्यगादिप्राणिनामप्यस्ति । त निरासाय समर्थ इति । देहेन्द्रियबठं सामर्थ्यम् । तत्र कर्मकरणशक्तियोगः । अर्थी समर्थोऽप्य(य)ज्ञानधिकारीति दर्शितं विद्वानिति । वेदवेदाङ्गाभिज्ञो विद्वान् । ततः सर्वं शुद्धेऽपि घटयेत् । अत उक्तं—शाखेणापर्युदस्त इति । शुद्धस्तु ‘शुद्धो यज्ञेऽनवक्लृप्त’ इति शाखेण निरस्तः । एवविधस्वर्गोपशुपुत्रादिकार्मोऽधिकारीति पठे निरूपितम् । इदं पूर्वपदक उपदेश इत्युच्यते । उपदेशो नाम साक्षकर्मनिरूपणम् । उत्तरपृष्ठकमतिदेश उच्यते । अतिरेणो नाम कर्मस्वरूपमात्रनिरूपणम् । यथा ‘सोयं चर्हं निर्विपेदि’ति ।

‘प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्ये’ति सामान्यातिदेशः सप्तमे । प्रकृतिः साङ्गो-पदेशः । तत्र ये धर्माः प्रयाजादय उपदिष्टाः येन क्रमेण, तेनैव क्रमेण ते धर्माः विकृतौ स्वरूपमात्रे कर्मणि कर्तव्याः ।

विद्युषातिदेशस्त्वप्यमे निरूप्यते । तप्र सर्वांसामिष्टीनां दर्शपूर्णमा-सेष्टिः प्रकृतिः । तद्दर्मी विकृतीष्टिपु कर्तव्याः । सोमयागानां ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । तद्दर्मी विकृतिसोमयागेषु रात्रिसरादिषु कर्तव्याः । पशुया-गानां सर्वेषामन्नीपोर्माप्यः प्रकृतिः । तदज्ञाने विकृतिपशुयागेषु कर्तव्यानि । अहर्गणानां द्वादशाहः प्रकृतिः । तदज्ञान्यन्यत्र सत्रान्तेष्वद्वयेषानि । एत-दष्टमे निरूप्यते ॥

नवमे ऊहो निरूप्यते । यथा — आग्नेये प्रकृतौ 'अग्नये जुष्टं निर्विपामी' ति निर्वापः क्रियते । विकृतौ सौर्ययागे 'सूर्याय जुष्टमि' त्याद्यूष्यते ।

दशमे वाधनिरूपणम् । उमान्यतोऽतिदेशेन प्राप्तो धर्मो विशेषेण वाध्यते । यथा — 'वर्हिः स्तूपाती' त्यत्र दर्भपरिस्तरे प्राप्ते आभिचारिककर्मणि 'शरमयं पर्हिर्भवती' त्यनेन वाध्यते । 'प्राजापत्याञ्छत कृष्णलान् निर्विपेदि' त्यत्र कृष्णलादीनां ब्रीह्याकारसुवर्णानां निर्वापे तेषामवहननप्राप्तौ वैतुप्यद्वाराभावादवहननपाधः ।

सकृदत्तुष्टानेन नहूनामुपकारकलक्षणं तन्त्रम् । तत्त्विरूपणमेकादशे । यथा — 'आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः' 'ऐन्द्रं दधि' 'ऐन्द्रं पय' इति व्रयाणां यागानां पञ्च प्रयाजाः सकृदत्तुष्टिता उपकुर्वन्ति । तदेव तन्त्रेणानुष्टितमुच्यते ॥

द्वादसे तु प्रसङ्गेनोपकारसिद्धिनिरूपणं क्रियते । यथा — लोके आग्रमूले पितृणां तर्पणे कृते आग्रमपि सिंचं भवति पितरश्च तृसा भवन्ति । तथा च पितृतर्पणप्रसङ्गेनाग्रसेका, एवं गोदोहनेन पशुकामस्य । अपां प्रणयने 'चमसेनापः प्रणयेत्' 'गोदोहनेन पशुकामस्ये' ति वाक्येन विहिते पशुकामस्य यदप्येण्यनं तदश्यपूर्णमासयागयोरप्युपकरोति । स च ग्रसङ्गः । एवं विधविचारो द्वादशे निरूपितः । तृतीयपष्टदशमाभ्यायाः पादाएकवन्तः । अतः शराभध्याया उच्यन्ते । इतरे पादचतुष्टपवन्तः ॥

मीमांसासागरं विद्वान् समुच्चर्तुं क ईश्वरः ।

एकदेशानुसरणं कृतं मन्दविषुद्धये ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञो माधवास्यसरस्वती ।

मीमांसादर्शने कविदकरोत् सञ्चादं सुधीः ॥

— —

वधुनोदीर्घते सांख्ययोगयोर्मतमुच्चमम् ।

माधवास्यसरस्वत्या वालानां वोधसिद्धये ॥

तन्मते प्रधानं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं जगत्कारणम् । पुरुषसु कूटस्थनित्व उदासीनः । परिणामिनित्यं प्रधानं प्रकृतिरिति पर्यायः । जगदाकारेण परिणममानमपि न नश्यति परिणामिनित्वम् । पञ्चविंशतितत्वा नाम पदार्थः । यथाहुः —

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदायाः प्रकृतिविकृतयस्सप्त ।

पोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्विकृतिः पुरुषः ॥”

इति । मूलप्रकृतिरादिकारणम् । सा न विकृतिविकाररूपा न भवति । कार्यरूपा न भवतीत्यर्थः । मूलत्वादेव तस्या न मूलान्तरापेक्षा । अतो न विकृतिरिति भावः । महदायाः, महत्तत्वं चुद्धिः । आदिपदादहङ्कारः शब्दस्पश्यरूपरसगन्धतन्मात्राणि । एतानि प्रकृतयो विकृतयश्च । उत्तरोत्तरस्य कारणत्वात् प्रकृतिः । पूर्वपूर्वकार्यत्वाच्च विकृतयः । एता अष्ट प्रकृतय उच्यन्ते । मूलप्रकृतिं विद्यय सप्त । विकृतयोऽपि श्रेत्रत्वगक्षिजिह्वाप्रणवाकृपादपाणिपायूपस्थमनांसि एकादशेन्द्रियाणि पृथिव्यादीनि पञ्च भूतानीति पोडश विकाराः । पुरुपस्तूदासीनत्वात् प्रकृतिः नित्यत्वात् विकृतिरित्यर्थः । नन्वत्र महदादयः किमर्थं कल्पनीया इते चेत्, पुरुपस्य विपयसम्बन्धार्थम् । पुरुपस्य विपयसम्बन्धः स्वभावात् भवति । चिद्रूपस्य तस्य विपयसम्बन्धस्वभावत्वे अनिमोक्षप्रसङ्गात् । विपयसम्बन्धनिवृचिर्हि मोक्ष इत्युच्यते । स्वभावस्य निवर्तयितुमशक्यत्वात् अनिमोक्ष एव पुरुपस्य स्यात् । न चेष्टापत्तिः । श्रुतिमन्त्रदिरोधात् । कोऽयं मन्त्र इति चेदाकर्णय । ‘अजाभेकां लोहितशुक्लकृष्णं चर्हाः प्रजाः सुजमाना सरूपाः । अजो हेको ज्ञुपमाणं ऽनुशेते जहात्येकां भुक्तभोगामजोऽन्य’ इति । अस्यार्थः — न जायत इत्यज्ञ प्रकृतिः । सा चैका मूलकारणत्वात् । लोहितं रजोगुणः । शुरुं सत्त्वगुणः । कृष्णं तमोगुणः । एतद्वेतयरूपा । सरूपाः लोहितादिसमानरूपाः । चर्हाः पहुलाः प्रजाः सुजमाना सुजन्ती । एवम्भूतामजां प्रकृतिम् । एकः अजः पुरुपः । भुक्तभोगां भुक्तः भोगः यया, पुरुपः संसारीकृतो वयेत्यर्थः, तां जहाति । प्रकृतिपुरुपा चैवेकात् संसारः, तद्वैकान्मुक्त्या भवितव्यम् । अतो निमोक्षो नेष्टपत्तिः । तर्हि प्रकृतिरेव साक्षात् पुरुपसम्बन्धिनी भवतु तम नोक्तदेष इति चेत्, तत्र से स एव देष्टां निर्मोक्षप्रसङ्गरूपः । प्रकृतेनित्यत्वात् सम्बन्धस्यापि विनाशाभावात् स्वभावस्य दुरपहचत्वात् । तर्हि घटादयो विपया एवाहत्य पुरुपचेतन्यसम्बन्धा भवन्त्यत्यपि न पठेत । तदा घटादेश्चिति सम्बन्धस्वभावस्य दुरपनेयत्वादिन्द्रियसंयुक्तशायामित्रासंयुक्तदशायामपि ग्रन्थाश्चप्रसङ्गात् । तथा च कदाचिद् दृष्ट्य कदाचिद् दृष्ट्य चेददृष्ट्यमिति व्यवस्था न स्यात् । तर्हान्द्रियमानप्रणाद्या घटादि-

स्तदीयो भवत्वित्यपि न । तदा युगपत् सर्वनिद्रयैः शब्दादिविषयेषु सञ्जिकृष्टेषु शब्दमश्रीपं रूपं नादाक्षमिति व्यासज्ञायोगात् । अतस्ततोऽधिकमपेक्षणीयम् । तद्हि मनस्ततोऽधिकमस्त्वति चेत् । न । यदीनिद्रयमनोमात्रेण सर्वविषयाणां पुरुपसम्बन्धित्वं तदा स्वभदशायां नरस्यैव सतो मनसा वराहादिरूपे नीति विषयतया पुरुपस्य नरत्वेन सम्बन्धेऽपि अहं नर इति नाभिमन्यते, वराहोऽहं व्याघ्रोऽहमित्येवाभिमन्यते । तत इन्द्रियमनोमात्रेण न निर्वहति पुरुपविषयसम्बन्धः । तद्हि अद्वक्षारोऽस्त्वधिकः । स्वमेन नरत्वेनाहङ्कारे नास्ति, वराहत्वादिना त्वास्ति । ततः स एव विषयः । न नरत्वमिति चेत् । न । तावताप्यसम्भवात् । सुपुसिदशायामहङ्कारमावेऽपि निःश्वासप्रश्वासजनकप्रयत्नानवस्थानात् । तथा च तत्प्रयत्नाश्रयत्वेनाधिकं किञ्चिद्भुपगन्तव्यम् । स एव महान् कर्ता । तत्र विहितनिपिद्धकर्मजन्यधर्माधर्मां । ताभ्यग्निशुष्टुपुरुषो विषयः पुरुपसम्बन्धो भवति । अवस्थात्रयेऽपि तदेवैतत् सव्यापारम् । इन्द्रियाणि वाह्यानि जाग्रदवस्थायामेव वर्तन्ते व्याप्तियन्ते च । मनोहङ्कारौ जाग्रत्स्वप्नयोरेव व्याप्तियेते । भावनारूपसंस्कारो महत्येव वर्तते । स्वसन्निकृष्टेनिद्रियद्वारा घटादयो विषया बुद्धिमुपसङ्कल्पमन्ति । पुरुषोऽपि तत्र प्रतिविम्बति । तत्रश्चैकान्तः करणसङ्कल्पान्त्या विषयः पुरुषोपधानीभवति । नन्वन्तःकरणरूपं महत्तत्त्वं चेत् प्रयत्नाश्रयः, तद्हि तेनैव चेतनेन भवितव्यम् । न हुन्यश्चेतयते अन्यः प्रयत्न इति सम्भवति । योऽहं चेतये स एवाहं प्रयत इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययविरोध इति चेत् । न । बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहाचिप्रियेऽपि पुरुषे अन्तःकरणचिम्बिते कर्तृत्वाभिमानः । अचेतनेऽपि महति प्रतिविम्बितपुरुषाविवेकाग्रहाचेतनत्वाभिमानः । आन्तिम्तु सादृश्यमते नास्ति । प्राभाकरवदत्वात्तिवादित्वात् । अतो भेदाग्रह एव विषयेयव्यवहारकारणम् । अतः प्रयत्नचेतन्ययोः सामानाधिकरण्यं घटते । तात्त्विकस्तु पुरुषे कर्तृत्वं युद्धौ च चेतनावत्वमिति व्यवहारो नास्यैव । पुरुपस्य पुष्करपलाशवन्निलेपत्वात् उद्देश्य जडत्वादिति । ननु स्वभावतः पुरुपस्य निलेपस्यापि बुद्धिवशालेषो भविष्यतीति चेत् । न । यथा कमलपत्रमुदकसम्बद्धमपि न तेन लिप्यते तद्वदिति । एवं महदादिकारणानां पृथगेव व्यापार-

सङ्घावादवश्यं तानि स्वीकर्तव्यानि । तेवेन्द्रियाणामस्त्वति प्रथमसन्निपातजं
ज्ञानं व्यापारः । विकल्पो मनसः । अविकल्पो निश्चयः । तदुभयमुक्तम् ॥

‘इन्द्रियाणि मनः पश्चाद्विकल्पयति निश्चयात्’ ।

इति । अहङ्काररयाभिमानः स चाहं क्रमकाधिकृत इत्येवंरूपः । बुद्धेश्च
कृत्यध्यवसायः । स च कर्तव्योऽयमित्याकारः । तहिं विकल्पाध्यवसाययो-
रुभयोरपि निश्चयरूपत्वात् को भेद इति न शङ्खनीयम् । विकल्पस्य
विषयनिश्चयरूपत्वात् । कृत्यध्यवसायस्य कृतिजनकेन्द्रारूपत्वात् । बु-
द्धिश्च चेतनोपरागविषयोपरागव्यापारावेशरूपांशुव्यवती । सर्वत्र हि म-
येदं कर्तव्यमिति त्रित्याकारः प्रतीयते । तत्र मयेति चेतनोपरागो दर्पण-
स्येव सुखोपरागो भेदाग्रहादतात्त्विकः । इदमिति विषयोपराग इन्द्रिय-
प्रणालिक्या बुद्धौ प्रतिविम्बितो बुद्धिपरिणामभेदो निःश्वासाहतदर्पणस्येव
मलिनिमा पारमार्थिकः । कर्तव्यमिति व्यापारादेशः एतदुभयतात्त्विकाता-
त्त्विकायत्तः । तत्रैव व्यापारलक्षणाया चुद्रेविषयोपरागो ज्ञानम् । तेन सह यः
पुरुषोपरागस्यापारमार्थिकस्य सम्बन्धः, यथा दर्पणप्रतिविम्बितस्य मुखस्य
मलेन सम्बन्धः, सोपलविधः । एवं ज्ञानोपलब्धयोर्भेदः । सुखादयोऽष्टाव-
प्येतत्तिष्ठाः, कर्तृभूतबुद्धिसामानाधिकरणेन प्रतीयमानत्वात् । न च वाच्यं
बुद्धिरेव स्वभावतश्चेतनास्त्विति । परिणामित्यात् । चेतनस्य कूटस्थनित्य-
त्वादिति । तथाचाचेतनापि प्रकृतिः वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरमिव पुरुषस्य
भोगापवर्गयोः प्रवर्तते । यदा प्रकृतिपुरुषविवेकः तदा मुक्तो भवति । वि-
वेकश्च श्रवणादिना भवति । जगतः प्रधानोपादानत्वे किं प्रमाणमिति चेद्
अनुमानं तावत् विमतकार्यजातम् अचेतनोपादानकं, कार्यत्वे सत्यचेतन-
त्वाद् वटादिवदिति । न च वैशेषिकादीन् प्रति सिद्धसाधनम् । परमा-
ण्वादीनामपि मूलकारणं प्रकृतिरेवेति ॥

यतः तत्र प्रधानं स्वतन्त्रमेवेति तत्त्वेरणाय न चेतनापेक्षा, तस्मा-
न्नेश्वरसिद्धिः ॥

सेश्वरसाङ्घवा योगसाङ्घवाश्चेश्वरमङ्गीकुर्वते । अन्यत् सर्वं समानम् ।
योगशास्वेऽपि मोक्षसाधनं योगः । योगाङ्गानि च यमादीनीति तत्त्विरूप(ण)म-
धिकम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । यमनियमासनप्राणायामप्रलाहारध्यानधार-

णसमाधयोऽष्टाङ्गानि । ‘अहिंसा सत्यमस्तेय ब्रह्मचर्यं दयार्जवामे’त्यादि
यमः । तीर्थं चाप्रतिग्रहः सन्ध्यायां मौनं भोजने मौनम् इत्यादिव्रतघारणं
नियम । पश्चस्वस्तिकादीन्यासुनानि । रेचकपूरककुम्भकादिः प्राणायामः ।
रेचकं प्राणवायुचिसर्जनम् । पूरकम् अन्तरकर्पणम् । कुम्भकम् आकृष्टस्य
तथैव धारणम् । प्रत्याहारो विषयेभ्यो मनोनिवर्तनम् । धारण हृदादिदे-
हैकदेशे प्राणधारणम् । ध्यानं तु ध्येयदेवताया विजातीयप्रत्ययानन्तरित-
सजातीयप्रत्ययप्रवाहसन्ततीकरणम् । समाधिस्तु त्रिपुटीरहितध्येयमात्र
परत्वम् ॥

इति साङ्घवयोगनिरूपणम् ॥

एव वैदिकदर्शनानि सक्षेपत उक्तानि । इदानीमवैदिकदर्शन निरू-
प्यते । तत्र चार्वाकस्य प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । कायाकरेण परिणतपृथि-
व्यादिभूतचतुष्यमेव चेतनः । एकैकमूतस्य चैतन्याभिव्यञ्जकत्वाभावेऽपि
समुदितस्य व्यक्षकत्वम् । यथा मदशक्तिरैकपूर्णफलादिना न भवति चूर्ण-
पर्णफलेभ्यस्तु भवति तद्वत् । अतीन्द्रियं तु नास्त्येव । स्वर्गादिकमपि
प्रत्यक्षसिद्धस्त्रकृचन्दनादिकमेव । वनिता रस्गः चन्दन स्वर्ग इति प्र-
योगदर्शनात् । शरीरत्याग एव मोक्षः । पुण्यपापे न कस्यापे । चतुर्भु-
जादिप्रतिमादिकमेव देवता । किं वहुना, प्रत्यक्षासिद्ध नास्ति । यथैष
मेवाचरणीयम् ॥

“यावज्जीवं सुखं जविन्नास्ति मूत्योर्गोचरः ।
भस्मीमूतस्य देहस्य पुनरागमन कुतः ॥”

इति तेषा सिद्धान्तः ॥

इति चार्वाकदर्शनसक्षेपः ॥

जैनमत निरूपित वैशेषिकमतनिरूपणवेलायां विपर्ययप्रस्तावात् ॥
वैद्वमत तु निरूप्यते । ते तु वहुप्रकारा यद्यपि तवा(पि) हीनम-
ध्यमोक्षमभेदात् प्रिधा । बुद्धिवैचित्र्यादा निधा । तत्र बुद्धस्य नयः शिष्याः ।
यस्तु हीनाधिकारी त प्रति अन्तर्वहित्य सर्वास्तित्वमवोधि । यस्तु मध्य
माधिकारी त प्रति ज्ञानस्यवास्तित्व वोधितम् । यस्तु त्रिपुटीकारी त प्रति

सर्वं शून्यमिति रहस्यं प्रादोर्शे । तत्रोत्तमाधिकारिणः साक्षादेव तत्त्वमुप-
दिष्टम् । हीनमध्यमयं स्तु क्रमेण शून्यतायामेवावतरणं भविष्यतीति तथो-
पदिष्टम् । तथा च ते बुद्धिवैचित्र्यादधिकारवैचित्र्याद्वा एकमपि तत्त्वं तथा
जग्हुः । यथोक्तं वौधिचित्तविवरणे —

“देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः ।

भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्वहुभिः पुनः ॥

गम्भीरोत्तारभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा ।

भिन्नापि देशनाभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणा ॥”

इति । लोकनाथानां वौद्वानां देशना आगमाः प्राण्यभिप्रायवशानुसा-
रिण्यः शून्यताप्रतिपत्त्युपस्थितिः क्षणिकत्वसर्वास्तित्वादिभिलोके थोत्तसमु-
दाये पुनर्वहुधा भिद्यन्ते । भेदभाद — गम्भीरेति । अमाधो गम्भीरः, तद्व-
परीत उत्तारः स्थूलदृष्टियोग्यः तदगुणा । क्वचिद् ग्रन्थप्रदेशे उभयलक्षणा
ज्ञानमात्रास्तित्वसर्ववाचार्थास्तित्वलक्षणा । तन तत्वतिपादेनी भिन्नापि दे-
शना शून्यता एवाद्वया तत्त्वलक्षणा । तत्र तत्त्वर्यवती सती अभिन्नेति श्लोक-
द्वयार्थः । यद्यपि वैभापिकोऽप्यपरोऽस्ति । स च सौत्रान्तिरूपमध्येऽन्तर्भूतः ।
एतानां स्त्रयोर्भेदः — अर्थप्रत्ययवैचित्र्याद् वाच्यार्थोऽनुग्रहयते सौत्रान्तिकैः ।
वैभापिकाणां च वाच्यार्थः न त्वक्ष इति । तत्र सर्वास्तित्वमत तावन्निरूप्यते ।
भूतं भौतिक चेति, चेत चैत्तिक चेति चतुर्धा । भूतं पृथिव्यादिभृत्युपम् ।
भौतिकं रूपादयध्यक्षुरादयध्य । तत्र पृथिवी(पी)रस्त्वभागा कठिनस्य-
भावा या । आपः स्नेहरम्भवः । तंजः उष्णास्यभावम् । वायुरीरणस्य-
भावः । ईरणं प्रेणन् । एवरथभागाः परमापनः प्रत्येक पृथिव्यादिरूपेण
सदृश्यन्ते भिठ्ठन्ते । एते कल्पास्त्रोप परिपताः सदृता उन्नयन्ते । असदृ-
तास्त इन्द्रियसत्त्वेन्पाद् गृह्यन्ते । चित्तर्चैर्तिकास्त्रेते वक्ष्यन्ते रूपप्रिन्नान्ते-
दनासत्त्वानस्त्रारूपा । एव एकम् । ते त्वध्यात्म सर्वत्रवहारास्पदमाचेन
सदृश्यन्ते रूप्यन्ते एभिर्मिष्या इति इन्द्रियाणि । न्यूनते उनि नम्बन्धु-
त्पत्त्या शुच्छादयो नायाः । तेन मरिष्यतार्जान्द्रियाणि रूपस्त्रन्व । नदनि-
त्यात्मप्रिन्नानन् । रूपादिपिपर इन्द्रियजन्मो दण्डायमानो विनानस्त्रः,
निर्विन्नन्नानन्नस इत्पर्थः । न्यूनस्त्रम् लिङ्गस्त्रस्त्र इति तये-
भेदः । इष्टानिष्टानुभवत्त्वम् गति युनकुण्डोदासीन गृहयधितस्याद्य-

विज्ञानस्य जायन्ते । स वेदनास्कन्धः विकल्पप्रत्ययः । संज्ञा संसर्गयोग्यः प्रतिभासो यथा—कुण्डली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीति संज्ञास्कन्धः । संस्कार-स्कन्धस्तु — रागदयः क्लेशाः, उपह्लेशाश्च मदमानादयः, धर्माधर्मी चेति । एषां समुदायः पञ्चस्कन्धी । ननु भूतभौतिकचित्तचेत्तानि संहन्यन्ते समुदितानि भवन्तीत्युक्तम् । तत्र संहन्ता तव मते कोऽपि भोक्ता वा प्रशासिता वा स्थिरो नास्ति । तत् कथं संहननमिति चेत्, शृणु । अविद्यादीनां परस्परनिमित्तत्वात् संहतिर्घटते । तेन च लोकयात्रोपपद्यते । तस्यां चोपपद्यमानायां न किञ्चिदन्य(दुःख)पेक्षणीयम् । तथाहि — अविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं पडायतनं स्पर्शनं वेदना तृष्णा उपादानं भवो जातिर्जरा मरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्ता इत्येवमविद्यासमूहे परस्परनिमित्तमैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमाने अर्थाक्षिसा संहतिरिति संहन्ता नापेक्ष्यते । अविद्यादेरयमर्थः — पृथिव्यप्रतेजोवायाकाशविज्ञानधातुपु पद्मसु कायाकारेषु येयमेकसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा सुखसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनुष्यसंज्ञा मातृपितृदुहितृसंज्ञा अहङ्कारममकारसंज्ञा, सेयमविद्या अस्य संसारानर्ध-सम्भारस्य मूलकारणम् । तस्यामविद्यायां सत्यां संस्कार रागद्वेषमोहाः विपयेषु ग्रवर्तन्ते । वस्तुविषया विज्ञसिविज्ञानम् । विज्ञानात् रूपिणो देहोपादानमेदाश्चत्वारः पृथिव्यादयो जायन्ते । तत्रामेत्युच्यते । तानि पृथिव्यादीन्युपादाय कारणत्वेन विकृत्य रूपं सितपीतादिरूपवच्छरीरमभिनिर्वर्तते । तच्छरीरं नाम रूपमुच्यते । पडिन्द्रियाणि पडायतनम् । पद पृथिव्यादिभातव आयतनानि यस्य कारणबृन्दस्येति व्युत्पत्त्या पडायतनम् । कारणबृन्दानां नामरूपेन्द्रियाणां सम्प्रिपातः स्पर्शः । सर्वादृ वेदना सुखादिकाः । वेदनायां सत्यां कर्तव्यमेतत् सुखं पुनर्मर्येत्यध्यवसानं तृष्णा भवति । तत् उपादानं वाक्यायचेष्टा । ततो भवः । भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्माधर्मां । धर्माधर्मकारणकस्कन्धप्रादुर्भावो जातिर्मनुप्यादिः । जन्महेतुका उत्तरे जरामरणादयः । जातनां स्त्रीयानां परिपाको जरा । स्कन्धानां विनाशो मरणम् । ग्रियमाणस्य मूढस्य पुत्रकादावल्लदाहः शोकः । तदुत्थं पुत्रकल्पादिविषयप्रलयनं परिदेवना । अनिष्टानुभवनं दुःखम् । मानसं च दुःखं दीर्घनस्यम् । मदमानादयश्चोपह्लेशा अविद्यादिषु द्रष्टव्याः । तेऽमी परस्परहेतवः, जन्मादिहेतुकाः अविद्यादयः अविद्यादिहेतुकाश्च जन्मादय इति घटीयन्त्रव-

दनिशमावर्तन्ते । तत्र वाह्याः पदार्था अनुमेयाः । ज्ञाने यस्य पदार्थस्याकारः प्रतीयते स बहिरस्तीत्यनुभीयते । विमतो बहिरस्ति, स्वाकारसमर्पकत्वात् । यद् बहिर्नास्ति तत् स्वाकारसमर्पकं च न भवति यथा नरविपाणमिति । सर्वे पदार्थाः क्षणिकाः क्षणे क्षणे जायन्ते, विरुद्धधर्माध्यासात् । विरुद्धधर्मश्च कुर्वत्वाकुर्वत्वसमर्थासमर्थत्वादि । यदेकमेव वीजं क्षेत्रमध्यपतितमकुर्वत् करोति कुसूलस्थं च न करोतीति कथम् । समर्थस्य क्षेपायोगात् । तर्हि स एवायमिति कथं प्रत्यभिज्ञानमिति चेत्, सादृश्यादिति ब्रूमः । क्षणिकघटादिसन्तानवर्तिनां सन्तानिनां क्षणानामत्यन्तसादृश्यात् ज्वालादिप्रत्यभिज्ञानवदिति ग्राह्यम् । चतुर्विधभावनायाः समलचित्तसन्तानोच्छेदे सति निर्मलचित्तसन्तानोत्पादो मुक्तिः । भावना तु दुःखं दुःखं स्वलक्षणं स्वलक्षणं क्षणिकं क्षणिकं शून्यं शून्यमिति निरन्तरचिन्तनम् ॥

विज्ञानमात्रवादी तु योगाचारः । तस्य मते क्षणिकं विज्ञानमेवास्ति, वाह्यं नास्त्येव । अत एव ज्ञानाकाररजते बहिष्वमारोप्यते इदमिति । नेदं रजतमितीदन्त्वमेव वाध्यते । तत्रेदं नेति निषेधो न रजतनिषेधः । रजतं तु बुद्धौ विद्यत एव । ननु विज्ञानस्कन्धमात्रं त्वया कथमुच्यते । यतः प्रमाणप्रमेयप्रमातुप्रमितिषु चतस्रपु विधासु सत्त्वस्य पर्यवसितत्वात् । ततश्च तत्वं व्यवस्थापयता त्वया चतस्रो विधा अभ्युपगृह्यत्वा इति चेत् । सत्यम् । बुद्धेरन्याश्रतस्रो विधा न सन्ति । तथापि बुद्धिक्षितः प्रमात्रादिव्यवहारोऽस्त्येव । तथाहि विज्ञानस्वरूपमेवासत्याकारमुक्तं तत् प्रमेयम् । प्रमेयप्रकाशनं प्रमाणफलम् । तत्प्रकाशनशक्तिः प्रमाणम् । स्वरूपमेव प्रमातृ । एवं विज्ञानमन्तरेण किमपि तत्वं नस्तीति योगाचारसिद्धान्तः ॥

माध्यमिकानां तु तत्वं शून्यमेव । ते ह्युत्तमाधिकारिणः । शून्यादैवाविद्यावशात् सर्वमारोपितं जायते । ‘असदेवेदमग्र आसीदि’ति भवदीयश्रुतिरप्यस्माकं सहायमत्तनोति । ‘कथमसत्तः सज्जायेते’त्यपि वेदो दूषयतीति चेत् । सत्यम् । पारमार्थिकसत्त्वे तद् दूषणं लगत्येव । अपारमार्थिकत्वे तु तत्र न कोऽपि दोषः । विज्ञानादि सर्वे कल्पितमेव । व्यवहारे क्षणिकत्वादिकं समानमेव । वस्तुतः शून्यमेव तत्वं स्थापितम् । प्रमाणप्रमेयप्रमितिप्रमातृरूपाभ्यतस्रो विधा अपि शून्यतत्वे संवृता अविद्यापरपर्यायाः कल्पिता इति ॥

सर्वदर्शनकौमुदीं

पदवाक्यप्रभाणज्ञो मध्यवास्यसरस्वती ।
चार्वाकजिनतुद्दानां भतं संक्षेपते इवदत् ॥

गोराएूदेशोऽखिलराष्ट्रवर्यः
सदाकरो दक्षिणदेशग्नितः ।
विराजते सहगिरीन्द्रसानौ
यत्रास्ति गोकर्णमहावलेशः ॥
तदेशजन्मा यतिरेकदण्डी
सरस्वतीमस्तकमाधवास्यः ।
विगाह नद्यां दिशि दक्षिणस्यां
सोदास्यपुर्यामकरोत् कृतिं सः ॥
अनात्मशास्त्रप्रतिपादनेन
दोषो यदि स्यान्मम नारि दोषः ।
वेदान्तशास्त्रेण निराकरिणोः
सर्वस्य भेदस्य पुरोदितस्य ॥

प्रस्थानभेदव्यभिन्नमेकं
वेदान्तशास्त्रं परिलोक्य सारम् ।
सङ्गृह्य वक्ष्यामि हिताय मोक्ष-
काङ्क्षावतामात्ममतेन शुद्धये ॥

पदवाक्यप्रभाणज्ञो माधवास्यसरस्वती ।
वेदान्तशास्त्रसारस्य सङ्ग्रहं कुरुते सुधीः ॥

तत्र वादरायणकृतानि सूत्रा.५ शारीरकभीमांसाशब्दवाच्यानि ।
शरीरमेव शरीरकम् । कुत्सितं वा शरोरं शर्तरकम् । तत्र भवस्तदभिमानी
जीवः शारीरकः । तस्य विचारो मीमांसा । जीवः स्वभावतः संसारी
उत्ताविद्या । यदि प्रथमः, तद्देहं तस्य न संसुतेमोक्षः स्यात् । स्वभाव-
स्यानपायात् । यदि द्वितीयः प्रकारः, तद्देहं तस्य प्रस्तुतालक्षणो मोक्षः
सम्भवतीत्येवमाकारो विचारः । सा च शारीरकभीमांसा चतुर्लक्षणी । प्रथमं

समसमन्वयलक्षणम् । तत्र चत्वारः पादाः । तेषु प्रथमे वैदान्तवाक्यानां समन्वयप्रतिपादकत्वं विचारितम् । द्वितीयमविरोधलक्षणम् । तत्रेतरशास्त्रविरोधः पर्यहारि । साधनलक्षणं तृतीयम् । तत्र वैराग्यादिमोक्षसाधनानि विचारितानि । फललक्षणं चतुर्थम् । तत्र मोक्षस्वरूपविचारः कृतः । अधिकरणसङ्ख्या तु शारीरकस्य चित्सुखाचार्यरूपता त्रिणवत्युत्तरशतमाधिकरणम् । तत्रापि प्रथमेऽध्याये एकचत्वारिंशदधिकरणानि । द्वितीये सप्तचत्वारिंशत् । तृतीये सप्तोत्तरपृष्ठिः । चतुर्थे भष्टोत्तरविंशत् । यद्यपि नित्याध्ययनविधिना ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ इत्यनेनाधीतवेदवैदान्तस्य इह जन्मनि जन्मान्तरे वा ईश्वरार्पणबुद्ध्या सत्कर्माचिदातस्य शुद्धमनस भापाततो वैदान्तेषु ‘आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती’ ति श्रुत्वा, पुत्रकल्पवादेः सर्वतो विरक्तस्य ‘एतावदरे ! सल्यमृतत्वमि’ ति ज्ञानस्यामृतत्वं श्रुत्वा, उपचाराज्ञानममृतत्वं साधनमित्यवगच्छतः ‘आत्मा वा थरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ इति श्रुत्वा, तदात्मनिदर्शन द्रष्टव्य इत्यनूद्य श्रवणादिसाधनं विधीयत इति भवति मतिः । तथापि न्यायेनैव तन्निर्णय इति वादरायण आचार्यो मीमांसा शारीरकस्य प्रणिनाय । तस्या उपवर्णाद्याचार्यविनिर्मिता अनेका वृत्तयः सत्त्व । तत्रद्वैतपरत्वं न सम्यक् प्रत्यपादि इति मत्वा शङ्करभगवत्पूज्यपादाः सर्वान् मुमुक्षुनुगृह्णन्तः शारीरकस्य केवलाद्वैतपरत्वं निर्णेतुकामा भाष्यं प्राणेषुः । तच्च नवसहस्रम् । तत्तात्पर्यं विवरीतुकामा भाष्यकारस्य शिष्याः पद्मपादाचार्यास्तस्य भाष्यस्य टीकां कृतवन्तः । सा च केनचिद् दुष्टेन नाशिता सर्वा । चतुर्सूत्रामात्रा अस्या अवशिष्टा । पुनरपि तेनिर्मिता पञ्चपादानां जाता । तत्र सर्वशास्त्रसद्ग्रहरूपायाश्चतुर्सूत्राटीकाया विवरणं चक्रविवरणाचार्याः । तत्र विवरणे चतुर्लक्षणी विशदा दृश्यते । तटीका अनेका नरेन्द्रगिर्यादिनिर्मिताः । इयं पञ्चग्रन्थी एकं प्रस्थानम् । अपरा तु भाष्यस्य वाचस्पतिमिश्रविरचिता भामती द्वादशसाहस्री । तस्याः कल्पतरुव्याख्या पश्चदशसाहस्री । इयं चतुर्ग्रन्थी अपरं प्रस्थानम् । अपर तु वाचिकप्रस्थानम् । तस्य कण्वशास्त्रागतवृहदरण्यकथुतिर्मूलम् । श्रुत्वाः शङ्करभाष्य नवसाहस्रम् । एतस्य शङ्कराचार्यगिर्यसुरेश्वराचार्यनिर्मित द्वादशसाहस्र वाचिकम् । तस्यानन्दगिर्याचार्यनिर्मिताएव चत्वारिंशत्साहस्री टीका । एवं

वाचिं कविवरण वा च स्पति मेन्द्रकं प्रस्थानत्रयम् । स्वीय मति विशेषस्य तत्र दर्शितत्वात् प्रस्थानत्रयम् । तथा माष्प्रस्य प्रकटार्थन्यायनिर्णयादिटीकाः सन्ति । तदेतेषां सारं विलोक्य अस्मद्बुद्धिगुद्ये मुमुक्षुणां हिताय च सर्वानामदर्शननिरूपणजनितदोपपरिहाराय च संक्षेपतो वेदान्तशास्त्रं चदामि । तत्रायं परमार्थः ॥

गलितनिरिलभेदं स्वप्रकाशस्वरूपं
निखिलजगदधीशं आन्त्यधिष्ठानभूतम् ।
परमसुखनिधानं सत्यमद्वैतभावं,
नमत भजत भक्त्या तं परात्मानमाध्यम् ॥

ननु किमस्य शास्त्रस्यानुवन्धचतुष्टयम् । को विषयः । किं प्रयोजनम् । कोऽधिकारी । कः सम्बन्धः ।

“ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं थ्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥”

इति न्यायात् प्रयोजनसम्बन्धौ वक्तव्यौ । विषयशावश्यं वाच्यः । प्रतिपाद्यस्याज्ञाने प्रेक्षावतां प्रबृत्यसम्भवत् । अधिकारिविशेषश्च वेदितव्यः । नहि सर्वं शास्त्रं सर्वाधिकारं सम्भवति । तथा सति चिकित्साकामस्य व्याकरणेऽधिकारप्रसज्जात् । शब्दसाधुत्वकामस्य वैद्यशास्त्रे प्रबृत्तिप्रसज्जात् । ततोऽवश्यमनुवन्धा वक्तव्या इति चेत् । सत्यम् । अज्ञाततत्त्वम्पदार्थयोरैक्यं वेदान्तस्य विषयः । अज्ञानं च त्वदुक्तमर्थं न जानामि मामन्यं च न जानामाति साक्षिवेद्यम् । तद्विषयश्च तत्त्वपदार्थयोरैक्यं शास्त्रस्य विषयः । तत्त्वं पदार्थयोरैक्यं ज्ञातं प्रयोजनम् । तत्सिद्ध्यर्थमेव वेदान्तवाक्यविचारः किं यते । साधनचतुष्टयसम्पन्न एवाधिकारी । साधनं च प्रथमं नित्यानित्यवस्तुविवेकः । स च युक्त्या सामान्यतो भवति जिज्ञासोः । अनित्यं कार्यं दृष्टमनुमितं च किञ्चिन्नित्यमन्तरणं न सम्भवतीति नित्यमात्रं तत्कारणतयानुमितोति । तद्विशेषं च जिज्ञासते किं चेतनमचेतन वेति । इहामुन्नभोगविरागो द्वितीय साधनम् । स चापाततः श्रुतिसिद्धः । ‘तद् यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते’ ‘पुत्रा द्यैते अद्वा यज्ञरूपा’

अष्टादशोकमवर येषु कर्मे'त्यादिश्रुतेः । तत्रापि विशेष जिज्ञासते—किं मुख्येयं श्रुतिरुतोपचारार्थेति । तृतीय साधन शमदमादिसाधनसम्पत् । सा च 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मान पश्येदि'ति श्रुतिसिद्धा । चतुर्थ साधन मुमुक्षुल्लभम् । तत् स्वानुभवसिद्धम् । विषयग्रन्थयोः प्रति-पादप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । ग्रन्थप्रयोजनयोः साध्यसाधनभावः सम्बन्धः । इत्यनुपन्धचतुष्टयसद्भावादारम्भणीय शास्त्रम् । तत्राद्वितीय ब्रह्मैव तत्त्वम् । 'एकमेवाद्वितीय ब्रह्म', 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'मृत्योः स मृत्युमामोति य ऽह नानेव पश्यति' 'द्वितीयाद्वै भय भवति' इति द्वेतानिषेधात् । श्रुत्यनुग्राहकस्तर्कोऽप्यभिधीयते । तत्रात्मानो जीवशब्दिताः परमात्मनो न तत्त्वतो भिद्यन्ते, आत्मत्वात् परमात्मवत् । कथ पुनर्जीविपरमात्मनोरभेदे तात्त्विके सर्वार्थससारि-मावः किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिभावश्च । जीवाना परस्पर पण्डितमूर्खादिभावश्च असङ्गत इति चेत् । विम्बप्रतिविम्बयोः प्रतिविम्बानां च तात्त्विकेऽप्यभेदे मिथ्याभेदप्रतिभासवदुपपत्तेः । अभेदे 'तत्त्वमस्या'दिश्वतिरेव प्रमाणम् । तस्या उपकर्मोपसहारादिना तत्रैव तात्पर्यावगमात् । प्रत्यक्षादिभेदग्राहकप्रमाणस्य स्वप्नभेदग्राहकप्रमाणवत् साध्यवहारिकर्त्तेनोपपत्तेः सावकाशमिरवकाशन्यायावतारात् । प्रत्यक्षादिक तु व्यवहारमानायोपयुज्यते, नात्यन्तिक भेद गृह्णाति । श्रुतिस्तु तात्पर्यवशाद् भेदभाव गृह्णाति । एव जीवाना परस्पर-भेदनिरासायेदमुच्यते । प्रतिवादिशरीरादन्यानि सर्वाणि प्रतिवादिन एव भोगसाधनानि, इन्द्रियत्वाद्, भोगसाधनत्वाद्वा प्रतिवादीन्द्रियवत् । एव चक्षुरादिकमपि पक्षयित्वा प्रयोगः कर्त्तव्यः । एकेनैवात्मनोपपत्तौ वह्नात्म कल्पने गौरवमेव । आकाशादाविव विपक्षे वाधकस्तर्क उन्नेयः । सर्वेषामेकत्वे सर्वत्र सुखदुःखादिक सर्वेऽनुसन्दध्युरिति चेत् तद्हि पादावच्छिन्न आत्मा शिरोवच्छिन्नात्मवेदनामप्यनुसन्दध्यात् । तत्र शरीरस्यैकत्रेऽन्द्रच्छिन्नाभिन्ना यदि अत्रापि चेतनस्यैकत्वेऽप्युपहिता भिन्ना ऽति तुस्यम् । तत्रैकस्या नेकचेदनानुसन्धान भेदेदिति चेद् अस्त्वेवेश्वरस्यानुसन्धानमत्रापि तद्वत् । प्रयृचिस्त्वस्य न भवति, अमोन्तुत्वात् । भोक्ता हि प्रयत्नते सुखे, दुःखाच्च निवर्तते । नत्वभोक्ता । तत् पादतलकण्ठकोद्वारणाय पाणितलःयापारव-चैत्रदुःखोद्वाराय मैत्रव्यापारप्रसन्नो नास्ति । किञ्च आत्मानात्मसर्वभेदो मिथ्या, भेदत्वात् स्वप्नभेदयत्, विभक्तत्वाज्जडत्वाद् रज्जुसर्पवत् । न च

प्रत्यक्षादिवाधः । प्रत्यक्षं तु तात्त्विकभेदग्रहासमर्थमित्युक्तत्वात् । नच भेदः सत्यः वस्तुत्वाज्ज्ञेयत्वादात्मविदिति वाधरुं वाच्यम् । तत्र वस्तुत्वं किं विवक्षितम् । तात्त्विकत्वं वा, तथा प्रतीयमानत्वं वा । अद्ये साध्याविशिष्टे हेतुः । द्वितीये शुक्लिरजतादौ व्यभिचारः । ज्ञेयत्वमपि तत्रानेकान्तभेद । प्रमेयत्वं च श्रुतिविरुद्धम् । ‘नेह नानास्ती’ति वाचात् । तत्रेहेति ब्रह्मपराभर्युत् रत्नैऽस्त्रियत्वात् । अन्यत्र भेदो भविष्यतीति चेत्त । करणतदन्यत्र कार्यासम्भवात् । तत्र निषेधेऽन्यत्र सम्भावनाभावात् । ब्रह्म जगत्कारणमिति प्रतिपादयिष्यामः । अद्वैते प्रयोगान्तरमपि — आत्मानात्मसमुदायस्तात्त्विकस्वान्तर्गतभेदहीनः, ज्ञेयत्वाद्, गगनवत् । समुदायस्य सन्दिग्धसाध्यतया पक्षत्वेऽपि तदेकदेशस्य प्रकारान्तरेण निश्चितसाध्यवत्तयोभयसिद्धत्वाद् दृष्टान्तत्वं प्रयुज्यते । यथा—सर्वे व्राणाणां वसिष्ठविदिति । पूर्धिवी इतरेभ्यो भिद्यते, पूर्धिवीत्याद्, घटविदिति वर्तमानादिप्रयोगदर्शनाच्च । किञ्च भेदस्वभवो धर्मो वा द्वितीयेऽपीतरेतराभावः पूर्थकत्वं वा । अद्ये प्रतियोगिनिरपेक्षत्वापत्तिः । नहि घटः पटादिभिन्न इति कथित् स्वभावं प्रत्येति । नच स्वभावग्रहणमाप्नेय भेदः प्रतीयते । तथा सति दूराद् बनश्रहेतरुभेदग्रहप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । भेदग्रहणमन्तरेणतराग्रहादात्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । पूर्थकत्वस्य गुणत्वेन गुणादौ तदभावात् । तत्र भेदाप्रतीतिप्रसङ्गात् । नहि घटात् पटो भिन्नः अयमनयोभेद इति विद्येष्यविशेष्यभावगर्भो भेदः प्रतीयते । विद्येष्यविशेष्यभावश्च सम्बन्धपूर्वकः । स च भेदज्ञानपूर्वकः इति चक्रक्रानवस्थाप्रसङ्गः । तस्माद् भेदयितुमशक्यत्वादद्वैतं सिद्धम् । एतत् सर्वमभिप्रेत्य ‘गठितनिषिलभेदमि’त्युक्तम् ॥

अथास्वप्रकाशरूप आत्मा, सराधारया वृत्त्या न गृह्णते । एकक्रियायामेकस्यैव कर्मत्वकर्तृत्वप्रसङ्गात् । नद्विज्ञानवरेय स्वात्मानं छिनतीतिदृष्ट्यरम् । नापि विषयज्ञानाधारतया प्राभाकरवदात्मा न गृह्णते सुवित्कर्मतामन्तरेणापक्षत्वात् सवेदनवत् । तत परिश्योपादात्मनः स्वप्रकाशसिद्धिः । किञ्च, विज्ञानस्वरूपत्वमात्मनो वेदान्तेषु थृयते । ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ ‘अथमात्मा ब्रह्म भवानुभूतियनुशासनम्’ इति च । विज्ञानं च स्वप्रकाशः, तदभिन्नात्मा कथमन्यप्रकाशः स्यात् । विज्ञानमेव कथ स्वप्रकाश इति चेद् अनुमानात् । विषादासदं घटादिव्यवसायज्ञान स्वप्रकाश, ज्ञानत्वात्, भयेदं

विदितमित्यनन्तरं जायमानसंवेदनवत् । नच साध्यविकलो दृष्टान्तः । अनुच्यवसायत्राहकज्ञानान्तराभावाद्, भावे वानवस्पाप्रसङ्गात् । किञ्च, ज्ञानं स्वप्रकाशमेवैष्टव्यम् । तदग्राहकज्ञानासम्भवात् । तथादि—ज्ञानं त्रिक्षणावस्थायि भवद्विः स्वीक्रियते । ततश्च युगपदनेकज्ञानोत्पत्त्यभावात् । ग्राह्यज्ञानस्थितिकाले ग्राहकज्ञानमुत्पदयत इति वाच्यम् । ग्राहकस्थितिकाले ग्राह्यनश्येदिति कथं गृह्णेत । प्रत्यक्षे विशेषस्य सत्तापेक्षणात् । स्वप्रकाशत्वमपि स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तदर्शनानपेक्षल्यं, ननु स्वकर्मकत्वम् । तेन न स्वात्मनि वृत्तिविरोधः । अथच प्रदीपवच्च विज्ञाने वृत्त्युपपत्तिः । यथा प्रदीपः परत्र विषये विज्ञानादिलक्षणं कार्यं कुर्वन् स्वात्मन्यपि स्वभावविशेषादेव विज्ञानादिकार्यं करोति, ननु दीपान्तरमपेक्षते, तथा विज्ञानमपि विषये व्यवहारकार्यं कुर्वत् स्वभावभेदादेव स्वात्मन्यपि व्यवहारकार्यं कुर्यात्, विज्ञानान्तरं नापेक्षते इति किं न स्यात् । तदुक्तम् —

“एकं कस्यचिदन्यस्य द्वयमेव प्रकाशकम् ।

अत्यन्तमनपेक्षस्य नैकमप्यस्तु का क्षतिः ॥”

इति । तस्मात् प्रथमज्ञानस्य ज्ञानान्तराह्यत्वेऽनवस्था । तर्कोपकृतानुपलब्ध्या वेदनान्तरासिद्धौ परिग्रिष्ठात् स्वप्रकाशतासिद्धिः । नच वाच्यं वेदनान्तरवेदं, वस्तुत्वात् परवदिति सत्प्रतिपक्षतेति । यद्वस्तु तद् वेदमिति व्यासिज्ञान एव व्यभिचारात् । तत्र वेदनान्तराङ्गीकारे सर्वोपसंहारसम्भवाद् व्यासिग्रह एव न स्यात् । ननु विनाशिनो ज्ञानस्य कथं नित्यात्मत्वसिद्धिरिति चेत् । विज्ञानस्य विनाशासिद्धेः । नीलाद्युपधानविनाशे तत्र न एत्वप्रतीतिः । यथा घटविनाशे तदुपहिताकाशविनाशप्रतीतिः । अभिज्ञा च संवित् । ततोऽप्यात्मननित्या । अभिज्ञत्वे चानुमानं— संवित् स्वान्तर्गतभेदशून्या उपाधिमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वाद्, आकाशवत् । ततः सविदात्मक आत्मा । तस्मात् स्वप्रकाशः । स्वप्रकाशत्वाच्च प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वादिहेतुनां तत्र नानेकान्तता । दृश्यत्वं स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदन्तरपेक्षानियमः । जडत्वं चासविद्युपत्वम् । तदुभयमप्यात्मनि नास्तीति कथमनेकान्तो हेतुः स्यात् । ननु प्रपञ्चः पक्षः । स च प्रमितो वा न वा । न चेच्छश्चविपाणवत् पक्षत्वासम्भवः । प्रमितश्चेद् खर्मिग्राहकप्रमाणवाध इति

चेन्न ! उभयधापि दोषाभावात् । वद्याद्यः पक्षः, तदा परप्रसिद्ध्यापरो घोष-
नीय इति वेदान्तानुसारेण परप्रमित्यैव पक्षत्वोपपत्तेः । यदि द्वितीयः, तदास्म-
त्यक्षानुसारेण प्रतीतमात्रस्य पक्षत्वोपपत्तेः । व्यर्थमेव शशविपाणवदिति वदता
त्वयैव तस्य पक्षत्वाङ्गीकारात् । अन्यथा तस्य पक्षत्वाभावः कथं साध-
नीयः । तस्मादात्मनः स्वप्रकाशत्वात् तत्र वश्यत्वादेवर्थमिचारादखण्डं ब्रह्म
वेदान्तेनापौरुषेयेण वोध्यते इति सिद्धम् ॥

ननु कथमखण्डार्थो वेदान्तेन वोध्यते । सर्वो हि शब्दः संसर्गं वा
विशिष्टं वा वोधयति । अभिहितान्वयवादिमते संसर्गम्, अन्विताभिधानमते
विशिष्टं वोधयति । यथा—गामानयेत्युक्ते गवानयनयोः संसर्गमानयनान्वितां
गां गवान्वितमानयनं वाकगच्छति लोकः । ततः कथं वेदान्तवाक्यं पदार्थ-
वोधकं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थवोधकं तत्त्वमस्यादिद्वितीयरहितमखण्डमात्रं
वोधयेदिति चेन्मैवम् । अखण्डार्थतायाः प्रमाणसिद्धत्वात् । तथाहि—
लोके चन्द्रप्रातिपदिकार्धतुभुत्तुं प्रति कश्चिद् वदति — प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र
इति लक्षणम् । स च प्रकृष्टसन्तमसव्यावृत्याल्पप्रकाशखद्योतादिव्यावृत्या च
चन्द्रस्वरूपमात्रमखण्डं जानाति, न तु व्यावृत्तिव्यवहारौ, तयोरत्तुभुत्तिमत-
त्वादिति सिद्धे सत्यादिवाक्यमस्यूलादिवाक्येन साक्षाद्व्याख्यात्तिपरेणकवाक्यं
सदितरव्यावृत्त्या ब्रह्मस्त्रूपं वोधयति । लक्षणवाक्यत्वात् । तथा च सत्य-
पदेन ब्रह्मणां वाध्यत्वं व्याख्यत्यते । ज्ञानपदेन जडत्वम् । अनन्तपदेन कालतो
देशतो वस्तुतश्च परिच्छिद्वत्वं वार्यते । आनन्दपदेन हुःखरूपत्वं निवार्यते ।
तत इतरथमव्यावर्तनद्वाराखण्डं वस्तु वोन्यते । लक्षणया सत्यादिपदेवो-
व्याभावादेलंकितत्वात् । सा च जहलक्षणा गङ्गादिपदवत् ॥

महावाक्ये तु 'तत्त्वमसी'त्यादौ जहदजहलक्षणया सोऽय देवदत्त
इतिवदखण्डार्थवोधनम् । यथा सोऽयमित्यत्र पूर्वदेशकालावेतदेशकालौ
च विहाय तदिदंपदाभ्यां देवदत्तस्वरूपमात्रं लक्ष्यते, विशिष्टस्यैकत्वा-
सम्भवात्, तथा महावाक्येऽपि तच्छब्दपरामृष्टं कारणतत्परोक्षत्वादि
विहाय त्वंपदेन संसारस्वसन्निहितत्वादि विहाय केवलं चैतन्यमात्रं
लक्ष्यते । अतो भागत्वागलक्षणया तत्त्वपदार्थयोरैक्यं स्वरूपं च वास्त्वैव-
भयविधैवोध्यते ॥

नन्वपौरुषेयत्वं वेदान्तानां कथं, येनापौरुषेयेणाखण्डार्थता वोच्येत् । सम्प्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादपौरुषेयो । वेद इति चेद न । विशेषणासिद्धेः । प्रलये सम्प्रदायस्य विच्छेदाभ्युपगमत् । विशेष्यप्रथमिद्धम् । ‘तस्माद् यज्ञात् सर्वहुनः ऋचस्सामानि जश्निरो छन्दांसि जश्निरेतस्माद् यज्ञुस्तस्मादजायत’ ‘ये वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुवेदो वायोस्सामवेद आदित्यादि’त्यादिश्रुतिभिरेव कर्तुः प्रभीयमाणत्वात् । नचाप्रभीयमाणकर्तृकत्वं न विवक्षितं, । किन्तु स्मरणागोचरकर्तृत्वमिति वाच्यम् । मुक्तकलोकादी व्यभिचारत् । तस्मात् पौरुषेयो वेदः, वाच्यत्वात्, कालिदासादिवाक्यवत् । शब्दानित्यत्वाच्च वेदस्य पौरुषेयत्वमिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते—किमिदं पौरुषेयत्वं नाम । किं प्रमाणान्तरेणार्थं बुद्ध्वा रचितत्वम् । जन्मश्रवणान्यथानुपपत्त्यैवार्थं बुद्ध्वा रचितत्वं सिध्येदिति चेत्त । इदानीमसदादिगिरुचार्यमाणेषु वेदेषु पुरुषाधीनत्वेऽप्यर्थं बुद्ध्वा रचितत्वाभावत् । द्वितीयस्तु पक्षोऽङ्गीक्रियत एव । श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् । वर्णस्तावन्नियः सर्वगताश्च, अमूर्तद्रव्यत्वादाकाशवत् । तथा च कालतो देशतश्च क्रमराहिता वर्णाः अनिलोचारणप्रतिपत्तिक्रमवन्तश्च । ततश्च पूर्वपूर्वकमानुसृतिनिभित्तिकोत्तरो चरतत्सद्यक्रमवतां वेदशब्दवाच्यानां साम्रातमपि पुरुषाधीनोत्पत्तिमत्त्वात्, सुषिष्यमयेऽपि श्रुत्या तथात्वस्य प्रतिपादयितुमुचितत्वात् पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वमस्त्येव । वेदानित्यत्वानुमानं च ‘वाचा विरूप नित्यये’त्याद्यागमविरुद्धम् । अन्यथा ‘सामवेद आदित्यादि’ति श्रुतिवल्लात् तेषामपि कर्तृत्वं स्यात् । तेषां सम्प्रदायप्रकर्त्तकत्वमात्रमिति यदि तदा ईश्वरस्यापि सर्गदौ तथात्वं न दण्डवारितमिति । तथा च श्रुतिः स्वातन्त्र्यं निषेधति—‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैतद् यद् ऋग्वेदो यजुवेदः सामवेदोऽथर्वाद्विरम इतिहासपुराणानी’ति । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वात् स ईश्वरः कल्पान्तरप्रलयाद्यन्तर्हितमपि स्मृत्वा सर्गदौ करोति । अन्यथा स्वतन्त्रत्वे न दण्डवारितमपि वदेत् ॥

स्वतःप्रमाणत्वाच्च पौरुषेयो वेदः । ननु किमिद स्वतःप्रमाणत्वम् । वेदस्य तावन्नित्यनिर्दोपत्वमेव स्मृतस्त्वम् । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वाभावेनासोक्तत्वानेक्षणात् । पदादिजन्यवृत्तिरूपज्ञानस्य प्रमात्रमासाधारणविज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिच्छन्यत्वमस्वर्णप्रमाणत्वम् । अप्रमायाच्च

सामान्यसामग्रीवित्तिरिक्तदोषादिजन्यत्वम् । परतः प्रमाणत्वम् । मनससञ्चिकर्षादिः सामान्यसामग्री । गुणो दोषो वा तदतिरिक्तः । तज्जन्यत्वमुत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्यर्थः । अतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वकल्पनायां कल्पनागौरेवमेव देवः । ज्ञानौ स्वतस्त्वं नाम येन ज्ञानं गृह्णते तेनैव तदा तत्यामाण्यं गृह्णत इत्येतत् । ज्ञानं तु साक्षिवेदं वेदान्तिसते । भद्रान्तां ज्ञाततान्यथानुपपत्तिशाहं ज्ञानम् । स्वयंप्रकाशं ज्ञानं गृह्णते । त्रय एव स्वतःप्रमाणयवादिनः । अन्येषां प्रामाण्यस्य परतस्त्वम् । तच्च ज्ञानग्राहकादन्येन ग्राहत्वम् । ज्ञानं मनसै गृह्णते । प्रामाण्यमनुभावेन समर्थप्रवृत्तिजनकत्वलक्षणेन । अप्रामाण्यं परत एव गृह्णते । अप्रमाणस्वरूपं साक्ष्यादिना गृह्णते । अप्रामाण्यं वाधकज्ञानेन । एतावन्तं कालमिदं शुक्तिशक्तिरजतमित्यभादित्यादिना प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे ज्ञानग्रहानन्तरं प्रमाणमप्रमाणं वेदं ज्ञानमिति सन्देहो न सादिति चेत् । सत्यम् । बुद्धिमात्रं प्रमेत्येव गृह्णते । विषयापदारकारणदोषादिना सन्देहादिर्जायते । तथाहुः —

‘तस्माद्वधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।
अर्थान्यथात्वहेतूधर्दोपज्ञानैरपोद्यते ॥’

इति । परतो ज्ञायत इति पद्मे प्रमाणभूतयानुभित्या पूर्वज्ञानप्रामाण्यं गृह्णते । अनुभितेः प्रामाण्यमन्ययानुभित्या, तस्या अप्यन्ययेत्यनवस्था स्यात् । न वाच्यमनवस्था स्वतःपक्षेऽपि समाना, तत्रापि ज्ञाततान्यथानुपपत्तिप्रसूतयार्थपत्त्या वा ज्ञानप्रामाण्ये सर्वैः गृह्णते । अनुभितिरप्यनुभित्यतरेण ग्राहेति । वेदान्तिसते तस्यादोपत्वात् । तन्मते ज्ञानं वृत्तिरूपं साक्षिवेदं, साक्षी च स्वप्रकाशः इति नानवस्था । तस्मात् स्वतःप्रमाणभूता वेदान्ता सिद्धं ब्रह्म वांध्यन्ति ॥

ननु कर्थं सिद्धे ब्रह्मणि वेदान्ताः प्रमाणम् । सर्वेषापि वाच्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकतया प्रथमव्युत्पत्तिदर्शनात्, कार्यान्विते शब्दप्रामाण्यात् । सर्वोऽपि पुरुषो ग्रामनय गां वधानेत्युक्ते प्रतीते । तद् दृष्ट्वा यत्तो व्युत्पद्यते, न तु गोस्तिष्ठतीत्युक्ते कथित् प्रतीते, व्युत्पत्तिरपि न भवति । अतो वेदान्ता आत्मा प्रतिपत्तव्य इत्येव विधिपरत्वेन नेया इति चेन्मैवम् । कार्ये व्युत्पत्त्यसम्भवात् । कार्यातिरिक्तानि पदानि न कार्यान्वितस्त्वार्थं

नियतसामर्थ्यानि, पदत्वात्, कार्यपदत्वत् । नच साध्यविकलं निदर्शनम् । एकत्र वाक्ये कृत्युद्देश्यतालक्षणकार्यद्वयाभावात् । अतः कार्यपदस्य कार्यान्तरान्वितस्वार्थगोचरत्वाभावाद् भावार्थिरूपकार्यान्वितस्वस्य तैरनन्दीकरणात् । विषेषे तु योग्येतरान्वितस्वार्थमात्रस्य सर्वपदसामर्थ्यप्रयोगजनकत्वे सम्भवति कार्येतरपदानां कार्यान्वितस्वार्थगोचरत्वं, कार्यपदस्य च स्वरूपे सामर्थ्यमन्यान्विते वा सामर्थ्यमिति प्रयोजकद्वयान्नीकारे गौरवं वाधकमुद्भेदम् । तथा सिद्धार्थेऽपि ब्युत्सत्तिरूपते । यथा — चैत्रस्य सुतोत्पत्तिं दृष्ट्वा वार्ताद्वरेण सह चैत्रसमीपं गतस्य भाषानभिज्ञस्य कस्यचित् तटस्थस्य पुत्रस्ते जात इति वार्ताद्वरधाक्यं श्रुत्वा विकसितगुणं चैत्रं पश्यतः पुत्रजन्मैवास्य हर्षद्वेतुरिति विचारवतोऽस्य वाक्यस्य पुत्रजन्मैवार्थ इति समुदायब्युत्सत्तिर्भवति । तत आवाषोद्धाराम्यां विशेषसङ्केतप्रद्वये भवति । तथा वेदान्तेऽप्युपक्रमोपसंहारादिना ब्रह्मचर्त्वं सम्भवति । न च प्रतिपत्तिविधिपरत्वर । प्रतिपत्तेः प्रमाणप्रमेयाधीनतया कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यत्वादविधेयत्वम् । ततः कार्यान्वितपरत्वे वेदान्तानां न सम्भवति । सिद्धेऽप्येऽन्दभासामाण्याय प्रयोगः — सिद्धोऽप्यर्थो मुख्यया वृत्त्या शब्दघोषः, प्रमेयत्वात्, कार्यत्वत् । विषये तु तत्र दद्यमानेऽपक्रमोपसंहारादिपद्विधतत्सर्वलिङ्गभक्तप्रसङ्गो वाधकः । मुख्यार्थे सम्भवति लक्षणाद्वीकारोऽपि वाधकः । कार्यान्वितत्वानन्नीकारोऽपि प्रयुक्यते — वेदः सिद्धेवार्थे प्रमाणं, प्रमाणत्वात्, चक्षुर्वत् । नच विधिवाक्ये वाधः, घलवदनिष्ठाननुष्ठानी'ष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वात् तस्य च सिद्धत्वात् । नच भविष्यदनुमाने व्यभिचारः । तस्य साध्यत्वेऽपि पराभिमतकृत्युद्देश्यत्वरूपकार्यत्वाभावात् तदितरस्यैव सिद्धस्वस्येह विवितत्वात् । तादृशसिद्धत्वस्य भविष्यत्यपि सत्त्वात् । विषये त्वयं वाधः । पराभिमतकार्यस्यापूर्वत्वेन मानान्तरागोचरत्वात् तत्र सङ्गत्यनुपरतिः । अगृहीतसङ्गतिकानां च एदानां वोपकल्पानुपरतिरिति । ननु ममेदैकर्तव्यमिति प्रतिभासात् कार्यतासिद्धिर्भन्तैवेति चेन्नैवम् । कर्तव्यताप्रतिभासस्य चिकीर्णारूपत्वात् तदतिरिक्तस्य सङ्गेषे प्रमाणभावात् । तस्मात् सङ्गतिप्रदासम्भवात् कर्मभागोऽपि न पराभिमतकार्यप्रोपकः । किन्तु इष्टसाधनत्वावोधकः । किं पुनर्भूषणः सिद्धसोपक इति तिर्थं वेदान्ता जगत्काण्डवद्वोधका इति ॥

ननु जगत्कारणं ब्रह्म कथम् । प्रधानपरमाणवादीनाभेषोपादानकारणत्वात् । अदृष्टादीनां निमित्तकारणत्वात् । चेतनोपादानत्वे कार्यस्यापि चेतनत्वप्रसङ्गात् । अचेतनं च दृश्यते भूतभौतिकादि । तस्माद्चेतनोपादानमिति चेत्मैवम् । ब्रह्मण एव श्रुत्या कारणद्वयत्ववोधनात् । ‘अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युपक्रम्य ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ती’ति सामान्यतो लक्षणमुक्तम् । तत्रिर्णयाय व्रूपे श्रुतिः—‘आनन्दो ब्रह्मेत्यति व्यजानात् ‘आनन्दाद्वयेवे’त्यादि । तत्र जननजीवनयोर्लयस्य घोपभोगादःयत्रासम्भवाद् ब्रह्मेवोपादानम् । कर्तृत्वेन निमित्तमपि ब्रह्मेव । अदृष्टस्य निमित्तत्वेऽप्यचेतनस्य चेतनाधिष्ठेयत्वनियमात् तत्वेरकं ब्रह्मेव । अस्मदादेस्त्वदृष्टादिसाक्षात्कारारासम्भवात्र प्रेरकत्वम् । नच चेतनोपादानत्वे कार्यस्य चेतनत्वापत्तिः । विवर्तवादाङ्गीकारात् । यथा रज्ञुरज्ञानवशात् सर्पेदण्डधारादिरूपेण विवर्तते, एवमविद्यावशादेव ब्रह्म जगदाकारेण जीवेश्वराकारेण च विवर्तते । विवर्तो नामात्मात्मिकोऽन्यथाभावः शुक्तिरजतादिवत् । तात्मिकोऽन्यथाभावः परिणामः क्षीरदध्यादिवत् । स च परिणामो ब्रह्मणि न सम्भवति । सर्वया परिणामे ब्रह्मस्वरूपस्याभावप्रसङ्गः । एकदेशपरिणामस्तु न सम्भवति । निरवयवत्वेन देशाभावात् । आविद्यकस्तु देशो विवर्त एव सम्भवति । तदुक्तम्—

आच्छाद्य विक्षिपति विष्फुरदात्मरूपं

जीवेश्वर(स्व)जगदाकृतिभिर्मृपैव ।

अज्ञानमात्रवरणविभ्रमशक्तियोगादात्मत्वमात्रविपयाम्रयतावलेन ॥

इति । प्रधानादिवादस्य शाश्वते निरासात् । ब्रह्मवादस्य स्थापितत्वाद् ब्रह्मेव विविधं कारणम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्य ‘निखिलजगदधीशमि’त्युक्तम् ॥

तथा आन्त्यधिष्ठानभूतः परमात्मा । तथाहि शुक्त्याद्यवच्छिन्नं चैतन्यं अभाधिष्ठानम् । चैतन्यस्थाविद्या रजताद्याकारेण परिणमते । तत्रेदमिति धर्मिज्ञानमन्तःकरणपरिणामावच्छिन्नं चैतन्यम् । तच्चैतन्यगताविद्यावृत्तिरारोपितरजतप्रतिभासः । नचैवं सति एवं सिद्धान्तः । इन्द्रियसञ्ज्ञिकर्षस्थले विषयस्य फलव्याप्त्यत्वं परोक्षे च वृत्तिव्याप्त्यत्वस् । शुद्धादिजानिता मनोवृत्तिरेव विषयाकारा भवति । वृच्छां प्रतिविम्बचैतन्यमात्मादि

प्रमाणम् । कल्प्यप्यत्वस्थले घटादिविषयावच्छिन्नमात्मचैतन्यमेव विषयः । घटादिविषयान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणम् । अहंवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाता । तत्र प्रमाणेन प्रमेयावच्छिन्नचैतन्यगताविद्यायां व्यावर्त्तितायां साक्षिचैतन्यप्रकाश एव प्रमाणफलम् । तत्राध्यस्तो घटादिः प्रकाशते तादात्म्यसम्बन्धादिति रज्जान्तः । तथा च सति आन्तिस्थलेऽपि शुक्लीदमंशावच्छिन्नं साक्षिचैतन्यमधिष्ठानं प्रकाशः । तदेव स्वमायाविवर्त्तभूतं रजताद्यपि भासयति । ततश्च फलस्यैकत्वादेकमेव ज्ञानम् । मनोवृत्तिद्व्याङ्गीकारे हि ग्रहणस्मरणवद् ज्ञानद्वयप्रसङ्गः । तचास्माकं नास्तीति नास्त्यातिप्रसङ्गः ॥

ननु आन्तिसिद्धौ तदधिष्ठानविचारः, सैवनिरास्तीति प्राभाकरः । तथा हि - विवादाध्यासिताः प्रत्यया यथार्थाः, प्रत्ययत्वात्, सम्मतवदिति सर्वप्रत्ययानां याथार्थ्यमिति चेन्मैवम् । विवादाध्यासितशब्देन विभ्रमस्वीकारे तवापसिद्धान्तः । तदस्वीकारे आश्रयासिद्धिः । आन्तिसद्गावे किं प्रमाणमिति चेदनुमानं प्रत्यक्षमपि । अनुमानं तावत् — विवादपदं शुक्लिकाशकलं रजतज्ञानविषय, रजतोपायान्यत्वे सति रजतार्थिनां प्रवृत्तिविषयत्वात्, सम्यग्रजतवत् । हेतूचित्तिरेव विष्क्षे वाधकस्तर्कः । प्रत्यक्षं च — एतावन्तं कालमिदं शुक्लिकाशकलं मिथ्यैव रजतमित्यभादिति प्रत्यभिज्ञानम् । तस्मादारोपः सिद्धः । आरोप्यमाण तु विचारणीयम् । किमस्त, किं वा सत्, उत सदसत्, उतोभयविलक्षणमनिर्वाच्यमिति । न तदाद्यः । असतोऽपरेष्वतया प्रतिभासानुपपत्तेः । असति प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । अन्यथा शशविषयादावपि तदुभयप्रसङ्गात् । नापि सदारोप्यते । सतो नेदमिति वाधानुपपत्तेः । इह वाध्यत्वादन्यत्रास्तीति गम्यत इति चेद्, वाधानुभवदेवान्यत्र विषयीक्रियते उतार्थापत्त्या कल्प्यते । नायः । नेदमिति वाधादत्रासत्वमात्रं प्रतीयते । नत्वन्यत्र सत्त्वमनुभूयते । नापि द्वितीयः । कल्पनानर्थक्यात् । नष्टन्यत्र सत्त्वमस्यत्र प्रतीतिमुपषादयेत्, प्रदेशमेदात् । नहि भूलिनसत्त्वमात्रान्मोनलिनं प्रतिभासेत । किञ्च इह निषिद्धमन्यत्रास्तीति न नियमः । अष्टिष्ठानतादत्म्येन च्यभिचारात् । शुक्लिरजततादात्म्यमन्त्र निषिद्ध्यते । तदन्यत्र क्वापि न दृश्यते । ननु नेद रजतमिति निषेधेन तादा

त्यमेव निपिध्यते न तु रजतस्वरूपमिति रजतमन्यग्रास्तीति चेत् तद्हि शुक्रिः-
रजतयोरुभयोरपि विविक्तयोरुत्त्र प्रतिभासापत्तेः । यथा वयोऽर्थैव न स्य-
त्योर्दूरात् तादात्म्यभ्रमे निकटसुपसर्पतस्तादात्म्यनिषेधे विविक्तयोरुपलभ्मः ।
अषि च नेदं रजतभिति सामानाधिकरण्येनैव यदि निषेधः स्यात् तदा तादा-
त्म्यनिषेधोऽपि शक्येत । न चेवं नियमः । वैयधिकरण्येनापि निषेधदर्शनात् ।
मया न तत्र इष्टे सलिलमस्ति मया न तत्रात्मभूतं रजतमस्तीति । अन्यत्र रजत-
मस्तीति त्वं भणसि, स किं बौद्धः । बुद्धौ स्थितं सत्यं रजतं चहिरतोप्यत
इति ग्रूपे, तदा गुणापुण्यादौ बुद्धिस्थवह्यारोपे देहदाहप्रसङ्गः । अन्त-
रपि तस्य वह्येरता त्विकरवान्न देहदाहप्रसङ्ग इति चेत् तदर्थायात्मत्यन्तासद-
निर्वचनीय वेति । तद्हि वैषेषिकादिमतं भवत्यत्र चाधितं देशान्तरेऽ-
स्तीति चेन्न । देशान्तरादौ स्थितस्येन्द्रियसन्निकर्षोमावैन द्रष्टुमशुक्यत्यात् ।
अन्यथा सर्वे सर्वत्र इत्यतिप्रसङ्गः । दोषवशाद् दर्शने न गतिप्रसङ्ग इत्यपि
न । दोषोऽप्यसदनिर्वचनीय प्रकाशयेत् तादात्म्यवत् । तादात्म्ये तु प्रका-
रान्तराभावादसदनिर्वचनीयमभ्युपगन्तव्यम् । तद्वद्यापि भवतु । देशान्तर-
स्थस्यात्र भनेमानाभावात् । तद्हि सदसद्रूपमारोपितमिति जैनमतं भव-
त्विति चेत् । विरोधात् । एकस्य वस्तुनो विरुद्धदैरुप्यासम्भवात् सम्भवे-
वा न क्षमि विरोधः स्यात् । सप्तभाग्नियस्य निराकृतत्वाच्च । ततः परि-
शेषादारोपितमनिर्वचनीयमित्यभ्युपेयम् । अनिर्वचनयित्वम् साद्विलक्षणत्वे
सत्यसद्विलक्षणत्वे सति सदसद्विलक्षणत्वम् । तदपि न तात्त्विकं, येन
विरोधः स्यात् । किञ्चु अविद्याविलक्षितमेव ॥

नन्यविद्या किञ्चिष्ठा किञ्चिप्या । न तावद् ब्रह्मनिष्ठा । तस्य
स्वप्रकाशत्वेनाविद्याश्रयत्वासम्भवात् । नापि जीवनिष्ठा । इतरेतराश्रय-
त्वापत्तेः । अविद्यया जीवभावो जीवधावे तदाभ्याविद्येति । विषयोऽपि
न तावद् ब्रह्म । तस्य स्वप्रकाशस्वभावत्वेनाविद्याविषयत्वाभावात् । अन्यथा
तेजसोऽपि तमोविषयत्वं स्यात् । नापि जीवो विषयः । तस्याविद्याकल्पि-
ततया तद्विषयत्वायोगात्, कल्पितस्यासत्त्वात् । तस्मादविद्याया आश्रय-
विषययोरभावादसत्त्वमिति चेत् । सत्यम् । परमार्थतस्त्वेवमेव । तथाप्य-
विद्यापामेव स्थित्वा सर्वे सुभवति । तत एव सुरेश्वराचार्यः—

‘ब्रह्माविद्यावदिष्टं चेन्ननु दोपो महानयम् ।
निरधिये च विद्याया आत्मर्थक्यं प्रसर्यते ॥’

इति शङ्कित्वा—

‘नाविद्यास्येत्यविद्यायामवोसित्वा प्रकल्प्यते ।
ब्रह्मद्वारा त्वविद्येयं न कथञ्चन युज्यते ॥’

इति सिद्धान्तितम् । तथा च ब्रह्मैवाविद्याया विषय आश्रयश्चेति केचिदाचार्याः प्रतिपेदिरे । कल्पितस्याश्रयविषययोरयोगात् अहमज्ञ इत्यादिस्वानुभवसिद्धत्वादविद्यायाः साक्षिवेद्यत्वम् । न च स्वप्रकाशे तदसम्भवः । तत्रैव कथञ्चित् सम्भवात् । जडे तु स्वकार्येऽविद्याया असम्भवात् । तर्ह्यविद्या न निवर्त्तेति चेत् । साक्षिसिद्धायाः प्रमाणज्ञानेन निवर्त्यत्वात् । प्रमाणेन त्यविद्या कापि न सिध्यति । दीपेनान्धकारवत् । तमसस्तेजोविषयत्वं मानाभावान्न सम्भवति । यद्वा जीवाश्रया ब्रह्मविषयाविद्या । न चेतरेतराश्रयः, चीजाद्गुरुर्बदनादित्वात् । तस्मादविद्यायाः आश्रयविषययोः सङ्घावात् सदादिवैलक्षण्यमप्यतात्त्विकमित्यनिर्वचनीयमारेपितमिति सिद्धम् । शुक्लिरूप्यगदिवत् प्रपञ्चोऽपि विगदादिः सदौपे ब्रह्मण्यारेपितः । विद्याद्याख्यासिताः प्रपञ्चमेदाः सदौपे परिकल्पिताः, प्रत्येकं तदनुविद्धत्वत् । ये येन प्रत्येकमनुविद्धाः ते तत्र परिकल्पिताः । यथा प्रत्येकं चन्द्ररूपानुविद्धास्तत्र परिकल्पिता जलतरङ्गचन्द्रमसः तथा चामी प्रपञ्चमेदाः प्रत्येकं घटः सन् घटः सज्जित्यादिरूपेण सदनुविद्धाः । तस्मात् तत्र परिकल्पिता इति । तदनुविद्धत्वं तदाकारेण प्रतीयमानत्वम् । दरात् तरवो निरन्तरा वनाकारा दृश्यन्ते । तत्र यनानुविद्धत्वेऽपि तत्र परिकल्पितत्वं नास्तीति प्रत्येकमित्युदितम् । तरयन्तु न प्रत्येकं वनानुविद्धाः किन्तु समुदिताः । समुदितेष्वेव वनाकारानुभवात् । विपर्यये तु निरपिष्ठाने विभ्रमो निरवधिकश्च धाध-प्रसर्मो धाधकः । न च शून्यमेवाधिष्ठानमवधिश्च स्यात् । तदनुविद्धमारोपितत्वं भासते । तदधिष्ठानमवधिश्च निषेपस्य यथा शुक्लीदमंशौ रूप्यस्य । न च कदाचन शून्यानुविद्धं भासते रजतादि, किन्तु इदमवच्छिद्यम् । नदीदपिति शून्यम् अपि तु शुक्लिरूपादि । शून्यथा भूतस्य तदुपादनानुपपत्तेः । तस्माद् ग्रान्त्यपिष्ठानमूर्त्वं परमात्मा । एतत्सदैषभिप्रेत्य ग्रान्त्यपिष्ठानमूर्त्युदितर ॥

तथा परमसुखनिदानं परमानन्दरूपम् । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजनात्', 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्', 'एषोऽस्य परमानन्दः' इत्यादिक्षुतेः । एषु च एव पुरुषस्य चैतन्यमितिवदभेदेऽपि द्रष्टव्या । रामानाधिकरण्यश्रुतिवलात् । ननु सुखस्य दुःखाभावरूपत्वात् कथं ब्रह्मणा समानाधिकरण्यमिति चेत्, सुखाभावो दुःखमिति विपर्ययेऽस्यापि सुखत्वात् । विधिमुद्ध्रप्रत्ययवेदत्वं तूभयत्र तुल्यम् । प्रतियोग्यनिरूप्यत्वं वोभगत्र समानम् । तथा प्यनित्येन सुखेन कथं ब्रह्मणस्तादात्म्यमिति चेन्मैवम् । सुखस्य स्वरूपत्वेन नित्यत्वात् । तथादि — 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुत्या ब्रह्मसुखयोरेकत्वधोधनात् । वेदे आनन्दशब्दस्य सुखार्थत्वं त्यज्य वाधकवलादिति चेत्, तस्यानिरूपणात् । ब्रह्मात्मस्वरूपो मोक्ष इति तद मतम् । तथा च ब्रह्मानन्दरागान्मोक्षे प्रवर्तमानस्य संसारप्रसङ्गो वाखः । आनन्दपदस्य सुखार्थत्वं इति चेत्, (कु॑ कु॒)त एतद्रागनिवन्धना प्रवृत्तिः । संसारवीजमिति शास्त्रस्थितिरिति चेन्मैवम् । संसारशब्देनातर्थं उच्यते । ततश्च रागनिवन्धना प्रवृत्तिरन्थेतुरित्यर्थः स्यात् । नचैव, निषिद्धगोचरत्वस्य तत्रोपाधित्वात् । किन्तु यद्रागनिवन्धना या पुष्करप्रवृत्तिः सा तत्प्रापये हेतुर्भवति । तथा च ब्रह्मानन्दरागात् प्रवृत्तिरपि तत्प्रापये हेतुर्भवति न संसाराय । प्रत्युत संसारविरोधित्वमेव । सुखुमुरागस्य परमानन्दगोचरत्वात् । परमो हि ब्रह्मानन्दः, 'एषोऽस्य परमानन्दः' 'एतस्यैवान्यानि भूतानि मात्रामुषजीवन्ती'ति श्रुतेः । तथा च तदोचरो रागः कथमल्लीयस्यनेकदुःखसंयुक्ते सांसारिके सुखे प्रवर्तयेत् । तस्माद् वाधकाभावाल्लोकसिद्ध एव वेदेऽप्यानन्दपदार्थं इति सिद्धम् । तथा च दुःखाभावपरतया ब्रह्मण्यानन्दशब्दोन योजनीयः । सुखस्यानित्यत्वे प्रमाणमपि नास्तिकात्मत्वमेव (मान्॒ ३) इति चेत्, तदेव तु तद्विभविशेषगुणत्वादिति चेत् । हेतोरसिद्धत्वात् । सुखं मेजातमित्यनुभवः कथमिति चेत् मनोवृत्तिप्रतिविभिन्नतस्वरूपसुखः । दिव्यक्तेऽप्यरूपत्वात् । घटाकाशो जात इतिवत् सन्तोषात्म्यम् । तत्र घटे जाते तदवच्छिन्न आकाशो जात इत्युपचारः । अत्र तु वृत्तेर्जनने तत्प्रतिविम्बस्यापि जातत्वोपचारः । किञ्च परमात्मैव तत्र तत्र ब्रह्मशब्देनोच्यते । ततश्च परमात्मा आनन्दस्वभावः अत्मत्वाज्जीवात्मवत् । तत्त्वमस्याद्यसकुदैकात्म्यश्रुतेः परमात्मत्वम् । तथा च तदभिन्नः परमात्मा तद्विपरीतो भवितुं

नोत्सहते । न च प्रेमास्पदत्वाद् व्यतिरेके घटादिगत् । न चायमसिद्धो हेतु । परो हि निरतिशय आत्मनि प्रेमा सर्वस्य दृश्यते । कथमन्यथापरं सर्वोऽपि तादृथेन प्रियः स्यात् । लौकिकमपि सुखं स्वार्थतया रोचयन्ते जना, ततु स्वरूपतः । स्वपरान् दयोरनिशेषप्रसङ्गात् । यदा सुखस्यात्मार्थत्वं, तदा किमु वक्तव्यमन्यत्र । तथा श्रुतिः — आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति । तथा च प्रेमास्पदत्वं भवेत् । परप्रेमास्पदत्वं तु कुन इति चेदेवम् । यच्च यदर्थं प्रियं तत् ततोऽप्यतिशयेन प्रियमिति लोके दृष्टम् । य ॥ युत्रार्थतया प्रियात् तन्मित्रादे पुन इति । हेतुरस्तु साध्य मा भूदिति चेत्त । ते-रेव बाधकत्वात् । नहि परप्रेमास्पदत्वं दुःखतसाधनरूपस्य द्वेष्यस्य वृत्ते । उपेक्षणीयस्यापि त घटते । तर्हि दुःखाभावरूपस्य प्रेमास्पदत्वं भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । तथाप्यात्मनो दुःखाभावरूपत्वासम्भवात्, तस्य भावत्वात् । तर्हि सुखसाधनमात्मा भवतु तत्र प्रेमास्पदत्वश्च भविष्यतीति चेत् । तस्य सातिशयत्वात् । आत्मनि तु निरतिशयं प्रेमं दृश्यते । तथा सुखसाधने सुखान्यूनं प्रेमा दृश्यते । आत्मनि तु सुखादप्यधिकः समक्षियते । तथा च यत्र यत्र प्रेमातिशयस्तत्र तत्र सुखातिशयोऽपि दृश्यते लोके । श्रूयते च ‘युक्ता स्यात् साधु युवाध्यायकः आशिष्ठो दण्डिष्ठो वलिष्ठः तस्येय पृथिवीं सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात्, स एको मानुष आनन्द, ते ये शत मानुषा आनन्दाः, स एको मनुष्यग-धर्वाणामि’त्यारभ्य देवगन्धर्वदेवकर्मदेवपित्रिन्द्रियहस्पतिप्रजापतिषु शतगुणोत्तरमुक्त्वा ‘स एको महाण आनन्द’ इति निरतिशयमानन्द दर्शयति श्रुतिः । ततश्च सकलसुखातिशयायी निरतिशयः प्रेमात्मनि दृश्यते । तस्माच्चिरतिशयानन्द एवात्मेत्युपेयम् । तदेव परात्मन आनन्दरूपत्वात् तदमित्रः परमात्मापि तादृश इति परमसुखनिधानं परात्मा । तथा सत्यः परमात्मा अवाध्यः ‘नेह नानास्ति किञ्चनै’त्यनारोपित बाधावधित्वेन परिशेषपात् । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं प्रश्नो’ति श्रुतेः । सत्यम् वाध्य, वाध्य मिध्या । अनन्तमित्यनेन कालतो देशतो वस्तुतश्च परिच्छेदनिषेधादप्यनाध्यत्वम् । कालतः परिच्छेदे द्यस्मिन् काले इदं नास्तीति वाधो भवति । देशपरिच्छेदेऽभिन् देशे इदं नेति नाध । वस्तुपरिच्छेदे इदमिदं न भवतीति वाधो भवेत् । निधा परिच्छेदनिषेधे अवाध्यत्वमेव ।

अद्वैतभावभ द्वैतनिषेधादेव सिद्धः । ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे’ति श्रुतेः । ‘द्वितीयाद्वै भयं भवती’ति च । नन्वद्वैतवोपिका श्रुतिः सत्या वा मिथ्या वा । आवे ब्रह्मणः सद्वितीयतापत्तिः । द्वितीये तु मिथ्याभूतशब्दशमाणेन जायमानमद्वैतज्ञानं कथं सत्यं भवेत् । अपरथा दुष्टेन्द्रियेण जायमानमपि रज्जुसर्पादिज्ञानं सत्यं स्यादिति चेन्मैवम् । स्वयमसत्यस्यापि प्रतिविम्बस्य सत्यविम्बवोधकत्वेन प्रामाण्यदर्शनात् । यत्र विम्बमदप्त्वा प्रतिविम्बमैव पश्यति तत्रानुमानं — विमतं विम्बपूर्वकं प्रतिविम्बत्वात् सम्मतवदिति । तथा स्वप्नकामिन्यादेरसत्यस्यापि सत्यशुभसूचकत्वदर्शनाच्च । यदाहुः स्वग्राध्यायविदः —

“यथा कर्मसु काम्येषु ख्यियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥”

इति । तथाच षादरायणसूत्रं — ‘सूचकश्च श्रुतेराचक्षते हि तद्विदः’ इति । ननु तत्र न प्रतिविम्बस्य प्रसाणत्वं, किन्तु तज्ज्ञानस्य सत्यस्यैव प्रमाणत्वमिति चेन्मैवम् । अनवच्छिन्नस्य ज्ञानस्य न विम्बानुमापकत्वम् । यस्य कस्यापि ज्ञानस्य तथात्वप्रसङ्गात् । प्रतिविम्बावच्छिन्नस्य प्रमाणत्वे तस्यापि प्रामाण्यस्यावज्ञीयत्वात् । एतेनेदमपास्तं यद् यदा द्वैते प्रमाणमस्ति तदा सद्वितीयता, नास्ति चेत् नाद्वैतसिद्धिः । यदाहुः — एवंविधस्य परमात्मनो नमनमुपासनं भजनं वेदान्तविचारस्तत्कुरुते ति मुमुक्षुर् प्रत्युपदेशः । तदुत्तमाचार्येः —

“अहं ब्रह्मेति वायार्यवोधो यावद् द्वीभवेत् ।

शमादिसद्वितस्तावदभ्यसेच्छवणादिकम् ॥

श्रुत्वाचार्यप्रसादेन यदा वोधो द्वीभवेत् ।

निरस्ताशेषसंसारनिदानपुरुषो भवेत् ॥”

इति । तस्मादात्मतत्त्वज्ञानान्मोघ्य इति सिद्धम् ॥

नन्वात्मतत्त्वज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वा । नाथः । परोक्षज्ञानेनाविद्यानिवृत्तेरदर्शनात् । अनेकपा सूर्योदयेन प्राचीमनुमायार्थीयं दक्षिणेति मुद्दन्तो दृश्यन्ते । तत् कस्य हेतोः । अपरोक्षभ्रमस्यादरोक्षतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वात् । नापि द्वितीयः । अपरोक्षज्ञानकरणाभावात् । न तावदिन्द्रियं करणं, तस्य ब्रह्मगो-

चरत्वासम्भवात् । नापि शब्द । तस्य परोक्षज्ञानजनकतास्वभावात् । अपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानजनने भ्रमः स्यादिति चेत् । यथ घट इत्यादिशब्दादपि वटप्रत्यक्षत्वापत्ते । परोक्षमपि ज्ञानं करणस्वाभव्याज्ञ भ्रमः । तस्मात् पक्षद्वयेऽपि दोष इति प्राप्तम् । एव प्राप्त उन्यते — ‘दशमस्त्वमसी’त्यादिवाक्ये प्रत्यक्षतामतिर्यथा तथा ‘तत्त्वमस्या’दिवाक्याद् ब्रह्मापरोक्षर्था । यथा ‘दशमस्त्वमसी’त्यादिवाक्यात् पूर्वं वहुशः प्रवृत्तमपीन्द्रियदशमस्त्वज्ञानं न जनयति, वाक्यादेव दशमोऽस्मीति बुभ्यते, तथा ‘तत्त्वमसी’त्यादिवाक्यमपि ब्रह्मापरोक्षज्ञानं जनयति । ननु तत्र केवल वाक्यमेव न भवति । किन्तु शरीरगोचरमिन्द्रियाद्यपि सहकार्यस्तीति चेदग्रापि मनं सहकार्यस्तीति तुल्यम् । शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वे प्रत्यक्षान्तर्भावः स्यादिति चेत् । चक्षुराघन्तमस्त्वस्यैव प्रत्यक्षताप्रयोजकत्वात् । अन्यथा त्वयापि योगिमनसोर्वाद्यविषयापरोक्षप्रमितिकरताभ्युपगम्यते । तथापि न वाह्यप्रत्यक्षान्तर्भावस्त्वयोर्ब्युपेयते । एव शब्दस्यापरोक्षप्रमितिजनकत्वेऽपि प्रत्यक्षकरणता मा भूत् । धर्माधर्मवोधके वाक्ये कर्मकाण्डेऽपरोक्षज्ञानजनकत्वं न दृष्टमिति चेत् । ‘दशमस्त्वमसी’त्यादो दर्शितत्वात् । धर्मादे, परोक्षरूपत्वात् कर्मकाण्डस्य नापरोदातानननम् । इह तु ब्रह्मणः स्वतोऽपरोक्षत्वादपरोक्षज्ञानजननं युक्तम् । अत एवेन्द्रियसहितशब्दजन्य ज्ञानं चैको व्राह्मण इत्यादि सविकल्पयन्नीकृतम् । ननु ‘दशमोऽस्मी’त्यपरोक्षज्ञानं इन्द्रियमेव करणम् । शब्दस्तु सहकारिमात्रमिति चेत् । शब्द एव करणमिन्द्रिय सहकारिमात्रमिति वेपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । अन्वयव्यतिरेक्योरुभयन् तुल्यत्वात् । विनिगमनाहेतुस्तु कचिद् वहलतमेतमसि कचिच्छोचनविरहिणोऽपि वाक्याद् दशमोऽस्मीति प्रत्यक्षप्रमितिदर्शनमेव ॥

ननु ‘मनसैवेदमासव्यमि’ति श्रुतेर्मन एव करण ब्रह्मापरोक्षज्ञाने । शब्दस्तु मनोब्रुत्तिजनकः । ‘यन्मनसा न मनुते’ ‘अप्राप्य मनसा सहे’-त्यादिप्रतिपक्षश्चुतेरपि सत्त्वात् कथमिति चेत् । तस्यानधिकृतमनोविषयत्वात् । अन्यथा — ‘यद्वाचानभ्युदित’ ‘यतो वचो निर्वर्तन्ते’ इत्यादिप्रतिपक्षश्चुते सन्द्वाचाद्वाक्यस्यापि करणता कथ स्यात् । अनधिकृतपुरुषविषयत्वं तु समानमन्यतानमिनिवेशात् । तस्मान्मन एव करणमिति चेद् मैवम् । मनस, साक्षात्करणतासम्प्रतिपत्ते । सुखादीना साक्षिवेदत्वात् ।

आत्मनश्च स्वयंप्रकाशत्वात् नित्यशुद्धवृद्धमुक्तव्यात्मैक्यसाक्षात्कारहेतु-
ताया अत्यन्तासम्भवाद् । भावनासहितस्य मनसो गुडादिसाक्षात्कारत्व-
दर्शनादन्यत्रापि तथेति चेत् । तस्य विधुरपरिभावितकामिनसाक्षात्कारत्व
द्विभुत्वान्मनसः प्रमाणत्वासम्भवात् केवलप्रमाणसहकारित्वमात्रं मनसः । तद्हि
'मनसैवेदमाघव्यभि'ति श्रुतिः कथमिति चेत्, तत्र चित्तैकाग्यान्तरज्ञत्व-
प्रतिपादनादिति वदामः । करणत्वस्यासम्भवात् 'तद्वास्य विज्ञे तमसः पारं
दर्शयती'त्यादिनोपदेशानन्तरमेव तस्मादेवापरोक्षप्रमित्युत्पत्तिप्रतिपादनात् ।
नन्वेतनि वाम्यान्यागमाचायोपदेशयोः साक्षात्कारहेतुत्वं न प्रतिपाद-
यन्ति । किन्तु साक्षात्कारहेतोर्मनसः सहायताप्रतिपादनपरत्वेनाप्युपत्तेः ।
अन्यथा श्रवणादेव साक्षात्कारे जाते मननादिविधानानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
श्रुतवेदान्तानामपि पूर्ववत् संसारानुवृत्तिदर्शनाच्च न श्रवणमात्रात् साक्षात्कार
हति चेत् । सत्यम् । आपादतस्तथा मनननिदिध्यासनाभ्यां क्रमेणासम्भा-
वनाविपरीतभावनयोर्निरासेन तत्सहकृतश्रवणस्य विवानाऽऽवृद्धदेव साक्षा-
त्कारत्वोपपत्तेमनसस्तत्सहकारितैव युक्ता । पूर्ववत् संसारोपलग्निः स्वप्रति-
वद्विज्ञानपुरुषप्रियया न सर्वश्रुतवेदान्तविषया ॥

"भिद्यते हृदयग्रन्थिदिष्टवन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥"

'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ।'

'तरति शोकमात्मवित् योऽस्माकमविद्यायाः परं
पारं तारयसि ।'

"मामेव ये ग्रपद्यन्ते मायाभेतां तरन्ति ते ।"

"तरत्यविद्यां विततां मधि तस्मिन् हृदि स्थिते ॥"

इति श्रुतिसमृतिपु ब्रह्मविद्याया एवाविद्यानिवर्तकत्वश्रवणात् ब्रह्मविद्याया
वेदान्तवाक्यमेव करणं परिशेषात् । तथा वाक्यस्य करणत्वमपरोक्ष-
जनकत्वश्च श्रूयते । 'नावेदविन्मनुते तं वृहन्तं', 'तं त्वैषनिपदं पुरुषं
पृच्छामि' ।

"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिताथीः सन्न्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।"

अत्र हि विज्ञानमिति विद्येषेन विद्येषिप्रयत्नप्रतिपादनाग्निश्चय-
हेतुत्वे सिद्धे सुशब्दविशेषेनापरोक्षेहेतुत्वप्रतिपादनाच्यमयमधो निश्चीयते ।

यत् पुनरुक्तं — शब्दस्याभाव्यात् परोक्षज्ञानजनकत्वमिति तद् दर्शिताम-
विरुद्धकालात्यया पदिष्टं दशभादिष्वनेकान्तब्दं । किञ्च नित्यशुद्ध आत्म-
न्यहं कर्ता भोक्तेत्यादिविभ्रमस्यापरोक्षत्वात् परोक्षज्ञानेन तस्याविलयात्
प्रमाणान्तरेण ब्रह्मात्मैक्यापरोक्षतानुपत्तेः शब्दस्यापरोक्षज्ञानाकरणत्वेऽवि-
चाया अनिवृत्तेरनिमोक्षतैव स्यादिति । तस्मादपरोक्षज्ञानादेव मोक्षः ॥

नन्यात्मज्ञानं न मोक्षफलकम् । अभिहोत्रादिविधिशेषत्वात् । देह-
व्यतिरिक्तात्मतत्त्वज्ञानं विना विहितेषु निष्कम्पप्रवृत्यनुष्ठपत्तेः, देहान्तरभो-
ग्यत्वात् फलस्य । तथा च भोक्तारमधिगम्य कर्मसु प्रवृत्तिः । स च व्यति-
रिक्तो देहादिभ्य इति वेदान्तैः ‘अजरोऽमर’ इत्यादिभिर्वैध्यते । आत्मज्ञाने
फलश्रवणात् कथमन्यरोपत्वमिति चेत् । न । तस्यार्थवादत्वात् । यथा ‘यस्य
पर्णमयी ऊद्धर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती’ति । अङ्गे फलश्रुतिरर्थवाद
इति न्यायात् । तथाचोक्तस् ॥

“आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं न च चोदितम् ।

कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वं चात्मज्ञानस्य लक्ष्यते ॥

विज्ञाति चास्य पारार्थ्ये यापि नाम फलश्रुतिः ।

सार्थवादी भवेदेव न स्वर्गादिफलान्तरम् ॥”

इति ।

तथात्मज्ञानिनामपि जनकादीनां कर्मणि प्रवृत्तिदर्शनाच्च ज्ञानं विधि-
शेषः इति । अत्रोच्यते — ‘ऐन्द्र्या गाहूपत्यमुपतिष्ठते’ इत्यादिवदात्मज्ञानस्य
शेषत्वं नास्ति । नोधकशुत्याद्यभावात् । ‘यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोप-
निषदा तदेव वीर्यवत्तरं मवती’ति विद्ययेति श्रुतिरत्नाप्यस्तीति चेत् । तस्याः
प्रकृतोदीर्थविद्याविषयत्वात् । यथा श्राद्धादीना कर्मशेषत्वं तथा विद्याया
अपि किं न स्यादिति चेत् । सत्यम् । तथाप्युपासनाज्ञानस्यैव तदङ्गतास्तु,
उपासनाप्रकरणे पाठात् । नच जनकादीनां प्रवृत्तिसामध्यं लिङ्गम् । ‘किं
प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा, किमधीं वयमध्येष्याम’ इति वैष्णवीत्य-
स्यापि दर्शनात् । अशनायाद्यतीतात्मविज्ञानस्य सकलक्रियाकारकशून्याद्वैत-
विषयत्वेन कर्मप्रवृत्तिविरोपकत्वात् । यमनियमादिप्रवृत्तिवत् कर्मणि प्रवृत्ति
रपि ज्ञानिनः किं न स्यादिति चेत् । न । अपरोक्षज्ञानिनस्त्रापि प्रवृत्य-
भावात् । ‘न तस्य कार्यं करणश्च विद्यते’,

“शा(ना)मृतेन तु सस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
नैवास्य किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेत्त च तत्त्ववित् ॥”

इति स्मरणात् । तहिं भिक्षादनादौ कथ प्रवर्तत इति चेत् तत्रापि यद्वच्छयैव प्रवृत्तिः, न विधितः । तस्मादात्मज्ञान न विधिशेषः । किन्तु ‘एतावदरे खल्वमृतत्वामि’ति स्वप्रकरणपठितमोक्षफलगेव ॥

नतु कर्मेव मोक्षसाधन, ‘कर्मणैव हि ससिद्धिमास्थिता जनकादय’ इति समृतेः । ‘कुर्वन्नेवेह कर्मणि जिजीविपैच्छत समा’, ‘यारज्जीव मग्निहोत्र ज्ञाहयादि’त्यादिना कर्मण एव करणीयत्वबोवनात् । ‘वीरहा वा एष देवाना योऽग्निसुद्धासयते’ इत्यादिदोपत्रवणाच्च काम्यनिपिद्वत्यागेन नित्यनैमित्तिकर्मणा करणेनैव मोक्ष एष्टव्य इति चेन्मेवम् । कर्मणा साक्षरन्मोक्षसाधनत्वमभिधीयते, परम्परया वा । नाद्य । मोक्षस्य चतुर्विध-कर्मफलान्तर्भावासम्भवात् । मोक्षस्य नित्यलेन सयमनपिण्डवदुत्पादत्वा भावात् । स्वत एवासत्वेनाप्यत्यासम्भवात् । ‘ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति’ति श्रुतेः । नापि विकार्यत्वमवहननवत् । ब्रह्मरूपस्य मोक्षत्वात् तस्य विकार्यत्वा-सम्भवात् । नापि सस्कारकर्मफलत्वम् । निर्गुणं मोक्षे गुणाधानस्यासम्भवात् । प्रोक्षणादिप्रद दोपापाकरणस्याविद्यानिवृत्तिरूपत्वात् । तस्याथ ज्ञानादन्येन कर्मसदृक्षणाप्यसम्भवात् । नहि रज्जों सर्पत्वप्रम. स्नानशोचादिक-र्मणा निवत्तेते, किन्तु रज्जुत्वज्ञानादेव नश्यति । तथात्मन्यपि तत्त्वज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तिः, नतु कर्मणेति युक्त,

‘न कर्मणा न प्रज्ञया धनेन ल्यागेनके अमृतत्वमानशु ।’

‘नास्त्वकृतः श्रुतेन ॥’

‘कर्मणा वध्यते जन्तु विद्यया च विमुच्यते ।

तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यत्य. पादशिन. ॥’

इत्यादिना साधनत्वगिपेधात् । द्वितीयस्त्वम्युपेतते । कर्मणा सत्य-शुद्धिः ततो ज्ञान ज्ञानान्मोह इति परम्परया । कर्मणैव हि ससिद्धिभि त्येतदप्यत्रैव घटते । ससिद्धिर्वान तत्र ऋमणा साधनत्वमिनि । ‘कुर्वन्नेव’त्यादित्वविरत्तविषय. । निरक्तस्य तु प्रवर्तन शृणते ‘यदद्वैते त्वादि ॥

नतु केवलकर्मणामेतानि निषेववचनानि निपाकानि भवन्तु, विद्याकमसमुच्चयस्तु मोक्षमाधन भवन्ति तथाचक्करनिन्दया नमुच्चयस्ता । नत्वं श्रूयते —

“अन्वं तमः प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यार्था रताः ॥”

“विद्याच्चाविदाच्च यस्तद्वेदोभय सह ।

अविद्या मृत्युं तीर्त्वा विद्या मृतमश्नुते ॥”

इति । अविद्यामूलत्वात् कर्मणोऽप्यविद्यात्वम् । तथाच कर्मणा मृत्युपदवेद-
नीयं ससार तीर्त्वा क्षय कुल्या विद्या ब्रह्मज्ञानेन अमृतमश्नुते मोक्षं
प्राप्नोति । यद्यपि मोक्ष आत्मरूपतया नित्यप्राप्तं, तथा प्यविद्यामात्रतिरोहितः
कण्ठगतचामीकरवत् । तत्राविद्यानिवृत्तेरधिक कार्यमस्तीत्यविद्यानिवृत्ते
विद्याया एवोपयोग इत्युभयोरप्युपयोगः थ्रूयते । स्मृतिश्च —

“तपो विद्या च विप्रस्य नि. त्रेयसकर परम् ।

तपसा कल्पप हन्ति विद्या मृतमश्नुते ॥

तत्प्राप्तिहेतुज्ञानश्च कर्म चोक्त महामुने ॥ ।

यथाज्ञ मधुसयुक्त मधु चाग्नेन समुत्तम् ॥

एव तपश्च विद्या च संयुक्त भेषज महत् ।”

इत्यादिका । तस्माद् विद्याकर्मणी सह मोक्ष साध्यत इति चेद्रोच्यते —
समुच्चयवोधकश्रुतिस्मृतिवाच्याना क्रमसमुच्चयपरत्वोपपत्तेः । नित्यनैमित्तिक-
कर्मभिर्दुरितक्षय एव क्रियते । अत एव ‘अविद्या मृत्यु तीर्त्वे’ त्युदितम् ।

केवलविद्यानिन्दा तहिं कथमितिचेत्, निन्दाया अपरिपक्वज्ञान-
विषयत्वेन वा देवताज्ञानविप्रयत्वेन वोपपत्तेः । एवमितरश्रुतीनामपि क्रमेण
समुच्चयो द्रष्टव्यः । अपिच ‘तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन
दानेन तपसानाशकेने’ ति श्रूयते । तत्र यज्ञेनेति करणे तृतीया । करणस्य
साध्य विविदिषन्तीति वेदन धात्वर्धरूपम् । सन्वाच्येच्छायास्तु न यज्ञादि-
साध्यत्वम् । विषयसौन्दर्यलभ्यत्वादिच्छायाः इष्टसाधनताज्ञानसाध्यत्वाच्च ।
अश्वेन जिगमिष्टीत्यादावश्यस्य धात्वर्धं प्रत्येव साधनत्वं नेच्छा प्रति । अतो-
ऽश्वगमन यथा (तथा) यज्ञादिनापि वेदन धात्वर्धं एव साध्यः । वेदन मोक्ष-
भावनाया करणम् । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति’ इति ब्रह्मभवनरूपमोक्षस्य
फलत्वश्रवणात् । वर्तमानापदेशेऽपि रात्रिसत्रन्यायेन विधिसम्भवाद् ब्रह्म-
वेदनेन मोक्ष भवेयेत्, यज्ञादिना च वेदन भावयेदित्यन्वय स्यत् । ततश्च
यज्ञशब्दवाच्याना कर्मणा ज्ञान प्रत्येव साधनत्वं, नतु मोक्ष प्रति । मोक्ष

प्रति ज्ञानमेव करणम् । ‘तमैव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते-
इयनाये’ति श्रुतेः । ‘ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते’ इति च ।
‘विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वति ब्राह्मण’ इति च ।

ननु यज्ञेनेति सहार्थं तृतीयास्तु । अष्टष्ट्वारा वेदनस्य मोक्षं प्रति
सहायः । यथा दर्शपूर्णमासयोः प्रयज्ञादिः स्वर्गे साहाय्यं करोत्यदृष्ट्वारा
तद्वदिति चेत्त । वेदनस्य शुभादिभिरेवेतिकर्तव्यतापूरणादिति कर्तव्यान्त-
रानपेक्षणात् । ततश्च यज्ञादीनां त्रीहिपुरोडाशादिवत् स्वरूपोपकारित्व-
मेव न फलोपकार्यं झल्लमिति वेदनस्वरूपनिर्वर्तकत्वं कर्मणाम् । ननु अव-
णादय एव साक्षात् ज्ञानोत्पादकाः, ननु यज्ञादयः । ततस्तेषां कथं तत्र
करणत्वमिति चेत् । सत्यम् । परम्परासाधनेष्वपि लोके वेदे च करणत्वा-
स्युपगमात् । लोके तावज्ज्वालाव्यवधानेऽपि पाके काष्ठानां करणत्वम् ।
वेदे चापूर्वव्यवधानेनैव कर्मणां (करणत्व...स्य ?) करणत्वम् । तथात्रापि
प्रतिबन्धकदुरितक्षयद्वारापि यागस्य करणत्वम् । व्यवधानेनैव कर्मणां कर-
णत्वं न विहन्यते ज्ञाने । ‘अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते’ इति पौर्वा-
पर्याभिधानात् । ‘यः सह वेदे’ति च वेदन एव सहभावश्रवणाच्च । अत्र श्रुता
वेदाक्षरयोजना — विद्यां परिपक्वात्मज्ञानलक्षणाम् अविद्याश्च कर्मलक्षणां
यः सह वेद उपायोपेयभवेन वेद सोऽधिकृतः पुरुषः अविद्यया कर्मणा
विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकं मृत्युपदवेदनीयं पाप तीर्त्वा विद्यया परिपक्वसाक्षा-
त्कारलक्षणया अमृतं मोक्षमश्नुत इति । अयं भागः — अविद्यपरिपाकाद्
यधास्यं विहितं कर्मानुषेयम् । विद्या तु परिपक्वा कर्मनिरपेष्यैव मोक्षं साव-
यिष्यतीति । समुच्चयवादिनोऽपि किं काम्यकर्मणा समुच्चयः निपिद्धेन
वा नित्यनैमित्तिकाम्यां वा । नाद्यो तयोस्त्यागान्मुमुक्षुणा । नच तृतीयः ।
नित्यनैमित्तिकयोः सातिश्यत्वेन मोक्षस्यापि सातिश्यत्वप्रसन्नात् । तस्माद्
ज्ञानादेव मोक्ष इति सिद्धम् ॥

यथ कोऽयं मोक्षो नाम । न तावद् विपयोपस्तुतचित्तसन्तानोपरम
इति वौद्धमतं घटते । चित्तसन्तानस्यात्मवृपतया तन्मायस्यापुक्षयेत्यात् ।
जात्मनाश्चाधं कथियतसानो न इद्यते । नापि निरुपुवचित्तसन्तानोत्सादो
मोक्षः । अन्धमोक्षयोर्वियथिकरण्यापत्तेः । यो यद्वल्लस्यैव मुक्तिरपेक्षते ।

इह तु सोपल्लुतचित्तसन्तानस्य वन्धो निरुपप्लवचित्तसन्तानस्य मोक्ष इति व्यधिकरणता । नहि विषयोपल्लुतस्य नाशमन्तरेण निरुपप्लवसन्तानस्योस्पतिः सम्भवति । आत्मनाशस्य पुरुषार्थत्वादेव चार्वाकोऽपि निरस्तः ॥

सततोध्वंगमनमलौकिकाकाशे स्वितिर्वा मुक्तिरिति जैनाः । तेषां मते मुक्तेरनित्यत्वप्रसङ्गः । सावयवस्यात्मनो नाशापत्तेः । आकाशस्यैकत्वात् तद् द्वैविध्यमपि न सम्भवति । ततो न किञ्चिदेतत् । एकविंशतिप्रभेदभिन्नदुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिमोक्ष इति वैशेषिकजैयायिकयोर्भवत्म् । तदपि न शोभनम् । तत्रातीतदुःखस्य स्वत एव निवृत्तत्वेनासाध्यत्वात् । वर्तमानस्यापि विरोधिगुणनिवर्त्यत्वेन मुमुक्षुयत्नान्तरानपेक्षणात् । नाप्यनागतस्य तस्य निवर्तयितुमशमयत्वात् । तद्वत्तु नाशात् तज्जातीयस्यानुत्पादो मोक्ष इति चेन्न । अनुस्यादस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वात् । नाप्यत्यन्ताभावः । तस्यापि नित्यतयासाध्यत्वात् । तस्यत्मना सम्बन्धः साध्य इति चेन्न । तस्यानिरुपणात् । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यनिरुपणाच्च । अतीतदुःखस्य ऋक्सप्रतियोगित्वाद्वृत्तमानस्यापि तथा । आगामिना गतस्य प्रागभावप्रतियोगित्वात् भवतु वा यः कथनाभावः, तस्यानुभवासम्भवात् । तस्यापि दुःखकोटिनिक्षिप्तत्वेन नष्टत्वात् । ‘दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यत’ इति न्यायात् । जीवन्मुक्तिदशायां तदनुभवोऽस्तीति चेत् परममुक्तौ तदभावेन दुःखाभावस्यापुरुषार्थत्वापातात् । जीवन्मुक्तिपुरस्सरमेव परममुक्तिरित्यनियमात् । तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धे सति जीवन्मुक्तिः, अप्रतिबन्धे तु ज्ञाने तस्मिन्नेव जन्मनि मुक्तिः । भरतादीनां प्रतिबन्धाज्जन्मग्रयेष मुक्ति । शुक्रवामदेवादीनां सघोमुक्तिश्रवणात् । एकस्मिन्नेव जन्मनि कायव्यूहनिर्माणार्थं जीवन्मुक्तियोगदशाभ्युपगन्तव्या । अन्यथा —

‘नामुक्तं धीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।’

इति स्मृतेः कर्मक्षयाभावेन मुक्त्यभावप्रसङ्गात् । अतः कायव्यूहनिर्माणेन (न?) भोगसिद्ध्यर्थं योगिनोऽहीर्वतव्या इति चेन्नैऽप्तम् ।

“धीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ।”

“ज्ञानाप्निस्सर्वकर्माणि भस्मसाकुर्वते तथा ॥”

इति श्रुतिसूतिशतेभ्यो ज्ञानैनैव कर्मदायश्रवणात् भोगैनैव द्य इति नियमासिद्धेः । ततो न भोगार्थं जीवन्मुक्तिरभ्युपेया । अत एव वर्तमानाप्यचिरमनुभूयत इति निरस्तम् । योगिस्त्रीकारस्यानावश्यकत्वात् । इतरथा मोक्षस्यानुभवासम्भवात् । नाभुक्तमिति नियमस्य प्रायश्चित्तप्रनष्टकर्मसु व्यभिचारात् । अकृतप्रायश्चित्तेऽयं नियम इत्यपि न । तादृशानामपि ज्वरहेतुकर्मणां —

‘क्षीराक्तेराग्रपत्रैस्तु ज्वरं सधो विनाशयेद्’ ।

इति श्रवणाद्वयभिचारात् । किञ्च अकृतप्रायश्चित्तत्वमेव ज्ञानिकर्मणां नास्ति, सगुणोपासनाया एव ज्ञानिनः प्रायश्चित्तत्वात् । तत्र प्रमाणं किमिति चेत्, कल्पितो विधिरेव ‘एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते एवमेवं विदि पापं कर्म न हिष्यते’ इत्यादिवाक्यशेषे श्रूयमाणस्य पापक्षयस्य रात्रिसप्तन्यायेन फलत्वकल्पनया दुरितक्षयकामो ब्रह्मोपासनं कुर्यादिति प्रायश्चित्तविधित्वोपपत्तेः ॥

‘उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च ।

प्रविश्य रजनीपातं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥’

इति स्मृतेष्व ॥

रात्रिसप्तन्यायस्त्वेवं —

‘प्रतिष्ठान्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपयन्ति’

इति वाक्यशेषे श्रूयते । रात्रिशब्देन सोमयागविशेषा उच्यन्ते । अत्र विद्यश्रवणादर्धवादसाम्रभिति प्राप्य रात्रान्तितम् । ‘वचनानि त्वपूर्वत्वात्’ । अप्राप्तत्वाच्चायमर्थवादः, किन्तु अपूर्वत्वाद्विधिवचनम् । प्रतिष्ठान्तीति प्रतिष्ठाफलश्रवणात् तत्कामोऽधिकारीति लाभात् प्रतिष्ठाकामो रात्रिसप्तं कुर्यादिति विधिः कल्प्यत इति । तस्मात् ‘नाभुक्तं क्षीयत’ इति नियमस्य व्यभिचारात् कर्मभोगाय न जीवन्मुक्तिरभ्युपेया इति सिद्धम् । किञ्च,

‘सत्येनापि शेषस्तु देवाग्निपितृसन्निवी ।

तत्र वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्थं निकृन्तति ॥’

इति स्मरणात् सुकृतस्यापि भोगैकनाश्यत्वानुपपत्तेः । नाभुक्तमित्यत्रोत्सर्गत्वात् ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणी’ लादीनामपयादत्वादविषयं परिहृत्योत्सर्गः

प्रवर्तत इति स्थितेः प्रकृतप्रायश्चित्तानामेव कर्मणा भोगेन क्षयः । ज्ञान-
नस्तु ज्ञानमेव प्रायश्चित्तम् । तत्कर्मक्षयाय भोगापेक्षा कायव्यूहेन । स्फुकल-
कर्मणां युगपद् भोगोऽपि न सम्भवति । एकैकस्य कर्मफलस्य कर्त्त्यमन्व-
न्तरादिपु मोक्तव्यस्यैकस्मिन् काले भोगासम्भवात्, दुःखाभावस्य स्वत-
न्त्रत्वेन पुरुषार्थत्वाभावात्, सुखविशेषत्वेनैव पुरुषार्थत्वात् । नच वैपरी-
त्यप्रसङ्गः, भावस्याभाविशेषतानुपपत्तेः । तस्मान्न दुःखनिवृत्तिमोक्षः ॥

दुःखप्रागभावो मोक्ष इति प्राभाकराः । तदपि न युक्तम् । प्राग-
भावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् । प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकतानियमात्
कदाचिन्मुक्तस्य दुःखापत्तेः ॥

नित्यसुखामिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भावाः भासर्वज्ञश्च । तत्र स्वरूप-
सुखाङ्गीकारे श्रीपनिषदमतापत्तिः । मिष्ठस्य सुखस्य तज्ज्ञानस्य च
नित्यदोः स्वीकारे अद्वितीयथुतिव्याकोपः ॥

सांख्यास्तु प्रकृतिपुरुषविवेको मुक्तिरिति वदन्ति । तदपि न ।
सार्वविवेकमावस्य सुखदुःखाभावान्यतरत्वाभावेनापुरुषार्थत्वात् ॥

विवेके सति पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं पुरुषार्थ इति केचित् । तत्र ।
पुरुषस्याप्यस्वरूपत्वात् सुखरूपत्वे चापसिद्धान्तात् । अपिच सांख्यैर्व-
न्पस्य कर्तृभूतशुद्धिगतत्वाभ्युपगमात् मोक्षस्य पुरुषनिष्ठत्वे षन्धमोक्षयो-
र्थेयविकरण्यापातात् । शुद्धिगतविवेकं षन्धमोक्षौ पुरुषे उपचर्येते इति
चेत्त । तत्र सम्बन्धानिरूपणात् । स्वस्वामिभाव एव सम्बन्ध इति चेत्त ।
सर्वयोदासीनस्य स्वामिभावे दृष्टान्ताभावात् । नच शुद्धेः स्वत्वमपि सम्भ-
वति । अनाधेयातिशये पुरुषेऽनुपकारकत्वात् । नच द्रष्टृदृश्ययोग्यतालक्ष-
णसम्बन्धः, पुरुषस्य द्रष्टृत्वात् प्रकृतेर्दृश्यत्वादिति वाच्यम् । मुक्तावपि
संसारप्रसङ्गात् । तदपि द्रष्टृदृश्ययोग्यताया अनपायात् । नच पुरुषाणा-
मनेकत्वादेकं प्रति प्रकृतिगतयोग्यताया अपावः अन्यं प्रति त्वनपाय इति न
मुक्तस्य संसारापत्तिरिति वाच्यम् । अनाधेयातिशयतया पुरुषकृतविशेषा
भावे अवस्थानुपपत्तेः । तस्मादनाधेयातिशयानन्दस्वभावस्यात्मनोऽविद्या-
तिरोधानमेव षन्धः, विद्यानिमित्तदस्तमयो मोक्ष इति सिद्धम् ॥

ननु कस्याविद्या । किं ग्रद्धणः उत जीवानाम् । नायः । सर्वज्ञस्य
तदनुपपत्तेः । नावि द्वितीयः । तेषां परस्माद् मेदोऽभेदो वा । आधे

द्वितीयतान्यासात् । द्वितीये पूर्वदोपानतिवृत्तेः । अविद्याकलित्तमेदे ति-
तेरतराभ्यत्वस्याप्तस्तादेव दर्शितत्वात् । अविद्याया विद्याभावरूपतयात्म-
तिरोधायकत्वासम्भवाच ।

भावरूपत्वात् तिरोधानं सम्भवतीति चेत् । तथा सत्यनादिभाव-
रूपस्यामवशिष्टत्वासातात् । अथ ग्रहीत्वा विद्यया संसरति स्वविद्यया च
विमुच्यत इति चेत् तदा तस्यैकत्वाद् विद्वदविद्वदगुरुशिष्यवन्धमोक्षव्य-
वस्था न स्युः । पदि नोत्पन्ना विद्या कर्त्तव्या गुरुः, आत्मान्तराभावात् ।
यषुत्पन्ना विद्या कर्त्तव्या शिष्यः, सर्वमेदमविलयात् । मायाविनिर्मितौ गुरु-
शिष्यौ स्त एवेति चेत् । उत्पन्नविद्यस्य मायानुत्पत्तेः । किञ्च अनादौ संसारे
कस्यचिन्मुक्तिरासीज्ज वा । आये इदानीं रासारो न दद्येत, आरमान्तरा-
भावात् । द्वितीयेऽपि कथं मविष्यतीति प्रत्याशा । नच पूर्वं विद्यामावाद-
मुक्तिः । शुक्लामदेवार्दीनामजाता विद्यान्यस्य भविष्यतीति का प्रत्याशा ।
गुरुसम्ब्रदायाभावाच । तस्मादैकात्म्यत्वादे वन्धमोक्षव्यवस्थानुपत्तेः पार-
मार्थिक एवात्मामेद आश्रयणीयः ।

“एको देवसर्वभूतेषु गूढसर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्मीध्यक्षसर्वभूताधिवासस्साक्षी चेता छेवलो निर्णुपश्च ॥”

इत्यागमविरोध इति चेत् । तस्येश्वरपरत्वात् । ‘एष त यात्मा अन्तर्या-
म्यमृत’ इति चेश्वरपरम् । तस्यान्तर्यामित्वात् —

“एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा षहधा चैव दद्यते जठचन्द्रवत् ॥”

इति स्मृतेरपीश्वरपरत्वात् । तस्य कायब्यूहनिर्मितेन बहुभावस्याप्युप-
पत्तेः । ‘तत्त्वमसी’त्यादेककार्योपिदेशस्योपासनापरत्वात् । ‘द्वा सुपर्णे’त्या-
दिना च साक्षाद् ऐदो वोध्यते । तथा सुखदुःखव्यवस्थातोऽप्यात्मनान्तरत्व-
सिद्धिः । तस्मादविद्या कर्त्योति निरूपयितुमशक्यमिति श्रावम् । एवं प्राप्ते
उच्यते । यद्युच्येत सर्वज्ञस्य ब्रह्मणो नाविद्येति तत्र वक्तव्यम् । स्वरूप-
सर्वज्ञस्य नाविद्या पट्टे, प्रमाणसर्वज्ञस्य वा । नादः । यतः स्वरूपज्ञनेन
सर्वज्ञं चेद् ब्रह्माभ्युपेयते तदासक्षस्य ब्रह्मणो नाविद्यामन्तरेणाद्येषार्थसङ्कल्पति-
रिति चेत् । सर्वज्ञत्वोपपत्यर्थमेव साभ्युपगन्तव्या । ततः सर्वज्ञत्वेन न

विरोधः । नापि द्वितीयः । अविरोधात् । प्रमाणतस्सर्वज्ञत्वेऽपि प्रमातृ-त्वस्य प्रमाणप्रमेयसम्बन्धवस्याविचारितरमणीयत्वादनायविद्यासम्बन्धमन्तरे-णासिद्धेः सर्वज्ञत्वमविद्यावत्तामाक्षिपति ननु प्रतिष्ठिपतीति कुतो विरोधः । अविद्या च न विद्याभावः । किन्तु अनादिभावरूपमज्ञानम् । तत्सम्बन्ध-मन्तरेण कूटस्थस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वायोगात् । सा चावरणविक्षेप-शक्तिद्वयवती । आवरणशक्त्या परमानन्दस्वभावमात्ताद्य तात्मास्ति न भातीति प्रत्ययमाधत्ते । विक्षेपशक्त्या तु जीवेश्वरत्वादिभेदं प्रमातृप्रमाणप्र-मेयकर्तृकर्मक्रियाभोक्तुभोगभारेयानि च करोति । अत एव शास्त्रे ब्रह्म-विवर्तया ब्रह्मोपादानमित्युच्यते । अविद्यापरिणामित्वादविद्योपादानमित्यपि व्यवहियते । तत्र विद्यानिवर्त्यत्वेनाविद्याव्यवहारः, ननु विद्याभावत्वेन स्वरूपविद्याया नित्यत्वेनाभावासम्भवात् । वृत्तिरूपविद्याया अभावसम्भ-वेऽपि तस्य कादाचित्कत्वेनाभावत्वेन च जगदुपादानत्वासम्भवात् । श्रूयते च कारणत्वमविद्यायाः —

“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।”

इति । ननु प्रकाशस्य ब्रह्मणोऽप्रकाशाविद्याश्रयत्वं कथम् । तपःप्रकाशयोरिवाधाराधेयभावासम्भवादिति चेन्मैवम् । जडप्रकाशस्याप्रकाशानाधारत्वे-उपि चित्प्रकाशस्य सर्वाधिष्ठानस्याप्रकाशाविद्याश्रयत्वसम्भवात् । तर्हंविरोधादनिवृत्तिः । सत्यम् । चित्प्रकाशेनानिवृत्तिरेव । तस्य तत्साधकत्वात् । किन्तु प्रमाणज्ञानेन निवृत्तिः । तस्य तया सह विरोधात् । वेदान्तमहावाक्यञ्जनितप्रसौकाकारविज्ञानं तदवच्छिन्नमित्यप्रकाशो वा प्रमाणम् । तेनाविद्यानिवृत्तिः । नच वाच्यं प्रमाणस्य निवर्तकान्तराभ्युपगमेऽनवस्था । निवर्तकाभावे ज्ञानस्यानिवृत्तिः । तथाच सति सद्वितीयतापातः इति । कारणनिवृत्तयैव तस्य निवृत्तिसम्भवात् । अविद्यैव च कारणम् । तद्विकार्येण प्रमाणेन कारणाविद्याया निवृत्यसम्भव इति चेन्न । संस्कारेण तज्जनकानुभवस्य स्मरणेन च संस्कारस्यान्त्यशब्देनोपान्त्यशब्दस्य च परीक्षकैर्णशाभ्युपगमात् । लोके चारणिजनितेन च वह्निनारणेन्शुदर्शनात् । कदलीफलेन कदलीकाण्डस्य नाशात् ॥

ननु भवत्वेवं ब्रह्माश्रयाविद्या विषयः क इति चेद् । ब्रह्मैव । जीवोऽपि ब्रह्मैव । तत्भव स्वाश्रयाविद्या स्वविषयैव । मा न जानामि त्वदुक्तमर्थं न

जानामीति विषये भासमान एवाविद्यायाः स्वानुभवसिद्धत्वात् । जडस्या-
विद्यानिर्मितत्वेन तद्विषये विद्यानुपपत्तौ तन्निवत्याविद्यायास्तत्रानुपपत्तेश्च ।
महाश्रया ग्रहचिष्पयेति पक्षे जीवाश्रयाविद्यापक्षेत्किंदोपास्तदनङ्गीकारादेव
परास्ताः । यत्तु विद्वदविद्वद्गुरुशिष्यवन्धमोऽध्यवस्था न स्युरिति । तद-
सत् । यद्वदविद्यासर्वव्यवस्थानां स्वप्रबद्धुपपत्तेः । निवृत्तायां तु तस्यां न
काचिद् व्यवस्था । न चाविद्यानिर्मितस्य गुरोः कल्पितत्वेन विद्यानुपपत्तिः
स्वप्न इव विद्यावत्तयैव कल्पनेपपत्तेः । यत्पुनरुदितमनादौ संसारे न काधि-
न्मुक्त इति चेद् भविष्यति मुक्तिरिति का प्रत्याशेति । तदसत् । शास्त्रप्रा-
माण्यादेव भविष्यति मुक्तिरिति प्रत्याशोपपत्ते । न च गुरुसम्प्रदायाभावः ।
विद्वत्तया परिकल्पितगुरोऽस्तदुपपत्तेः । ‘एको देव’ इत्यादिश्रुतिसमृतिविरोध-
आत्मभेदे । न च श्रुतिसमृती ईश्वरपरे, अप्रसक्तानिषेधप्रसङ्गात् । न हीश्वरस्य
(के?) प्रतिमूर्तं लोकतो वेदतः परीक्षकसम्भव्या चा भेदः प्रसक्तः । न च
सर्वभूतान्तरात्मत्वं भेदे, भेदस्य निरासात् । ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्यो-
ऽतोऽस्ति थोते’ त्यादिना । अतः कल्पितभेदेनैवेश्वरस्य नियन्तृत्वं, न पार-
माधिकभेदेन । यथा घटाकाशस्य यद्वाकाशाधीनत्वम् । ‘आत्मनि तिष्ठन्नि’-
त्वादिश्रुतिवलात् सत्यभेदेऽपि नियन्तृत्वं भविष्यतीति चेन्न । नित्यद्र-
व्याणां स्वतन्त्रतयाधाराधीयभावासम्भवाच्च श्रुतेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च
‘तत्त्वमसी’त्यादिवाक्यमुपासनापरम् । तथात्वे प्रमाणाभावात् । उपक्रमोप
संहारादिनात्मग्रहणोरभेदे तात्पर्यात् । भेदावभास(स्य)विम्बप्रतिषिद्धयोरि-
वोपपत्तेः । तात्पर्यं चैवमवगम्यते । ‘तत्त्वमसी’ति नपूरुत्वोऽभ्यासात् । ‘अनेन
जीवेनात्मने’त्यर्थवारोपादानात् । ‘अथ येऽन्यथा पिदुरि’ति भेददर्शननिन्द-
नात् । ‘अथ सम्पत्त्यत’ इति कलश्रवणात् । ‘एकमेवाद्वितीयम्’ ऐतदात्म्यमिदं
सर्वमि’ति चोपक्रमोपसंहारयोरेकरूप्यात् । अपूर्वत्वात् । मृदादिरष्टान्तेथोप-
पादनादन्यत्रापि ‘अह ग्रहास्मि’ ‘स एप इद्व प्रविष्ट आनयाग्रेभ्यः योऽन्यां
देवतां स इदं सर्वं ग्रहती’ति श्रवणादेकत्वे तात्पर्यात् । किञ्च ‘तरति शो-
कमात्मवित्’, ‘ग्रह वेद ग्रहैव भवति’, ‘तमसः पारं दर्शयति’, ‘भियते हृद-
यग्रन्धिः’, ‘तद्वास्य विजञ्जे’ इत्यादिना विद्याया धाविद्यानिवृत्तिग्रहात्म-
भावफलत्वश्रवणात् नोपासनापरत्वम् वेदान्तानाम् । ‘दा गुपणी’ इत्यादेश
लोकसिद्धभेदानुवादकत्वात् । यदि लोकसिद्धो येदः, तर्हि सत्य एव स्या-

दिति चेन्न । देहात्मभाववस्थन्द्रप्रादेशिकत्ववदप्रामाणिकत्वात् । एकस्मुखी अपरो दुःखीत्यादिव्यवस्थायात्र कल्पितभेदाश्रयत्वेनाप्युपत्तेः । कल्पित-भेदेनोपपत्तौ सर्वशरीरेष्वेकस्यानुसन्धानपत्तिरिति चेन्न । अतीतशरीरा-दाविवाननुसन्धानोपपत्तेः । वर्तमानशरीरेष्वेकस्यानुसन्धाने दृष्टान्ता-भावात् । योगिन एव दृष्टान्ता इति चेन्न । तदनज्ञीकारनादिनां दृष्टान्त-भावात् । योगिवादिनामपि नयनाद्यवच्छिन्नस्य शब्दाद्यननुसन्धानवदेकश-रीरयिशिष्टस्य शरीरान्तरेऽनुसन्धानभावोपपत्तेः उपपादितमेतदधस्तादिति । अपि च सुखादीनाभात्मधर्मत्वाभावेन तद्ववस्थाया आत्मभेदासाधकत्वात् । तदेवं ब्रह्म स्वाविद्यया संसरति, स्वविद्यया च विमुच्यते इत्येकजीववादे न कश्चिद् दोषः ॥

नानजीवपक्षे न दोषः । ननु नानजीवानां किमेकाविद्या कल्पिका, उत प्रतिजीवं भिन्ना । नाद्यः । एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गताद-वस्थ्यात् । नापि द्वितीयः । कल्पनागौरवादिति चेन्न । आद्यस्यानज्ञीकार-परास्तत्वात् । द्वितीयस्त्वभ्युपेयते । ब्रह्मण एवैकस्य तत्तदनाद्यनन्ताविद्याव-च्छेदेनानन्तजीवनिर्भासास्पदत्वभ्युपगमात् । सति च कल्पके कल्पना-गौरवस्यादोपत्वात् । अस्मिन् पथे विद्वद्विद्वद्गुरुशिष्यवन्धमोक्षव्यवस्था-सिद्धिश्च । ‘नेतरोऽनुपपत्तेरि’ लादिसूत्रभाष्यादिरप्यस्यार्थस्य समर्पकः । तस्मात् पक्षद्वयेऽप्यविद्यानिवृत्तिप्रसाप्तिर्मुक्तिरिति सिद्धम् ॥

ननु केयमविद्यानिवृत्तिः । सती असती वा । आद्येऽप्यात्म-स्वरूपा तद्विरिक्तिवा वा । द्वितीयेऽपि तुच्छत्वमभावरूपत्वं वा । आत्म-रूपत्वे सदा निवृत्तेस्त्वात् संसारानुपलिखिप्रसङ्गः । आत्मनः पूर्वम-भावादविद्यायाः स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः । आत्मव्यतिरिक्तत्वे तु तस्यास्पदद्वितीयता-पत्तिः । तुच्छत्वे तु शशविषाणादिवत् ज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवात् । अभाव-रूपत्वे च तस्य निर्वाच्यत्वे द्वैतापातात् । अनिर्वाच्यत्वे च तत्कारणाविद्या-वस्थानादनिर्मौक्षप्रसङ्गः । नापि पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिः । सदसद्विलक्षण-तया तस्या अप्यनिर्वचनीयत्वप्रसङ्गात् । सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयमिति तलक्षणाङ्गीकारात् । तस्मान्नाननिवृत्तिरूपपत्तेति । अत्रोच्यते — ज्ञात-त्वेनोपलक्षित आत्मैवाज्ञाननिवृत्तिः । नच संसारानुपलिखिप्रसङ्गः । ज्ञानात् पूर्वं तदुपपत्तेः । यथा लोके कलधौतविभ्रमस्य ज्ञाता शुक्तिरेव निवृत्तिः ।

न च तत्र नेदं रजतनिति परस्परामावज्ञानं निवर्त्तकमिति उक्ततर् । अशांते
शुभितकामयकले नेदमित्यस्येवानुपपत्तेः । श्वसे तु तेऽव तज्जिवुत्सुपपत्तेः चे-
तस्य वैयर्थ्यात् । तवेषाप्यनृतजडुःउत्तरात्मंद्रुतविरापिसत्यज्ञानानन्दात्मा-
द्यरूपवृष्टेव वेदान्तवास्यजनितप्रणेकाकारान्तःकुरुपरिगानदर्पजप्रविनि-
मितं सत् सपिलासाज्ञाननिवृत्तियुक्तमम्युपगन्तुम् । ननु ज्ञाननाये ज्ञात-
तोपठक्षणनाशात् केन घटितुरुत्स्यानावप्रसन्न इति चेन्मैवन् । पाचका-
दिवदवस्थानोपपत्तेः । एवा पचनलयनादिक्रियाया निवृत्तौ देवदत्तः
पाचको लावको वा भवत्येव तथा व्यवहारदर्शनात्, तस्य ज्ञाततोप-
लक्षणामावेऽपि मुक्तो भवत्येव । इतरपक्षोऽप्येषत्सत्क्षानक्षीकारपरास्तः ।
एतस्मिन् पक्षेऽनीकियनामे ‘यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैयाभूद्विजानतः,
तप्त को मोहः फूर्शोक्तः’ ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैयाभूत्, तत् केन कं परयेत्’
इत्याद्याः श्रुत्यस्त्वद्वैतज्ञातस्यात्ममात्रतया प्रविलयं प्र(ति)पाद्यन्त्यो
मुख्यार्थतामश्चुवीरन् । अन्यथानिर्वचनीयस्य पञ्चनप्रकारस्य वा ज्ञाननि-
श्चृतिरूपस्यास्याक्षीकरे संसारदशायानिव केवलात्ममात्ररूपेणावस्थानास-
म्भवादुदाहृतथुतय उपचरितार्थाः कदर्थिताः स्युरिति । तस्मादुत्तमामवि-
ज्ञानस्य पुंस आत्मैव सपिलासाज्ञाननिवृत्तिरिति सिद्धम् ।

ननु यद्यज्ञाननिवृत्तिरात्मा तदोत्यन्नतत्त्वज्ञानस्य शरीरानुवृच्छिन्न
स्यात् । तथाच न जीवन्मुक्तिः स्यात्, सधोमुक्तिरेव स्यात् । न चा-
विद्यालेशान्तरीरानुवृच्छिरिति वाच्यन् । विरोचिविज्ञानोदये तछेशस्यापि
निवृत्तेः । प्रारब्धकर्मप्रतिवद्द तत्त्वज्ञानं शरीरादिग्रतिभासदेतुमविद्यालेशं न
निवृत्तेः । कर्मणोऽप्यविद्याकार्यतया अविद्यानिवृत्तो निवृत्ते ।
निर्वर्तयतीति चेत्त । कर्मणस्तत्कार्यस्य च शरीरादेस्त्यत्वप्रसन्नात् । ‘क्षीयन्ते
अनिवृत्तौ वा कर्मणस्तत्कार्यस्य च शरीरादेस्त्यत्वप्रसन्नात् । कथायमविद्यालेशः ।
चास्य कर्मणीत्याविशेषेणाशेषकर्मप्रक्षयश्रवणात् । कथायमविद्यालेशः ।
किमविद्यावयवः । किंवा तदाकारान्तरम् । नाय । अविद्याया घटादिवत्
ज्ञानस्य प्रतिवन्धात् प्रवलारब्धकर्मभिः ॥

“ब्रविद्यालेशशब्देन मोहाकारान्तरोक्तितः ।
ज्ञानस्य प्रतिवन्धात् प्रवलारब्धकर्मभिः ॥
लेशानुवृत्तौ तज्जन्यकर्मदेरनुवृत्तिः ।
उत्सन्नात्माववोधात् सा मुक्तिः श्रुत्या प्रसिध्यति ॥”

एवं हि ज्ञानसिद्धिकारैन्यप्रियसुधायामुपषादितं — संसारमूलकारण-भूताचिदा यद्यप्येकैव तथापि तस्यास्सन्त्येव चहव ओकाराः । तत्रैकः प्रपञ्चस्य परमार्थसत्यत्वविभ्रमहेतुः । द्वितीयोऽर्थक्रियासमर्थवस्तुकल्पकः । तृतीयस्त्वपरोक्षप्रतिभासविषयाकारकल्पकः । तत्राद्वैतसत्यत्वाध्यवसायेन समस्तद्वैतसत्यत्वकल्पकाकारो न निवर्तते' अर्थक्रियासमर्थप्रपञ्चोपादानमायाकारसत्यसाक्षात्कारेण विलीयते । अपरोक्षप्रतिभासयोग्यार्थभासजनकस्तु मायालेशो जीवन्मुक्तस्यानिवृत्तस्समाध्यवस्थायां तिरोहितोऽन्यदा देहाभासजगदाभासहेतुतयानुवर्तते । प्रारब्धफलोपभोगावसाने तु निवर्तते । श्रुतिरपि 'इन्द्रो मयाभिः पुरुरूप ईयत' इत्याद्या मायाया विविधाकारतां दर्शयति । नच लेशस्यापि विरोधितत्वज्ञानान्विवृत्तिः किं न स्यादिति वाच्यम् । प्रबलैः प्रारब्धकर्मभिर्जीनस्य प्रतिबद्धत्वात् । कथं प्रबलत्वमिति चेत् । इत्थं — यत् कर्म तत्त्वज्ञानाधारशरीरारम्भकं, तत् प्रारब्धं कर्म । तस्मिन् कर्मणि सत्येव ज्ञानार्थानि कर्माणि स्वफलं ज्ञानमारभन्ते । अन्यथा ज्ञानार्थानामपि कर्मणां भोगार्थत्वप्रसङ्गात् । ततो भोगार्थत्वज्ञानार्थत्वमेदेन कर्म द्विधा । तथाच शरीरारम्भककर्माविरोधेन स्वफलं ज्ञानं प्रयच्छतीति युक्तम् । ततश्च तैः प्रारब्धकर्मभिः प्रतिबद्धशक्तिकर्त्वात् तत्त्वज्ञानमविद्यालेशं न निवर्तयति । नच प्रारब्धकर्मणामप्यविद्याकार्यत्वात् तत्त्वज्ञानैवृत्तौ निवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रारब्धजनकस्याविद्यालेशस्याप्यनिवृत्तेः । 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति शुत्या क्रमेण सर्वाविद्याकारनाशश्रवणात् न युगपत् सकलाकारनाशः । अत्र मूयो निवृत्तिरिति विशेषणात् । परमार्थसत्यत्वव्यावहारिकसत्यत्वद्वैतूभयविधमायाकारनिवृत्तेः अपरोक्षप्रतिभासहेत्वाकारान्तरानुवृत्तेश्च प्रतीयमानत्वाद् भूयोनिवृत्तिरित्यनेनादौ न निवृत्तिरिति गम्यते । अन्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रवणाद्विद्याशक्तिप्रतिबन्धकस्य प्रारब्धकर्मणः फलभोगेन निवृत्ती प्रतिबन्धकाभावे तत्त्वज्ञानान्विशेषाविद्यानिवृत्तिरिति प्रतीयमानत्वाच । नच 'धीयन्ते चास्य कर्माणी'ति श्रवणात् प्रारब्धकर्मणो विनिवृत्तिरिति वाच्यम् । सामान्यत्वादस्याः प्रारब्धकर्मच्यतिरिक्तकर्मपरत्वोपपत्तेः । 'तस्य तत्त्वदेव चिरं यावज्च विमोक्षये अथ सम्पत्ये केवल्येन'ति श्रवणात् विदुपः प्रारब्धकर्मतत्कार्ययोरवस्थानाधिगमान्व । तस्य तत्त्वज्ञानिनस्तावानेव विलम्बः

यावत् प्रारब्धकर्मणो न विमोह्ये अनन्तरं केवलमवेन सम्पत्स्य इति हि
तदर्थः । किञ्च ईश्वरोऽपि गतियां तत्त्वज्ञानिन् उपदेष्टूतं दर्शयन्
जीवन्मुक्ति दर्शयति —

“उपदेष्ट्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।”

इति वदति यतः । नच तत्र परोक्षज्ञाने विवक्षितम् । तत्त्वदर्शिन् इति
दर्शनशब्देन रूपादिदर्शनवत् साक्षात्कारस्यैवाभिधानात् । स्वात्मनि चाप-
रोक्षे परोक्षज्ञानस्य विभ्रमत्वात् । यदुक्तम् आकारिनिवृत्ताचाकारावस्थाना-
नुपपत्तिरिति । तदसत् । सामान्यविशेषपटितस्य वस्तुनो विशेषनिवृत्तौ
सामान्याकारावस्थानस्य परीक्षकैरभ्युपगमात् । अपि च स्थितप्रज्ञलक्षणकथ-
नेनापि जीवन्मुक्तिरूप्यते, तत्र साधकविशेष एव तथाभिधीयत इति चेन्न ।
‘स्थितप्रज्ञस्य का भाषे’ति प्रश्ने ‘प्रजहाति यदा कामानि’त्वादि तदुत्तरे
च यानि विशेषणानि तेषां साधकेऽनुपष्टते । गुणातीतत्वादेस्तत्रात्मभ-
वात् । नहि सर्वकामविमोक्षः परमात्मसाक्षात्करणमन्तरेणोपयते ।

“विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्ज रसोऽप्यस्य परं दृढवा निवर्तते ॥”

इति स्मरणात् ।

“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मत्योऽसृतो भवत्यत्र ब्रह्म समर्जुते ॥”

इति श्रुतेष्व ।

“आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्ञरेत् ॥”

इति च ।

तदेवं श्रुतिस्मृतिपुराणादिष्वापुष्यमाणा जीवन्मुक्तिरपलिपिं न श-
क्यते ।

तस्मादविद्यास्तमयो भोक्षस्त्वा च परात्मता ।
जीवतोऽजीवतो चापि भवेच्छ्रूत्यादिमानकः ॥
गोराघ्रेशमध्ये गोकर्णात्पूर्वतोऽपूर्वी ।
अरसेन्द्रभूप(री?)वस्तिस्सोदानगरी समस्ति सत्यरूपा ॥

तथा स्ते यतिवयोऽ माधवसंज्ञसरस्वतीपूर्वः ।
अन्यमिमं विरचितवान् यत् सुवोधानि दर्शनानि स्युः ॥

एति भीमत्परमद्वयप्रिप्राजकाचार्यश्रीविवेन्द्रवनशिष्यपरमद्वयप्रिप्राजकाचार्यवसरस्वतीविरचिताया सर्वदर्शनकीमुद्घात
वेदान्तदर्शनमक्षेत्र समाप्त ॥
समाप्ता च सर्वदर्शनकीमुद्घात ॥

मयूखमाला चिन्तामणिटीका, भितभाषिणी नाम] सप्तपदार्थीटीका,
मन्दानुकम्भिनी नाम कुसुमालालिपद्यटीका, वासिष्ठप्रियिका नाम वासिष्ठ-
व्याख्या, अभिनवसपदार्थी, सर्वदर्शनकीमुद्घात ।

आभिस्तु षड्भिः कृतिभिरोश्वरः प्रत्यतां सदा ।
अरस्तेन्द्रमद्विपालपालिते सोमदापुरे ।
स्थितो माधवकर्मन्दी व्यधाच्छाक्षाणि तत्परः ॥
माधवाख्यसरस्वत्याः सरस्वत्याः सरस्वती ।
विखरायाः सुस्वरायाः सरस्वत्याः सरस्वती ॥

शुभ भूमात् ।

स्मृतप्रन्थाधनुकमणि ।

एकम्	वाक्यम्	प्रन्थनाम्	कर्तृनाम्
२	'पुत्रकामो—'	किरणावली	...
"	'दर्शकूणमासान्या—'	श्रुतिः	...
३	'अभीष्टसमाप्ति—'	"	...
४
५	'संस्कारः पुंस—'	चिन्तामणिः	...
६	'निस्ये निस्येष—'	कुसुमाञ्जिः	...
"	'रूपरस—'	कणादगूरुम्	...
८, ११	'सामान्यान्येष भूयामि—'	...	भट्टाचार्यः
७	'पुधिव्यापस्तेजो—'
९)	'तमः रातु—'
१४)	'यस्यानुदूलस्तर्को—'
११
१८	'यः सर्वज्ञः सर्वविद्—'	चिन्तामणि	...
२०, २१	'भह सर्वस्य प्रभरो—'	श्रुतिः	...
" २२	'यतो या इमानि—'	भगवद्गीता	...
२१, २२	'अस्य महतो भूतस्य—'	श्रुतिः	...
२२, ३१९	'घेदान्तविद्रेद—'	"	...
"	'क्लवेद् पूर्णामे—'	स्मृतिः	...
"	'दुस्तानायौप्रपि—'
२१, ५१,
६६, ८१	'ज्योनिष्टोमैन—'	भूषणम्	...
२१	'सद्विद्यानविद्याया
३१	'नायाति न च सप्तामान्	...	गनन्ताविजयः
४०	'न सोऽस्मि व्रतयो—'
४१	'अस्मि द्वाष्टोपना—'
"
४८, ४९, ५०	दद्यन्

प्रष्टम्	वाक्यम्	अन्यनाम	कनूनाम्
४६	'न हिस्यात्'	थुतिः	...
,,	'अपीयोमीय पशुम्—'
४७	'भाश्यामि दृता देतो —'
,,	'उपर्जीव्योपजीवक—'
४८	'सप्त्वे सति चाभाषः—'	...	वरदराजः
,,	'स्यर्गकामो—'
४९	'तप्राप्रलक्षता वायो.—'	..	भट्टाचार्यः
,,	'समासनायिनाभाषी—'
५०	'व्यासेश्व दद्यमानायाः—'
५१			कणादगौतमजै-
			[मिनयः]
,,	'परादारादयो भाविन — '	पुराणम्	...
६०		...	प्राभाकरः
६१, ६४	...	तार्किकरक्षा	...
६२	'न वेवायुतमिल्लै—'
६३	प्रमाणप्रमेय —'	...	गौतमः
६४	'मितिस्तम्यक् परिहितिजि—'
,,	'सद्गोन्मेषकव्यक्तिभि —'
६६	'रग्वेषादिकातुर्थं—'
६७	'कु युदेश्य प्रधानं—'	..	शालिरुनाथः
६९	'आत्मदारारेत्रिय—'
७०		...	गौतमः
७४	.	कणादतन्थम्	
,,	पञ्चावयवयुक्तस्य—'	महाभारतम्	ध्यासः
७५	'सन्दिग्धे न्याय		...
,,	नहि तरकरण		...
७६	न विगृह्य वर्यो—		...
,,	ताम्यो विगृह्य		...
७७	साधम्यविधर्म		
७८	'हक्षयं लक्षण		.
७९	द्वितीच्छमाप्त्यांतं		...
८४	प्रतिज्ञाहानि प्रतिज्ञा —		...

पृष्ठम्	वाक्यम्	ग्रन्थनाम्	कर्तृनाम्
८८	‘भग्नामकाले ग्रहण —’	...	वरदराजः
,	‘उक्तग्राह्याः केचिदन्ये —’	तारिकरक्षा	—
,	‘हेत्वाभासाश्च यथोक्ता —’
,	‘एते सम्भविन् —’
८९	‘चतुर्धीं निग्रह —’	...	—
,	जेमिनिसुनि:
,	‘विषयो प्रियाय —’
,	‘अस्मिहोर्णं जुहोति’	श्रुति.	...
९०	शब्दरस्वामी
,	भट्टाचार्याः
,	..	पूहडीका	...
,	..	मध्यमटीका	—
,	..	दुष्टीका	—
,	..	कारिका	—
,	..	तन्त्रपात्रिका	—
,	..	—	उकेशकः
,	..	आजिता	...
,	..	न्यायसुधा — रा-	—
,	..	[णका]	—
,	..	राज्यदीपिका	पार्थसारथिः
,	..	न्यायरवत्साला	—
,	..	विधिविवेकः	मण्डनसिंधः
,	..	भावताविवेक	”
,	..	न्यायकृष्णिका	वाचस्पतिमित्र
,	..	कठुञ्जिमका	...
,	..	दीपशिरा	...
,	..	शालिका— नय	भवनाथ
,	..	[विवेकः]	—
,	..	—	शालिकनाथः
,	..	.	ररदराज
९१	‘न दद्यं गुणवृत्तिः —’	...	—
९२	‘दण्डारमकाश्च ये —’	...	—
९५	‘न हि एषे पतना —’	...	—

पृष्ठम्	वाच्यम्	प्रन्थनाम्	कर्तृता म
१६	‘तस्माद् हृ यदुत्पत्त—’
१७	‘अग्रामाण्य निधि—’
”	‘यथाप्यतिशयो—’
”	एव विद्मन् दर्श—’	श्रुति	..
१७, १९, १००, ११३)	‘स्वास्यायोऽध्येत्य—’	“	..
१८	‘यृहीत्या वस्तुमङ्गाव—’
”	‘यस्यमानं दृश्या—’
१९	‘अथातो धर्म—’
”	‘य य वनुमधीते—’
”	‘अभिधा भावना—’
१००	‘सोऽरोदात्’	श्रुतिः	..
१००, १०१	‘उह प्रथस्व’	मन्त्र	..
”	‘भष्टकः कर्त्तव्यः—’	समृति	..
” १०२	‘ब्रह्मिदोऽव उद्दोति—’	श्रुति.	...
”	‘उद्दिदा यज्ञते—’	“	..
”	‘समिधो यज्ञति—’	“	..
”	‘इतो यज्ञाति—’	“	..
” १०३	‘यस्यदश प्राजापत्यान्—’	“	...
”	‘तप्ते पयसि—’	“	...
”	‘मात्रममिहोत्र—’	“	...
”	‘अथैष उयोति—’	“	..
”	‘आस्तयोऽष्टाकपाठ—’	“	..
”	‘दद्याद्युर्गमाताम्या—’	“	..
” १३१	‘ऐन्द्र ग गाहैष्य	“	..
”	‘सर्वभावगता राक्षि
”	‘यद्यद्यवसदन—’	श्रुति	..
”	‘यस्य पर्णमर्या—’
” १३१	‘इद श्रीमूलम्
”	‘इद पुरापूर्णम्
”	‘अमावास्यायामपराह्ण—’
”	‘स सर्गाः स्यान्—’

पृष्ठम्	वाक्यम्	प्रत्यनाम	कट्टनाम
१०२	'हुद्यरयः प्रेऽवच्चति—'	थुतिः	...
"	'यवागू एच्चति'	"	...
"	'सह पश्चातालभते'	"	...
१०३	'अर्थो सा धीं विद्वान्—,'
"	'शुद्धो यज्ञे—'
"	'सौर्यं चह निर्वपेत्'	थुतिः	...
"	'प्रकृतिविद्विकृति—'
१४	'अग्नये जुएम् '	थुतिः	...
"	'सूर्योय जुएम्'	"	...
"	'वहि. स्तृणाति'	"	..
"	'शरभय वहिः'	"	...
"	'प्राजापत्यास्तुत'	"	...
"	'पेन्द्रं दधि'	"	...
"	'पेन्द्रं पशः'	"	...
"	'चमसेनापः—'	"	...
"	'गोदोहनेन पशु—'	"	-
१५	'मूलप्रकृति—'
"	'भजामेकां लोहित—'	ध्रुतिः	...
१०७	'इन्द्रियाणि मनः—'
१०८	'सहिंसा सत्यम्—'	स्मृतिः	...
"	'यायज्ञीवं सुन्त—'
१०९	'देशना लोकनाधानात्—'	योधिचित्तिव-	.
		[८८]	.
१११	'असदेवेदभ्यम्—'	ध्रुतिः	...
"	'कथमसत्—'	"	...
११२	विनः, उदः
"	यादरायणः
११३	विमुम्बाचार्यः
११४, १२०	'भास्मनस्तु कामाय—'
" ११५	'ष्ट्रियदे सतु—'	ध्रुतिः	...
११६	'भास्मा या भरे—'	...	वादरायण
"		.	गद्धरभगवल्लभ-
"			पादाः

प्रष्ठा	वाक्यम्	ग्रन्थनाम	कर्तुनाम
११२	पश्चपादाचार्यः
,,	विवरणाचार्यः
”	...	भास्मती	वाचस्पातिमिथः
”	...	कलेपत्रहः	...
,	सुरेश्वराचार्यः
”	आनन्दगिरिः
”	नरेन्द्रगिरिः
११४	‘जगताधे शाससम्बन्धं—’
”	‘तद् यथेह कर्म—’	श्रुतिः	...
”	‘पछवा खेते भद्रह—’	”	...
११६	‘शान्तो दान्त उपरत—’	”	...
११५, १२८, १२०	‘एकमेवाद्वितीयं—’	श्रुतिः	...
” ११६, १२७	‘नेह नानाःस्ति—’	”	...
”	‘सूत्योः स यूतु—’	”	...
” १२८	‘द्वितीयाद्वै अयं’	”	...
” ११८	‘तत्त्वमसि’	श्रुतिः	...
१११, ११८ ११५	‘गलितनिखिल—’
११६, १२९	‘विज्ञनमानन्दं—’	श्रुतिः	...
”	‘अथ मारमा अझ—’	”	...
११७	‘एक एस्यवित्—’	”	...
११९	‘तस्माद् यज्ञाद् सर्वे—’	श्रुतिः	...
”	‘ये वेद अजायन्त—’	”	...
”	‘चाचा विस्त्य—’	”	...
”	‘सामवेद भाद्रिलात्’	”	...
१२०	‘तस्माद् षोधारमक—’	”	...
११२	‘अधीन्दि भगवी—’	भूतिः	...
१२२, १२६	‘आनन्दो प्रह्ल—’	”	...
”	‘आनन्दाद्यवेच’	”	...
”	‘आच्छाय विक्षिपति —’	”	...

पृष्ठम्	राक्षस्	प्रनवेनाम्	कर्तृनाम्
१११			प्रानारुद्र
११६	प्रद्याविद्यारद्विष्ट		सुरेश्वराचार्य
,	'नाविद्यास्यत्यग्निपाया—		"
११८	'अ अन्द प्रद्यना रूपम्'	थृति	
"	एषाऽस्य परमानन्द'	,	
,	पतस्येवा यानि—		
१२०	'युज स्याद् यातु—'		
,	म एकर व्याघण —'	"	
	सत्य एनमनन्द —	"	"
१२८	'दधा कम्यु —'		
	गृषकश्च शुरे		विद्वायण
,	'भह मस्तेति दाव्याथ—	"	
	'धर्माचार्य—		
१२९, १३०	भनरेयेश्यास्य	थृति	
,	८ मात्यर न—	"	"
,	'भद्राच्य भनयत—'	,	
	'दद्राच्यानभुद्विज—	"	"
	८ रा याचो—'	,	
१३२, १४०	तदास्य विजय—		
,	विषत दृष्ट्य—'	"	
,	'दूषधाम्भी—	"	
,	८ रति गुड—	"	
	'मायद ष—		भगवत्तामा
	८ र पर्वती		
,	८ र शूरि भनुत—	थृति	
,	८ र वौद्विष्ट—		
	८ दम्भार्धान—		
१४१	८ भद्राम्भर—'		
,	८ भ या राम्भर—'		
,	८ र र र यात—	"	"
	८ र र र र यात—'	"	
,	८ र य य य य य य—'	"	

पुष्टि	वाक्यम्	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१३१	'न तस्य कार्यं -'	श्रुतिः	...
१३२	'ज्ञानाभूतेन गृहस्य —'
"	'कर्मणव द्वि संस्मिति—'	भगवद्गीता	...
"	'कुर्वत्वेचेह कर्माणि—'	श्रुतिः	...
"	'यावज्जीव ममि—'	"	...
"	'वीरहा वा एष—'	"	...
"	'मद्वैव सत् मक्षा—'	"	...
"	'न कर्मणा न प्रजाया —'	"	•
"	'नास्य कृतः कुर्वेन'
"	'कर्मणा बध्यते—'
"	'यद्दहरव—'	श्रुतिः	...
१३३	'अन्धं तम' प्रावदान्ति—'	"	...
"	'विद्या चाविद्या च—'	"	...
"	'तपो' विद्या च विप्रस्य—'	स्मृतिः	...
"	'तप्त्वा सिइतुर्ज्ञानं च—'	"	...
"	'एवं तपश्च विद्या च—'	"	...
१३४, १४४	'अविद्या मृत्यु—'	श्रुतिः	...
"	'तमेतं वेदा—'	"	...
१३५, १४०	'धर्म वेदः मद्वैव—'	"	...
१३६	'तमेव विदित्वा—'	"	...
"	'ज्ञानादेव तु—'	"	...
"	'विज्ञाप प्रश्नो—'	"	...
"	'यः सह चेद'	"	...
१३७	'दुःखाभावोऽपि—'	"	...
"	भरतः
१३८, १४६	'नासुकं क्षीयते-	स्मृतिः	...
१३९, १४७	'क्षीयन्ते चास्य	श्रुतिः	...
१४१	'ज्ञानग्निः सर्वकर्माणि	भगवद्गीता	...
"	'क्षीराद्वैताच्च —'
"	'एवं हास्य सर्वे—'	श्रुतिः	

पृष्ठम्	वाच्यम्	ग्रन्थनाम्	कर्तृनाम्
१४४	'सिद्धप्रकृस्य—'	भगवद्गीता	...
,,	'प्रजहाति यदा—'	"	...
,,	'विषया विनियतंते—'	"	...
,,	'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते—'	थ्रुतिः	..
,,	'आत्मां चेद् '	"	...

LIST OF SANSKRIT PUBLICATIONS FOR SALE.

RS. AS. P.

भक्तिमञ्जरी Bhaktimanjari (Stuti) by H. H. Svāti Sri Rāma Varma Mahārāja.	1 0 0
स्यानन्दपुरवर्णनप्रबन्धः Syanandapuravarnana- prabandha (Kavya) by H. H. Svāti Sri Rāma Varma Mahārāja, with the commentary Sundarī of Rājarāja Varma Koil Tampurān.	2 0 0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1—दैवम् Daiva (Vyākaraṇa) by Deva with Puruṣakāra of Kṛṣṇalāśukamuni <i>(out of stock)</i> .	1 0 0
No. 2—अभिनवकोस्तुभमाला-दक्षिणामूर्च्छस्तवौ Abhi- navakaustubhamala and Daksina- murtistava by Kṛṣṇalāśukamuni <i>(out of stock)</i> .	0 2 0
No. 3—नलाभ्युदयः Nalabhyudaya (Kavya) by Vāmanā Bhāṭṭā Bāṇa (<i>second edition</i>).	0 4 0
No. 4—शिवलीलार्णवः Sivalilaranya (Kavya) by Nilakanta Dīkṣita (<i>out of stock</i>).	2 0 0
No. 5—व्यक्तिविवेकः Vyaktiviveka (Alankara) by Mahini-Bhāṭṭā with commentary <i>(out of stock)</i>	2 12 0
No. 6—तुर्पद्वचिः Durghatavrtti (Vyākaraṇa) by Samprida Deva (<i>out of stock</i>).	2 0 6
No. 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका Brahmatattvapraka- shika (Vedānta) by Sadāśivendraneera- svati (<i>out of stock</i>).	2 4 0
No. 8—प्रद्युम्नाभ्युदयः Pradyumnabhyudaya (Nāṭka) by Ravi Varma Bhāṭṭā <i>(out of stock)</i> .	1 0 0

Rs. As P.

No. 9—विरुपाक्षपञ्चायिका Virupaksapancasika (Vedānta) by Virupakṣamāthi with the commentary of Vidyācakra वित्तम् (<i>out of stock</i>)	0	8	0
No. 10—मातङ्गलीला Matangalila (Gajulikṣणम्) by Matangalīlā (<i>out of stock</i>)	0	8	0
No. 11—तपतीसवरणम् Tapatisamvarana (Nāṭaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivarama (<i>out of stock</i>)	2	4	0
No. 12—परमार्थसारम् Paramarthasara (Vedānta) , by Ādiśeṣa with the commentary of Rāmāṇavannōt (<i>out of stock</i>)	0	8	0
No. 13—सुभद्राधनञ्जयम् Subhadradhananjaya (Nāṭaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivarama (<i>out of stock</i>).	2	0	0
No. 14—नीतिसारं Nitisāra (Nīti) by Kāmandala, with the commentary of Śankarārya (<i>out of stock</i>)	3	8	0
No. 15—स्वप्नवासवदत्तम् Svapnavasavadatta (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>second edition</i>)	1	8	0
No. 16—प्रतिशायोगन्धरायणम् Pratijnayaugandha- rayana (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>)	1	8	0
No. 17—पञ्चरात्रा Pancaratra (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>).	1	0	0
No. 18—नारायणायम् Narayaniya (Stuti) by Nārāyaṇa Bhūṭṭa with the comment- ary of Deśanāgṛilavārya (<i>second edition</i>).	4	0	0
No. 19—मानमेयोदय Manameyodaya (Mīmāṃsā) by Nārāyaṇa Bhūṭṭa and Nārāyaṇa Pāṇḍita (<i>out of stock</i>)	1	4	0
No. 20—अविमारकम् Avimaraka (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>)	1	8	0
No. 21—बालचरितम् Balacarita (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>)	1	0	0

RS. AS. P.

No. 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारे- रुमङ्गानि Madhyamavyayoga-Duta-	I 8 0
No. 23—नानार्थीण्वसंक्षेपः Nanartharnavasam - ksepa (Kosa) by Keśavasvāmin (Part I, 1st and 2nd Kāṇḍas). <i>(out of stock).</i>	1 12 0
No. 24—जानकीपरिणयः Janakiparinaya (Kāvya) by Cakra Kavi <i>(out of stock).</i>	1 0 0
No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका Kanadasiddhanta- candrika (Nyāya) by Gaṅgādhara- sūri <i>(out of stock).</i>	0 12 0
No. 26—अभिषेकनाटकम् Abhisokanataka by Bhāsa <i>(out of stock).</i>	0 12 0
No. 27—कुमारसम्भवः Kumarasambhava (Kāvya) by Kālidāsa with the two comment- aries, Prakasika of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyaṇa Paṇḍita (Part I, 1st and 2nd Sargas) <i>(out of stock).</i>	1 12 0
No. 28—वैक्खनसधर्मप्रश्नः Vaikhanasadharmapra- śna (Dharmaśāstra) by Vīkhanas <i>(out of stock).</i>	0 8 C
No. 29—नानार्थीण्वसंक्षेपः Nanartharnavasam - ksepa (Kosa) by Keśavasvāmin (Part II, 3rd Kāṇḍa) <i>(out of stock).</i>	2 4 0
No. 30—वास्तुविद्या Vastuvidya (Śilpa) <i>(out of stock)</i>	0 12 0
No. 31—नानार्थीण्वसंक्षेपः Nanartharnavasam - ksepa (Kosa) by Keśavasvāmin (Part III, 4th, 5th and 6th Kāṇḍas). <i>(out of stock).</i>	1 0 0
No. 32—कुमारसम्भवः Kumarasambhava (Kāvya) by Kālidāsa with the two comment- aries, Prakasika of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyaṇa Paṇḍita (Part II, 3rd, 4th and 5th Sargas) <i>(out of stock).</i>	2 8 0

	Rs. AS. P.
No. 33—धारद्वसंप्रहः Vararucasangraha (व्याख्यातिमा) with the commentary Dīpaprabhā of Nārāyaṇa (out of stock).	0 8 0
No. 34—भणिदर्पण Manidarpana (Nyāya) by Rājendrāṇanūnākhan.	1 4 0
No. 35—भणिसार Manisara (Nyāya) by Gopī- nātha.	1 8 0
No. 36—कुमारसम्भव Kumarasambhava (Kāvya) by Kālidāsa with the two comment- aries, Prakāshikā of Arunagirinātha and Vivṛtī of Nārāyaṇa Paṇḍita (Part III, 6th, 7th and 8th Sargas).	3 0 0
No. 37—आशोचाष्टकम् Asaucastaka (Smṛti) by Vāritrua with commentary	0 4 0
No. 38—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amariśimha with the com- mentary Tīkāsarvasva of Vandy- aghāṭīya Śivānanda (Part I, 1st Kāṇḍa).	2 0 0
No. 39—कारुदत्तम् Carudatta (Nātaka) by Bhāṣa (out of stock).	0 12 0
No. 40—अलङ्कारसूत्रम् Alankarasutra by Rājānaka Ruyyaka with the Alankarasarvasva of Mankhūka and its commentary by Samudrabindha (second edition)	2 8 0
No. 41—अध्यात्मपट्टलम् Adhyatmapatala (Ve- dānta) by Āpastumbha with Vivarana of Śrī Śāṅkari Bhīgavat Pāda (out of stock).	0 4 0
42—प्रतिमानाटकम् Pratimanataka by Bhāṣa (out of stock)	1 8 0
No. 43—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amariśimha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Kṛṣṇāṇūn and Tīkāsarvasva of Vandyaghāṭīya Śivānanda (Part II, 2nd Kāṇḍa, 16 virgas)	2 8 0
No. 44—तन्त्रसुद्धम् Tantrasuddha by Bhattāraka Vedottama (out of stock).	0 4 0

		RS. AS R.
No 45—प्रपञ्चहृदयम्	Prapancahrdaya	1 0 0
No 46—परिभाषावृत्ति	Paribhasavrtti (Vyākaraṇa) by Nilakanta Dikṣita	0 8 0
No 47—सिद्धान्तसिद्धाज्ञनम्	Siddhantasiddhanjana (Vedārtī) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part I)	1 12 0
No 48—सिद्धान्तसिद्धाज्ञनम्	Do Do (Part II)	2 0 0
No 49—गोलदीपिका	Goladīpika (Jyotiṣṭa) by Parumeśvarī	0 4 0
No 50—रसार्णवसुधाकर	Rasarnavasudhakara (Alankāra) by Singi Bhupāli	3 0 0
No 51—नामलिङ्गानुशासनम्	Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakośodghātana of Keśiravāmin and Tīkastṛvīśvara of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part III, 2nd Kānda, 7 10 vargas)	2 0 0
No 52—नामलिङ्गानुशासनम्	Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the commentary Tīkastṛvīśvara of Vandyaghāṭīya Sarvānanda (Part IV, 3rd Kīṇḍa)	1 8 0
No 53—शब्दनिर्णय	Sabdanirnaya (Vedānta) by Prabhāśatmīyantīndri	0 12 0
No 54—स्फोटसिद्धिन्यायविचार	Sphotaśiddhi-nyayavicara (Vyakarana)	0 4 0
No 55—मत्तविलासप्रहसनम्	Mattavilasaprahasana (Nāṭaka) by Mahendravikramī vittman (out of stock)	0 8 0
No 56—मनुष्यालयचन्द्रिका	Manusyalayacandrika (Śilpi) (out of stock)	0 8 0
No 57—रघुवीरचरितम्	Raghuviracarita (Kavya)	1 4 0
No 58—सिद्धान्तसिद्धाज्ञनम्	Siddhantasiddhanjana (Vedāntī) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part III).	2 0 0

RS. AS. P.

- No. 59—नागानन्दम् Nagananda (Naṭaka) by
Harṣadeva with the commentary
Vimarsini of Śivarāma (*out of
stock*). 3 4 0
- No. 60—लघुस्तुतिः Laghustuti by Laghubhāṭṭāraka
with the commentary of Rāghavānanda. 0 8 0
- No. 61—सिद्धान्तसिद्धान्तम् Siddhantasiddhanjana
(Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī
(Part IV). 1 4 0
- No. 62—सर्वमतसंग्रहः Sarvamatasangraha..
(out of stock). 0 8 0
- No. 63—किरातार्जुनीयम् Kiratarjuniya (Kāvya)
by Bharavi with the commentary Sa-
bdārthaḍīpika of Citrabhānu (1, 2
and 3 Sargas). 2 8 0
- No. 64—मेघसन्देशः Meghasandesa by Kālidāsa
with the commentary Pradīpa of
Dakṣipārvatānātha. 0 12 0
- No. 65—मयमतम् Mayamata (Silpa) by Maya-
muni (*out of stock*). 3 4 0
- No. 66—महार्थमञ्चरी Maharthamanjari (Darśana)
with the commentary Parimala of
Maheśvarānanda. 2 4 0
- No. 67—तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya (Tantra)
by Nārāyaṇa with the commentary
Vimarsini of Śeṅkara (Part I,
1-6 Paṭalas) (*out of stock*). 3 4 0
- No. 68—तत्त्वप्रकाशः Tattvaprakasa (Āgama) by
Śrī Bhojaḍeva with the commentary
Tātparyadīpika of Śrī Kumāra 1 12 0
- No. 69—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-
devapaddhati (Tantra) by Isānaśiva-
gurudevamisra Part I, Sāmanya-
pāda). 1 8 0
- No. 70—अर्यमञ्चुरीमूलकल्पः Aryamanjusrimula-
kalpa (Part I). 2 8 0

No. 71— <i>तान्त्रिक ट्रिमूलकव्यस्तुति</i> ("Tantra) entary ... : 7—12 Paṭalās) (<i>out of stock</i>). 3 8 0
No. 72— <i>ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-</i> <i>devapaddhati</i> (Tantra) by Īśānaśiva- gurudevamīśra (Part II. Mantrapāda). 1 0 0
No. 73— <i>ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशः Iṣvarapratipatti-</i> <i>prakasa</i> (Vedānta) by Madhusūdana- sarasvatī. 0 4 0
No. 74— <i>याज्ञवल्क्यस्तुतिः Yajnavalkyasmṛti</i> with the commentary Bālakriḍā of Viśvarūpācārya (Part I — Ācāra and Vyavahāra Adhyāyās) 3 4 0
No. 75— <i>शिल्परत्नम् Silparatna</i> (Śilpa) by Śrī- Lumāra (Part I). 2 12 0
No. 76— <i>आर्यमन्त्रुथीमूलकव्यः Aryamanjusrimula-</i> <i>kalpa</i> (Part II) 3 0 0
No. 77— <i>ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-</i> <i>devapaddhati</i> (Tantra) by Īśānaśiva- gurudevamīśra (Part III, Kriyāpāda 1—30 Paṭalas). 3 0 0
No. 78— <i>आस्वलायनगुह्यसूत्रम् Asvalayanagrhya-</i> sutra with the commentary Anāvila of Haradattācārya. 2 6 0
No. 79— <i>अर्थशास्त्रम् Arthashastra</i> of Kauṭalya with commentary by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri (Part I, 1 & 2 Adhikarāṇas). 3 12 0
No. 80— <i>अर्थशास्त्रम् Do. Do.</i> (Part II, 3—7 Adhikarāṇas). 4 0 0
No. 81— <i>याज्ञवल्क्यस्तुतिः Yajnavalkyasmṛti</i> with the commentary Bālakriḍā of Viśva- rūpācārya (Part II. Prāyaścī- tīḍhījāya). 2 0 0
No. 82— <i>अर्थशास्त्रम् Arthashastra</i> of Kauṭalya with commentary by Mahāmahopā- dhyāya T. Gaṇapati Śāstri (Part III, 8—15 Adhikarāṇas). 3 4 0

No. 107—काव्यरत्नम् Kavyaratna (Kavya) of Arhaddasa	0 12 0
No. 108—बालमार्ताण्डविजयम् Balamartanda- vijaya (Naṭaka) of Devarājaka.	1 8 0
No. 109—न्यायसारः Nyayasara with the commentary of Vasudevasūri.	1 8 0
No. 110—आर्यभटीयम् Aryabhatīya (Jyotiṣā) of Āryabhaṭacarya with the Bhāṣya of Nilakanṭhīsomasutvan. (Part II. Kalakriyāpāda)	1 0 0
No. 111—हृदयप्रियः Hṛidayapriya (Vaidyaka) by Parameśvara.	3 0 0
No. 112—कुचेलोपाख्यानम् अजामिलोपाख्यानं च ! Kucelopakhyana and Ajamilo- pakhyana (Saṅgīta) by H. H. Svati Śrī Rama Varma Mahāraja.	0 4 0
No. 113—सङ्गीतशृतयः Sangitakrtis (Gāṇa) of H. H. Svati Śrī Rama Varma Maharaja.	1 0 0
No. 114—साहित्यमीमांसा Sahityamīmamsa (Alankāra)	1 0 0
No. 115—ऋग्संहिता Rksamhita (with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Venkataḍhadha- varya) (Part II 2nd Adhyāya in the 1st Astaka.)	1 8 0
No. 116—वाक्यपदीयम् Vakyapadiya (Vyākaraṇa) with the commentary Prakāra- prakāra by Helarāja son of Bhatirāja. (Part I).	1 8 0

	RS	AB.	P.
No 130—महानयप्रकाश Mahanayaprakasa	0	8	0
(Vedānta) by Abhinavaguptacārya.			
No 131—बृहस्पतिकम् Vrttavartika	1	8	0
(Chandas) by Rāmapāṇivādī			
No 132—तन्त्रोपाख्यानम् Tantropakhyana	0	6	0
(Kavya)			
No 133—उदयवर्मचरितम् Udayavarmacarita	1	0	0
No 134—योगयाज्ञयल्क्यम् Yogayajnavalkya	0	4	0
No 135—सर्वदर्शनकौसुदी Sarvadarsanakaumudi			
by Viśdhavaśarasvnti.	1	0	0

Apply to:—

The Superintendent,

Government Press,

Trivandrum

Not to be Issued